

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

90

Hæfte 1

Den danske historiske Forening

København 1990

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN
Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. ESSEN ALBRECHTSEN; universitetslektor, cand. mag. HANS BAGGER (kasserer); universitetslektor, mag. art. ARNE SØBY CHRISTENSEN; universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN (sekretær); professor, dr. phil. OLE FELDBÆK; universitetslektor, dr. phil. KAY LUNDGREEN-NIELSEN; arkivar, dr. phil. BIRGIT LØGSTRUP; museums-konsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER (sekretær) og professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 270 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

*De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt*

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Carlsbergfondet, Frederiksborgmuseet, Ny Carlsbergfondet. Årsskrift 1989.
- Danmarks kirker, Holbæk amt, Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag.*
- Danmarks kirker, Ribe amt, Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag.*
- Danmarks kirker, Århus amt, Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag.*
- Ebbesen, Klaus: Jelling, Arkæologi og historie, Fremad.
- Findes historien – virkelig?, Den jyske historiker, Århus Universitetsforlag.
- Hovland, E., Lange, E. og Rysstad, S.: Det som svarte seg best, Studier i økonomisk historie og politik, Ad Notam Forlag.
- Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid, Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden. Beretning fra det 12. bebyggelsehistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt den 2.-4. november 1988, Odense Universitetsforlag, 1989.
- Kuisma, Markku: A History of Outokumpu, Gummerus Kirjapaino Oy Jyväskylä.
- Martensen-Larsen, F.: Aalborghus Slot 1539-1989, Foreningen »Venner af Aalborghus Slot«.*
- Materiële, Cultuur en Levensstijl, Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouuniversiteit.
- Prange, Knud: Lokal Historie, en håndbog, Dansk Historisk Håndbogsforlag.*
- Prästmän på Åland under 500 år. Ålands högskola. På opdagelse i fortid og nutid, Museer og historiske samlinger i Esbjerg, Esbjerg kommune, profiludvalget.
- Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988, ved Børge L. Barløse, Historisk Samsfund for Sønderjylland, Aabenraa 1989.
- Rönquist, Ralf: Historia och nationalitet, Lund University Press.*
- Ruud, Marit Ekne: Hvor er kilderne?, Norsk lokalhistorisk Institut.
- Simpson, Grant G.: Scotland and Scandinavia 800-1800, John Donald Publishers.*
- Solberg, Olav: Engelbret Michaelsen Resen Mandt: Historisk beskrivelse over øvre Tellemarken, Lokalhistorisk Forlag.
- Sønderjyske Årbøger 1989, Historisk Samsfund for Sønderjylland.*
- Tallinna Riiklik Kerkarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv, Tallinner Stadtarchiv.
- Zbornik, Zavoda za Pvijsne Znanosti, Istrazivackog Centra, Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti.

Oldtid og middelalder

- Andersson, Thorsten: Namn i Norden och det forna Europa, NORNA-förlaget, Uppsala, 1989.
- Braathen, Helge: Varia 19. Ryttergraver, Universitetets Oldsaksamling.
- Brink, Stefan: Sockenbildning och Sockennamn, Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Friisberg, Claus: Grækenland i Oldtiden, Forlaget Åløkke.
- Gregersen, H.V.: »Det skæve Sønderjylland – Hvorfor?«, Historisk Samsfund for Sønderjylland.*
- Gunnes, Erik: Regesta Norvegica I 822-1263. Norsk Historisk Kjeldeskrift- Institut.

- Hahnemann, Steffen: *Bol, Fjerding og Otting I*, Steffen Hahnemann.
- Hansen, Morgens Herman: *The Athenian Ecclesia II*, Museum Tusculanum Press.*
- Hikuin 15, 1989, Nordatlantisk arkæologi – vikingetid og middelalder, Bebyggelse og økonomi, Forlaget Hikuin.
- Hikuin 16, Forlaget Hikuin.
- Hoffmann, Erich: *Geschichte Schleswig-Holsteins, B.4,T.2, Spätmittelalter und Reformationszeit*, Karl Wachholtz Verlag.
- Hybel, Nils: *Crisis or Change*, Aarhus Universitetsforlag.*
- Jensen, L.E. Fauerholdt: *Mark Sølv, Mark Penninge – Mark Sølv*, Odense Universitetsforlag 1990.*
- North Atlantic Studies, The Faroe Islands, Aarhus Universitetsforlag.
- Olsen, Rikke Agnete: *Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning*, Wormianum, 1989.*
- Paravicini, Werner: *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen.
- Prange, Wolfgang: *Schleswig – Holsteinische Regesten und Urkunden, Band 10: Ahrens-bök*.
- Rathsack, Mogens: *Die Fuldaer Fälschungen, Päpste unde Papsttum*, Anton Hiersemann Verlag.*
- Robert Guiscards bedrifter, Vilhelm af Apulien, oversat af Erling Albrechtsen, Odense Universitetsforlag.*
- Skyum-Nielsen, N. og Nielsen, H.: *Danmarks riges breve, 1. rk. 7. bd. 1238-1249 C.A.* Reitzels Forlag.
- Skyum-Nielsen, N. og Nielsen, H.: *Diplomatarium Danicum*, C. A. Reitzels Forlag.
- Söderlind, Stefan: *Leding och Härad, Gård och By*.
- Äldre Svenska Frälsesläkter, Ättartavlor, Riddarhusdirektionen.

16.-18. århundrede

- Clausen, Flemming m.fl.: *Skabt til at skabe, Renæssancens kultur i Europa*, Aschehoug.
- Dahlgren, S. og Stadin, K.: *Från feodalism till kapitalism*, Opuscula Historica Upsaliensia, 5.
- Feldbæk, Ole: *Danmarks Historie 1700-1800, Gyldendal og Politiken*, 1990.*
- Ferm, Olle: *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt*, Riksantikvarieämbetet.*
- Fink, Troels: *Landsbyfælleskabet i Rinkenæs 1550-1769*, Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 69, Aabenraa 1989 *
- Jespersen, L. og Svane-Knudsen, A.: *Stænder og magtstat*, Odense Universitetsforlag *
- Lausten, M. S.: *Kirkeordinansen 1537-39*, Akademisk Forlag *
- Marthinsen, Liv: *Tingboka som kilde*, Norsk Lokalhistorisk institut.
- Marthinsen, L. og Sandvik, H.: *Tingbøker og EDB*, Norsk lokalhistorisk institut.
- Nilsson, Sven A.: *På väg mot militärstaten*, Opuscula Historica Upsaliensia, 3.*
- Pedersen, Finn Stendal: *Den ulige frihed*, Odense Universitetsforlag.*
- Prange, Wolfgang: *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, 11: Protokolle des Lübecker Domkapitels 1535-1540*, Karl Wachholtz Verlag.*
- Revolusjonen som rystet Europa, Aschehoug.*
- Sandaaker, Odd: *Frederikstad, lagtingsprotokoll nr. I-VIII 1607-1615*, Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut.
- Schleswig-Holstein-Gottorpsches, Geheimes Regierungs-Conseil, Schleswig-Holsteinischen Landesarchiv.*
- Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Band 5, Kirche im Umbruch, Unter Mitarbeit von Hans-Joachim Ramm m.fl., Karl Wachholtz Verlag Neumünster, 1989.
- Scocozza, Benito: *Danmarks Historie 1600-1700, Gyldendal og Politiken*.*
- Ventegodt, Ole: *Redere, rejser og regnskaber*, Studiefædelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.*

19.-20. århundrede

- Altid på vej ... Albani Bryggeriernes historie 1859-1984 Albani Bryggerierne A/S, Odense Universitetsforlag.*
- Andersen, Håkon With: Fra det britiske til det amerikanske produktionsideal, Tapir Forlag.
- Befæstningsanlæg i Danmark 1858-1945, En statusrapport, Miljøministeriet 1990.*
- Bjørn, Claus: Danmarks historie 1800-1850, Gyldendal og Politiken.*
- Boel, Jens: Selvtænkercen, Agitatoren Peder Hansen, Lundby, Landbohøiurisk Selskab.
- Bolin-Hort, Per: Work, Family and State, Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry 1780-1920, Lund University Press, 1989.
- Bradley, J. og Lewis, J.: Brændpunkt, Sovjetunionen, vil perestrojka lykkes?, Forlaget Ålække.
- Bradley, J. og Lewis, J.: Brændpunkt, Irland, Et splittet land, Forlaget Ålække.
- Børnekultur i øjenhøjde, Ni synspunkter fra Udvalget for dansk børnefolklore, Foreningen Danmarks Folkeminder, 1989.
- Demokratische Geschichte IV, Neur Malik Verlag.
- Dolonsky, Anthony: My Brother's Keeper?, Routledge.*
- Essemyr, Mats: Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion, Almqvist & Wiksell.*
- Fonsmark, Henning: Historien om den danske utopi, Gyldendal.*
- Fridriksson, Thorleifur: Den gyldne flue, Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie.
- Fryklund, B. og Peterson, T.: »Vi mot dom«, Det dubbla främlingskapet i Sjöbo, Lund University Press.
- Från mekanisk verkstad till internationell industrikoncern, Acta Universitatis Upsaliensis.9
- Fritz, Martin: Gjutjärnets Tidsålder, Del 1+2, Gjuterihistoriska Sällskapet.
- Glamann, Kristof: Bryggeren, J. C. Jacobsen på Carlsberg, Gyldendal.*
- Gymnasieskoler – en skolehistorisk udstilling i elleve temaer, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
- Hansen, Jesper Godvin: Hellebæk Klædefabrik 1870-1990, Hellebæk-Aalsgaard egnshistoriske Forening.
- Hedegaard, Ole A.: En general og hans samtid, Thorsgaard.*
- Hoadly, Anna-Greta Nilsson: Atomvapnet som partiproblem, Sveriges socialdemokratiske kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1989.*
- Holt, Hamilton: The life stories of (undistinguished) Americans, Routledge, Chapman & Hall Ltd.
- Jensen, Ole Helmer: Danmark besat, Besættelse og tilpasning, Munksgaard.
- Jürgensen, Kurt: Die Briten in Schleswig-Holstein 1945-1949, Mit photographien vor Gerhard Garms, Wachholtz Verlag, Neumunster, 1989.
- Jørgensen, A.R.: Generallejtant Ebbe Gørtz, Frihedsmuseets venners forlags Fond.*
- Kommunearkiver, Rønne, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
- Lemburg, Jens-Uwe: Arbeit auf der Hütte, Karl Wachholtz Verlag.
- Löow, Helène: Hakkorset och Wasakarven, Historiska Institutionen i Göteborg.*
- Die Ländliche Fortbildungsschule in der Provinz Schleswig-Holstein, Karl Wachholtz Verlag.
- Melbye-Hansen, Preben: De danske kronjuveler, De danske kongers kronologiske samling på Rosenborg.*
- Millbourn, Ingrid: Rätt till maklighet, Lunds Universitet.*
- Myhre, Jan Eivind: Oslo bys historie, bind 3, J. W. Cappelens forlag.
- Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, I og II, Institut for Grænsforskning.*
- Plov, Christine: Lærerhjem og Lærerindeli, Erindringer fra Sønderjylland 1871-1920, Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. 1989.

- Porsmose, Erland: Naturens sang – Menneskets kår, Hverdagsliv fotograferet af Lars Rastrup 1885-1925, Landbohistorisk Selskab og Kerteminde Museum.
- Roon, Ger van: Small States, in years of depression, Van Gorcum & Comp.*
- Rystad, Göran: The Uprooted: Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era, Lund University Press.*
- Schiller, Bernt: »Det förödande 70-talet«, Arbetsmiljöfonden.*
- Schiller, Bernt: Samarbete eller konflikt, Arbetsmiljöfonden.*
- Simonsen, Henrik Bredmose: Kampen om danskheden, Aarhus Universitetsforlag.
- Simonsen, Birger: Arbetarmakt och näringspolitik, Arbetsmiljöfonden.*
- Skak-Nielsen, Luise: Alle kender Blågårdsgade, En kulturhistorisk undersøgelse af bybillede og byrum 1850-1990.
- Sundin, Sven Z.: I storstadens skugga, Almqvist & Wiksell International.
- Tjørnehøj, Henning: Riget bedste mænd, Gyldendal.*
- Trommer, Aage: Den store alliance, Den anden verdenskrig 1939-1945, bind 2, Gyldendal, 1989.*
- Tysk befæstningsbyggeri 1933-1945, Miljøministeriet.*
- Vajbrink, Martin: En hændelse i tiden, Social kontroll i kampen om social ordning 1850-tal, Universitetet i Umeå Institutionen for Historia.
- Vandkunsten, Konflikt, politik og historie, Center for Freds- og Konfliktforskning.*
- Veries, Jorgen de: Bismarck und das herzogtum Lauenburg, Karl Wachholtz Verlag.
- Åmark, Klaus: Maktkamp i byggebranch, Arkiv.

En forening bliver til

CHRISTIAN MOLBECH OG STIFTELSEN AF DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

AF

NIELS CLEMMENSEN

»Ingen mand kunne være mindre medgørlig end Molbech, mindre skikket til at arbejde i forening med andre, hvortil der også hører at kunne påvirkes af andre«. ¹ Det var det skudsmål, som H. N. Clausen gav sin kollega i redaktionskomiteen for *Maanedskrift for Litteratur, historikeren, filologen, teaterdirektøren, bibliotekaren og tidsskriftredaktøren* Christian Molbech, og det må medgives, at Clausen stort set gav udtryk for sin samtids vurdering. Ingen iagttager og deltager i tidens åndelige og lærde miljøer kunne nemlig undgå at komme i berøring med Molbech, og han synes at have været et geni til at komme på kant med folk. På biblioteket vogtede han som en drage over sine skatte, var til gengæld ret liberal, når det gjaldt egne behov; blandt forfatterne var hans teatervoteringer frygtede, og i sine recensioner revsede han ubarmhertigt de æstetiske brud på den Heibergske formskole. Som forfatter af jubilæumsskriftet i hundredåret for Videnskabernes Selskab udtrykte han sig endvidere så frimodigt om selskabets interne forhold, at jubelkomiteen fandt sig foranlediget til at tage forbehold over for hans vurderinger, og heller ikke på det område, der skulle blive hans livs indsats, stiftelsen af Den danske historiske Forening og redaktionen af *Historisk Tidsskrift*, undlod han at lægge sig ud med kolleger og fagfæller.

Alligevel skyder Clausens vidnesbyrd over målet, for så vidt som Molbech i eminent grad var »foreningsmand«. Da han tog initiativ til Den danske historiske Forening havde han allerede adskillige, ganske vist strandede, foreningsprojekter bag sig, og han var ikke blot medlem af lærde sammenslutninger som Videnskabernes Selskab, Danske Selskab, Samfundet til den danske Litteraturs Fremme og Det skandinaviske

¹ H. N. Clausen: *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*, 1877, s. 154.

Litteraturselskab, men spillede også en fremtrædende rolle i Trykkefrihedsselskabet. Både som embedsmand og privatperson havde Molbech således opbygget et kontaktnet, der var det bedst tænkelige udgangspunkt for en formaliseret samvirken af historisk interesserede blandt de dannede og oplyste og hans skrivekalendere er samtidig et vidnesbyrd om, at han plejede disse kontakter i en omfattende selskabelighed med tidens dignitarere inden for videnskab og åndsliv. Molbech bliver på den måde et fikspunkt i Den danske historiske Forenings tilblivelse og første periode, ikke blot fordi han blev foreningens initiativtager og første sekretær gennem femten år, men også i kraft af sin centrale placering i tidens selskabelighed og lærde miljø. Om denne indsats og dens betydning for foreningen handler det følgende.

Molbechs virke som historiker og redaktør af *Historisk Tidsskrift* er blevet belyst af Johannes Steenstrup, og af Ellen Jørgensen og Bøggild-Andersen i jubelårene for stiftelsen af foreningen, mens hans biografi er blevet fortalt af Morten Borup.² Heller ikke i disse fremstillinger hersker der tvivl om hans betydning som initiativtager og inspirator, men her skal hovedvægten lægges på Molbech som »foreningsmand«, hans organisatoriske indsats og hans kontakter til tidens foreningsmiljø. Det rejser bl.a. spørgsmålene om, hvilke målgrupper han satsede på, hvordan han greb initiativet an i praksis, og hvilke traditioner og forbilleder – positive som negative – han kunne trække på. Trods Molbechs udtalte distancering til den frembrydende »associationsånd«, er Den danske historiske Forening nemlig et af dens mange skud og bør ses i dette lys.³ Hovedvægten er derfor lagt på initiativet og de første par år, selv om perspektivet udstrækkes til hele den Molbechske periode og samtidens historiske offentlighed.

² Johs. Steenstrup: *Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1889, s. 195-225; Ellen Jørgensen: *Chr. Molbech, den danske historiske Forenings Stifter* (HT 10. rk. V, s. 1-63), C. O. Bøggild-Andersen: »*Historisk Tidsskrift*« gennem Hundrede Aar (ibid. s. 72ff.); M. Borup: *Christian Molbech*, 1954.

³ En oversigt over 1800-tallets foreningsvæsen og foreningsdannelse med gennemgang af litteraturen foreligger med N. Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880. Periodisering og forskningsoversigt*, 1987 (udarbejdet i tilknytning til det nordiske forskningsrådsprojekt, »associationsprojektet«, om det tidlige foreningsvæsen i Norden); jvf. samme: *The Development and Structure of Associations in Denmark, c. 1750-1880* (*Scandinavian Journal of History*, vol. 13, 1989, pp. 355-370); endvidere kan henvises til V. Wåhlin: *The Growth of Bourgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830-1870* (*Scandinavian Journal of History*, vol. 5, 1980, pp. 151-183), og samme: *By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede* (J. Holmgaard (red): *Det grundtvigske bondemiljø*, 1981, s. 1-73). Blandt ældre bidrag foreligger Frank Jørgensens meget givende oversigt: *Københavnske foreninger 1820 til 1848* (*Hist. Medd. om Kbh. 4. rk. V*, s. 25-112).

Program og mål

I foreningens første vedtægter er det i ganske høj grad Molbech selv, der fører ordet. Foreningens formål gik ud på at vække »historisk ånd og interesse« og at fremme historiske studier og arbejder med nærmeste hensyn til fædrelandet; endvidere at medvirke til bevarelsen af historiske dokumenter og udgivelsen af større nationale arbejder om Danmarks historie, geografi, etnologi og arkæologi. Foreningen ville udgive et dansk historisk tidsskrift, og samtlige foreningens skrifter skulle leveres vederlagsfrit til foreningens ordentlige medlemmer.⁴

Med formålene var altså forbundet et konkret program for foreningens virksomhed, og den dynamiske kraft skulle udgå fra medlemmerne, dels ved deres selvstændige litterære arbejder, dels ved deres »levende deltagelse og medvirkning«. Det er altså åbenlyst, at den nye forening var for de dannede og oplyste uden derfor at være en specialiseret forening for historikere, hvad der falder godt i tråd med tidens historiske miljø. Endvidere var medlemskriterierne knyttet til medlemmernes personlige kvalifikationer, eller som Molbech forklarede i sit forord til Historisk Tidsskrift, foreningen havde fundet deltagelse hos »dannede mænd af alle stænder og folkeklasser«. ⁵ Bestyrelsen forbeholdt sig retten til selv at håndhæve disse principper ved optagelsen af nye medlemmer og kunne også afvise ansøgere, men afgørelsen kunne i så fald appelleres til medlemmerne. Vi skal senere se, hvordan disse medlemskriterier blev praktiseret i rekrutteringen, men vil man nærmere ind på de intentioner, der lå bag vedtægterne, kan man foreløbig gå til foreningens forhandlingsprotokol.⁶

Det første spørgsmål, der rejstes, var berettigelsen af den nye forening. Havde man måske ikke allerede Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog og Samfundet til den danske Litteraturs Fremme? Og skulle man ikke hellere koble initiativet til disse ældre hæderkronede selskaber? Molbech kunne fremføre to argumenter, som talte imod denne løsning. For det første henvendte den nye forening sig til en ulige større kreds af deltagere, og for det andet havde den et mere fast og bestemt mål. Det gjaldt med andre ord om at emancipere sig fra tidligere tiders snævre lærdomsmiljø og kanalisere medlemsressourcerne mod nogle konkrete mål. Begge argumenter var i overensstemmelse med en fremherskende tendens i det borgerlige foreningsliv, både i det hjemlige og ude i Europa, mod mere differentierede foreningsformer og

⁴ Vedtægterne er aftrykt i fortalen til HT I, s. XVIII-XXII.

⁵ Chr. Molbech: Om Historiens nationale Betydning og Behandling; om historiske Arbejder og Formaalene for en historisk Forening i Danmark (HT I, s. 42).

⁶ RA, Den danske historiske Forenings arkiv, forhandlingsprotokol 1839-47.

en bredere medlemsbasis, samtidig med at grænsen blev trukket nedadtil af det besiddende og dannede borgerskab.⁷

I vedtægternes § 8 blev der åbnet adgang for foreningen til at optage æresmedlemmer, men ikke uden at sagen forinden havde været debatteret på det stiftende møde. Laurids Engelstoft mente, at æresmedlemmer stred mod foreningens formål, at virke og arbejde for historien, mens Molbech beroligende gjorde gældende, at selskabet jo ikke *behøvede* optage æresmedlemmer, og at de desuden skulle godkendes af selskabets medlemmer, så der ikke forelå risiko for misbrug.

Institutionen med æresmedlemmer indebar altså en risiko for »misbrug«, og det er nærliggende at antage, at det var eksemplet fra Videnskabernes Selskab, der skræmte. Allerede Langebek ankede over, at man i selskabet mest gik efter de fornemme mænd og ikke så meget efter afhandlinger, og unægtelig frembyder Videnskabernes Selskabs historie adskillige eksempler på både æresmedlemmer og ordentlige medlemmer, hvis adkomst til hæderen ikke er umiddelbart indlysende.⁸ Oplysningstidens lærde selskaber og akademier befandt sig i virkeligheden i et vadeded mellem to statussystemer, det gamle stands- og rangshierarki og det nye borgerlige dannelsesideal grundet på personlige kvalifikationer. Det var sidstnævnte, man ønskede at gøre gældende i oplysningstidens nye selskabelighed, men tilpasningen til den standsopdelte enevældige samfundsstruktur nødvendiggjorde et knæfald for de betitlede og fødte, hvor de fornemme ofte adelige honorarii kunne sikre de for et selskab så nødvendige kontakter til kongen og ikke mindst hans finansielle ressourcer.

At Molbech i høj grad var opmærksom på faren for »uværdige« medlemmer fremgår også af hans ovennævnte jubilæumsskrift i 100-året for Videnskabernes Selskab.⁹ Den heri udtalte kritik af selskabets struktur og praksis må betragtes som et vigtigt indicium for Molbechs intentioner med den nydannede historiske forening. Selskabet kritiseres for i de første mange år mindre at have set på den optagnes »viden-

⁷ I de seneste år har studiet af foreningernes historiske forudsætninger og udvikling især været intensivt dyrket i Tyskland. Blandt pionerarbejderne kan peges på: T. Nipperdey: *Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert* (H. Berding (Hg.): *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte von Thomas Nipperdey, 1972/76, s. 174-205*); O. Dann: *Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland* (U. Engelhardt (Hg.): *Soziale Bewegung und politische Verfassung, 1976, s. 197-232*); O. Dann (Hg.): *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (*Historische Zeitschrift, Beiheft 9, 1984*).

⁸ Jacob Langebek til C. Deichman 12.6.1756 (H. F. Rørdam (udg.): *Breve fra Jacob Langebek, 1895, nr. 117*).

⁹ Chr. Molbech: *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742-1842, 1843*.

skabelige fortjeneste end andre heraf uafhængige udvortes anledninger og vedkommendes honette ambition«, altså en vurdering i overensstemmelse med den, Langebek nåede frem til.¹⁰ Den samme bekymring afspejler sig i hans polemik mod selskabets nye valgeregler, hvorefter de enkelte klasser eller videnskabelige discipliner fik tildelt en dobbeltstemme ved optagelsen af deres foreslåede kandidater. Klassen, indvendte Molbech, burde nemlig være i stand til at argumentere for sin kandidat med så kraftige og indlysende grunde, at det var unødvendigt at gøre brug af særlige klasseprivilegier.¹¹

Endnu mere frimodigt kunne Molbech naturligvis give udtryk for kritik i sine skrivekalendere, hvor han bl.a. skildrer den daværende prins Christians valg til præsident i Videnskabernes Selskab den 9. marts 1838.¹² Af de 23 tilstedeværende medlemmer stemte de 21 på prinsen, en enkelt (Molbech mener Werlauff) undlod at stemme, og en anden, nemlig Molbech selv, stemte på statsminister Møsting, selskabets æresmedlem. Forinden havde sekretæren, H. C. Ørsted, under hånden meddelt de tilstedeværende, at Møsting ønskede prinsen valgt, men Molbech indfandt sig først umiddelbart inden stemmeafgivningen. Enhver må altså have vidst, hvem der havde afgivet den enlige stemme på Møsting! Intet under, at episoden vakte Molbechs bitterhed, så meget mere, som flere medlemmer havde været imod prinsens valg. Hele sagen måtte vække mindelser om rangs- og standsforskelle, der ikke hørte hjemme i den lærde republik – »Kunne her da vel et frit valg finde sted?«, var Molbechs kommentar til episoden. Fra et senere møde afholdt den 13. marts 1840 på Amalienborg under præsidentens, nu kong Christians, forsæde noterer Molbech, at det hele var, om ikke ceremonielt, så dog tvungent og uinteressant.

¹⁰ Molbech 1843, s. 125, jvf. s. 33ff.

¹¹ Molbechs kritik af Videnskabernes Selskab vakte som før nævnt mishag i selskabets jubilæumskomiteé. H. C. Ørsted, selskabets sekretær, udarbejdede en udførlig redegørelse med påvisning af nogle faktuelle fejl og en generel kritik af værkets hele tendens som skadelig for selskabets renommé. Redegørelsen cirkulerede i afskrift blandt medlemmerne, mens Molbech senere fik lejlighed til at fremføre sit forsvar på et møde i selskabet. Det synlige resultat af striden blev et »Tillæg til Fortalen« i jubilæumsskriftet, hvor selskabets jubilæumskomiteé fralagde sig ansvaret »såvel hvad det faktiske angår, som i henseende til de i skriftet udtalte anskuelser«. At Molbechs kritik af »uværdige medlemmer« i virkeligheden har været berettiget fremgår indirekte af Ørsteds egne bemærkninger, hvor han indrømmer, at selskabets møder i de senere år har haft mere liv, fordi »vi nu ikke ved vore valg se så meget på borgerlig anseelse, som ofte forhen, men fornemmelig på dygtighed til at fremme selskabets øjemed« (Hele sagen med Ørsteds redegørelse og Molbechs forsvar er oplyst i A. Lomholt: *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942*, III, 1960, s. 410-447).

¹² K.B. Chr. Molbechs dagbøger (skrivekalendere), N.k.S. 439, 8°; jvf. A. Lomholt: *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942*, I, 1942, s. 456.

Der er næppe tvivl om, at Molbech med sin nye forening har set et alternativ til det »ceremonielle« og »tvungne« i den repræsentative akademitradition, der i Danmark dog ikke kom til nær den samme udfoldelse som f.eks. i Frankrig. Som vi skal se i det følgende har hensynet til magten og æren ganske vist ikke været aldeles fremmed for stifteren af Den danske historiske Forening, men de afgørende kriterier måtte være medlemmernes kvalifikationer til at arbejde for foreningens formål og foreningens absolutte autonomi i dens virke. Der er derfor god logik i, at Molbech i sit »forord« til første bind af *Historisk Tidsskrift* understregede, at fremgangen var sket ganske uden »udvortes mægtig beskyttelse og fremhjælp«.¹³

Tradition og fornyelse

Molbechs konstatering må dog tages med et vist forbehold. I virkeligheden kan der peges på en del træk i omstændighederne ved dannelsen af Den danske historiske Forening, der videreførte traditionen fra oplysningstidens akademier og selskaber. Således bevilgede Frederik VI 200 rbd. af postkassen til foreningens portoudgifter, og kronprins Frederik, der var indtrådt som ordentligt medlem med løfte om yderligere beviser på sin interesse for sagen, bidrog allerede i januar 1840 med 100 rbd. Portofrihed var i sin tid også blevet tilstået Det kgl. danske Landhusholdningsselskab tillige med klækkelige kontante tilskud, og både Videnskabernes Selskab og Danske Selskab havde nydt kongelig understøttelse fra deres første år.

Oplysningstidens nye selskaber blev opfattet som legitime kanaler for borgernes deltagelse i de offentlige anliggender, hvortil både hørte næringslivets og videnskabernes befordring, og denne Kooperation mellem den enevældige statsmagt og de nye borgerlige sammenslutninger repræsenterer en ubrudt og nok så karakteristisk kontinuitet ved siden af de mere iøjnefaldende konfrontationer, der fulgte, når staten følte sit politiske monopol eller den sociale orden truet. At dette naturligvis ikke kunne være tilfældet med Den danske historiske Forening turde fremgå af bestyrelsens sammensætning af solide og agtede embedsmænd og de hæderlige formål.

Ganske vist blev båndene mellem foreningerne og statsmagten efterhånden løsnede; sammenlignet med oplysningstidens halvofficielle kongelige selskaber havde et nyt liberalt syn på forholdet mellem statsmagt og

¹³ Chr. Molbech: *Om Historiens nationale Betydning og Behandling; om historiske Arbejder og Formaalene for en historisk Forening i Danmark* (HT I, s. 43).

offentlighed gjort sig gældende, men selskabernes indre autonomi og selvstyre og det jævnbyrdige samvær medlemmerne imellem var også i oplysningstiden et vitalt anliggende. Videnskabernes Selskab forbeholdt sig udtrykkelig retten til selv at udarbejde og forandre sine vedtægter, og om medlemmerne hed det i Danske Selskabs love fra 1747, at »alle lemmerne skulle i alt selskabet vedkommende være lige gode«. Den selskabelige utopi blev senere litterært tematiseret af Jens Schelderup Sneedorff i hans bidrag til spectatorlitteraturen, *Den patriotiske Tilskuer*, hvori skildres et selskab af fire personer fra hver sin stand, men hinanden så lig i karakter, at »det udvortes alene adskiller dem«. Ordet »karakter« havde her fået en anden og ny betydning end rang, nemlig en persons karakter, hans »tænkemåde« og »gemytsart«, og Tilskueren trak en karakteristisk parallel til frimurerne, »hvor alle indtil tjenerne var brødre«. ¹⁴

Det »udvortes« – rang og stand – var altså det patriotiske selskab principielt uvedkommende, og Den danske historiske Forening kunne nu blive det nye forum for denne utopi, en forening der skyede det »udvortes glimrende eller forfængelige« og alene var forpligtet over for sine videnskabelige og nationale formål.

Foreningen var nemlig national, lige som Sneedorffs tilskuer var patriotisk, og Molbech appellerede til sine medborgeres »patriotiske varme for fædrelandets nationale hæder i dets historie«, ligesom Langebeks Danske Selskab optog »kendere og elskere af fædernelandets sprog og historie«. Oplysningstidens patriotisme var ganske vist ikke 1830'ernes, men i udviklingen af den nationale selvforståelse og nationalfølelsen repræsenterer de lærde selskaber og deres efterkommere en væsentlig kontinuitet.

Det samme gælder formidlingen. Danske Magazin gjorde regning på sine »nykære landsmænds upåtvivlelige begærlighed«, den nydannede historiske forening ville vække »lyst og interesse for den historiske kundskab hos tænksomme læsere af enhver folkeklasse«. Det nationale og det populære, det videnskabelige og det formidlende, det var symbiosen, der trak linien op fra oplysningstiden til Molbechs nye historiske forening. Foreningens første bestyrelse var da også på det nærmeste identisk med bestyrelsen i Danske Selskab, og som en yderligere cadeau til det gamle hæderkronede selskab blev samarbejdet formaliseret i vedtægterne.

Under diskussionen og afstemningen om foreningens vedtægter her-

¹⁴ Lomholt 1942, s. 117ff.; (Jacob Langebek): *Det Kongelige Danske Selskabs Begyndelse og Tilvext i de tre første Aar, 1748*, s. 60; *Den patriotiske Tilskuer 1761 nr. 2* (Sneedorffs samtlige Skrifter, I, 1775, s. 10).

skede der dog ikke fuld enighed om prioriteringen af fædrelandshistorien, og det blev Molbech, der kom til at forsvare det nationale og det dermed beslægtede nordiske over for Grundtvigs krav om i højere grad at tilgodese universalhistorien og de fremmede staters historie. Det lykkedes også Grundtvig at få fjernet et enkelt »dansk« fra formålsparagraffen, men en afstemning om, hvorvidt foreningen hovedsagelig skulle fremme større nationale arbejder om *Danmarks* historie, gik ham imod med 18 stemmer mod 11. Grundtvig forlod mødet i vrede for kort tid efter at blive formand i det nystiftede Danske (!) Samfund, mens foreningen bibeholdt sin karakter af *dansk* historisk forening i overensstemmelse med Molbechs oprindelige plan.¹⁵ For Molbech og hans meningsfæller gjaldt det nu om at samle en talstærk kreds af deltagere med de fornødne kvalifikationer til at blæse liv i den patriotiske og nationale vision.

Medlemmerne

»Optagelsen i lærde selskaber beror meget på personlige forhold og forbindelser«!¹⁶ Denne konstatering, der egentlig var ment som en kritik fra Molbechs side af visse »anomalier« i Videnskabernes Selskab, havde unægtelig også gyldighed for den nydannede historiske forening. I en indbydelse dateret den 20. marts 1839, hvormed bestyrelsen henvendte sig til en kreds af potentielle medlemmer, understregedes det således, at indbydelsen gjaldt mænd, som man »ifølge forhold og omstændigheder« kunne have kendskab til. Udgangspunktet var altså bestyrelsens kontakter og forbindelser, men man skal dog lægge mærke til den udstrakte hånd. Man indbød ganske vist i første omgang dem, man kendte, men udelukkede ikke andre interesserede, selv om disse skulle være bestyrelsen personlig ubekendt.¹⁷

Fra begyndelsen kan man altså skelne mellem to kategorier af medlemmer, nemlig kredsen fra bestyrelsens personlige horisont, og de øvrige, som man på anden vis håbede at få fat på. Hvordan rekrutteredes disse medlemskategorier, og hvilke kriterier anlagde bestyrelsen i rekrutteringen?

¹⁵ Mødet blev afholdt den 22. februar. Foruden referatet i forhandlingsprotokollen foreligger der en dagbogsberetning fra en af deltagerne, den senere teolog og præst ved Vartov, C. J. Brandt. Danske Samfund skulle være »et historisk selskab i levende retning«; sandsynligvis har Grundtvig næret mistillid til den historiske forening som værende alt for boglærd og antikvarisk (Ellen Jørgensen i HT 10. rk. V, s. 42f; H. Ilsøe og K. Hørby: *Historie*, i: Svend Ellehøj m.fl. (red.): Københavns Universitet 1479-1979, X, 1980, s. 407f.).

¹⁶ Molbech 1843, s. 113.

¹⁷ Indbydelsen var omhyggeligt formuleret, så man undgik at støde de folk på manchetterne, der *ikke* modtog nogen indbydelse. (Chr. Molbech til J. E. Larsen 4.3.1839, Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med diverse dokumenter 1839-79).

I første omgang indbød Molbech 77 mænd, heraf 7 (!) fra provinsen, af hvem han forventede, at de ville medvirke til stiftelse af foreningen.¹⁸ Listen over indbudte afspejler hans store ambitioner på foreningens vegne; med få undtagelser var de indbudte alle akademikere med fremtrædende positioner inden for videnskab og administration. Med denne sammensætning har han ikke blot ønsket at hverve medlemmer, hvis lærdom og dannelse umiddelbart kunne fremme foreningens formål, men også ønsket at etablere en forbindelse til mænd, hvis borgerlige stilling på anden vis kunne tilføre foreningen prestige. Blandt repræsentanterne for videnskaberne finder man 15 universitetsprofessorer, og både Det kongelige Bibliotek og Gehejmearkivet er fuldtalligt repræsenteret. Fra centraladministrationen og højesteret tæller listen over de indbudte både kommitterede, deputerede og assessorer.

I sin sociale sammensætning afviger kredsen af indbudte ikke fra det traditionelle lærde miljø. Af de 24 indenlandske ordentlige medlemmer i Danske Selskab ved udgangen af 1839 er de 17 blandt de indbudte, og fra Videnskabernes Selskab henvendte Molbech sig til 14 medlemmer eller godt en tredjedel af selskabets indenlandske ordentlige medlemmer.¹⁹ De lærde selskaber var i høj grad Tordenskjolds soldater, og med sit flerstrengede engagement som skribent og embedsmand var Molbech en legemliggørelse af denne tendens. Indbydelserne til Den danske historiske Forening afspejler i høj grad hans daglige omgangskreds fra biblioteket, universitetet, teatret (!) og det lærde miljø – en omgangskreds som han for en stor del også plejede privat selskabelighed med. Til sammen har Molbech og hans kommende kolleger i bestyrelsen været i stand til at trække på et frodigt forenings- og tidsskriftmiljø bundet sammen i et fint forgrenet netværk af professionelle og private kontakter.²⁰

Men hvordan fik man nu hvervet medlemmer uden for den snævrere kreds? I fortalen til første bind af Historisk Tidsskrift konstaterer Molbech med tilfredshed, at foreningen har nået sin store tilslutning »på disse veje uden gentagne offentlige bekendtgørelser og uden anvendelse af noget andet slags tilskyndende middel, som bestyrelsen ej kunne finde passende med en *videnskabelig national* forenings ånd«; med »disse veje« menes indbydelser til udvalgte mænd, mens offentlige bekendtgørelser

¹⁸ Der er en liste over de indbudte i forhandlingsprotokollens referat af det første møde den 14. februar.

¹⁹ B. Kornerup: Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745 – 8. januar – 1945, 1945, s. 97ff.; Lomholt 1942, s. 354ff.

²⁰ Ifølge Molbechs skrivekalendere for 1838 og 39 havde han i året forud for foreningens stiftelse gæstet eller selv været vært for godt en tredjedel af de 70 indbudte fra København.

ikke kunne være sagen for en forening, der ikke anså det for »ganske ligegyldigt«, hvem der indtrådte som medlemmer.²¹

Den personlige indbydelse blev altså den foretrukne fremgangsmåde lige som i Videnskabernes Selskab og Langebeks selskab et århundrede tidligere. Overfladisk set kunne det tage sig ud som en anakronisme, men fremgangsmåden var simpelt hen den mest hensigtsmæssige. Underlaget var ikke stort, dannelseskløfterne til gengæld så betydelige, at bestyrelsen selv måtte opsøge de nødvendige medlemsressourcer i begyndelsesfasen. Som en frugtbar arbejdsmark havde Molbech selv peget på bisperne og de »mest litterære præster«,²² og hans virksomhed kan følges i hans skrivekalender for 1839: 19. marts tilskriver han 31 sjællandske præster, 21. marts yderligere 69 sjællandske præster, 1. april henvender han sig til biskop Faber, Odense, med 19 indbydelser til Fyn, og 20. september til biskop Paludan-Müller, Århus, med 14 indbydelsesbreve.

Gejstligheden var en af datidens vigtigste kommunikationskanaler mellem hovedstad og provins. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab havde ligeledes benyttet sig af præsterne, og fra regeringen forelå der allerede fra selskabets start et påbud til præsterne om at kommunikere selskabets formål og præmiematerier til almuen. For Molbech har fremgangsmåden ikke været uvant. Gennem flere år havde han været beskæftiget med at indsamle materiale til sit dialektleksikon og havde henvendt sig til og modtaget adskillige bidrag fra landets præster, bl.a. fra de senere bisper Nikolai Fogtmann, Rasmus Møller og Tage Müller.²³

Af bisperne forventede Molbech, at de skulle videregive en fortegnelse over passende emner til foreningen blandt stiftets præster. Paludan-Müller i Århus foreslog dog i stedet en anden og mindre forpligtende fremgangsmåde, nemlig at foreningen gennem ham stillede en indbydelse til samtlige provster i stiftet, der dernæst lod den cirkulere blandt præsterne i hvert provsti.²⁴ Resultatet af de mange henvendelser til gejstligheden blev i al fald det gunstige, at Den danske historiske Forening fra sine første år kom til at tælle et betydeligt antal præster. De fylder allerede godt i den første medlemsfortegnelse fra juli 1839, og i marts 1840 talte foreningen 128 gejstlige, hvoraf de 120 i provinsen eller

²¹ Johs. Steenstrup mener (Steenstrup 1889, s. 214), at citatet er en direkte hentydning til Rafns Oldskriftselskab og selskabets håndfaste propaganda og udnyttelse af sine forbindelser til hoffet.

²² Chr. Molbech til amtsfuldmægtig Chr. Olsen (Randers) 28.3.1838 (Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med diverse dokumenter 1839-79).

²³ Dansk Dialect-Lexikon ved C. Molbech, 1841, s. XXViff. (fortegnelsen over de benyttede kilder).

²⁴ Jens Paludan-Müller til Chr. Molbech 6.9.1839 (KB, N.k.S. 2336, 4°).

godt en tredjedel af medlemmerne uden for hovedstaden. I landdistrikterne dominerer præsterne totalt og har stort set kun fået følgeskab af store landejendomsbesiddere og godsfunktionærer.²⁵

Præsterne var altså centrale, men der forelå andre muligheder for rekruttering, hvor Molbech i ganske mange tilfælde også kunne trække på et personligt og professionelt bekendtskab. Adjunkt Caspar Paludan-Müller i Odense blev f.eks. forsynet med 22 indbydelsesbreve, og til adjunkt Reiss i Viborg og mekanikus Vistoft fra fabrikken Bruunshåb sendtes 11 breve. Med fagfællen Paludan-Müller havde Molbech haft kontakt i mange år, mens han havde draget fordel af Vistoft under udarbejdelsen af sin dialektordbog. Paludan-Müller var desuden en central skikkelse i Fyens Stifts litterære Selskab, hvis medlemmer syner pænt blandt den historiske forenings første fynske medlemmer, de 4 lærere fra Odense Katedralskole ikke at forglemme.²⁶ Fra fabrikken Bruunshåb fik mekanikus Vistoft følgeskab af fabrikanten, M. P. Bruun, og en fabriksmester og en spindemester. Også et venskab med generalpostdirektør Winge har Molbech vidst at benytte sig af. I marts 1839 traf han Winge under et stort selskab hos Kolderup-Rosenvinge – »Etatsråd Winges gamle uforanderlige venskab«, hedder det i skrivekalenderen – og ugen efter overlod han Winge 7 indbydelser til viderebefordring i hans kreds. Foruden Winge selv indtrådte fire embedsmænd fra generalpostdirektionen i løbet af den næste måneds tid, og det har formentlig ikke været uden betydning for de 200 rbd. fra postkassen til portoudgifter!

De personlige og for en dels vedkommende private indbydelser har altså spillet en meget stor rolle i rekrutteringen til foreningen, enten gennem bestyrelsen selv eller dens mellemænd, og med oprettelsen af et net af tillidsmænd i provinsen, de såkaldte korrespondenter, blev systemet lagt i fastere rammer. De lærde skoler og gejstligheden har som før nævnt været oplagte kommunikationskanaler for en forening som Den danske historiske Forening; blandt de 13 korrespondenter i 1840 er der da også 3 præster, 4 adjunker og en rektor, men der kan også ligge andre kriterier til grund for valget af korrespondenter. Molbech tillige med andre medlemmer af bestyrelsen var valgt til Trykkefrihedsselskabets repræsentantskab og skriftkomité, og det kunne derfor være nærliggende at rette blikket mod selskabets tillidsmænd i provinsen, når det gjaldt om at få oprettet et kontaktnet for foreningen. Således var 6 af de ialt 13

²⁵ Trykte medlemsfortegnelser i Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med diverse dokumenter 1839-79.

²⁶ Fortegnelse over Medlemmerne af Fyens Stifts litterære Selskab, 1840 (KB, småtryk).

korrespondenter bestyrere af provinsafdelinger inden for Trykkefrihedsselskabet i årene 1838 og 1840.²⁷

Men provinsen var nu engang et problem og ikke mindst Jylland – »man ved dér næsten ej, hvor man tør henvende sig« – indrømmede Molbech i et privatbrev til amtsfuldmægtig Olsen, foreningens korrespondent i Randers. Man måtte i stedet fæste lid til, at korrespondenterne kunne virke mere effektivt end den fjerne bestyrelse i København. Olsen blev i øvrigt et stort aktiv for foreningen, selv om det dog aldrig lykkedes ham at inddrive de ophobede restancer fra pastor Blicher i Spentrup.²⁸

Gik Molbechs forventninger til korrespondenterne nu i opfyldelse? I marts 1840 var 347 af foreningens 565 medlemmer bosiddende uden for København, og det må vel karakteriseres som et rimeligt resultat, men æren kan ikke uden videre tilskrives korrespondenterne. De fleste provinsmedlemmer var bosiddende i Sjællands stift, heraf var de 40 procent præster, og som vi ved havde Molbech som foreningens sekretær indbudt 100 sjællandske præster.

Beliggenheden i nærheden af København har naturligvis givet sekretæren en særlig mulighed for at yde en personlig indsats, og ofte har han også kunnet bane vejen for korrespondenterne. Lad os tage Helsingør som et eksempel. Her var slotspræst Fischer korrespondent, og allerede i juli 1839 er der anført 25 medlemmer fra Helsingør. Fischer har åbenbart lagt sig i selen, og især synes han at have haft særdeles gode forbindelser til toldkammeret, for 14 af de 25 medlemmer var tilknyttet kammeret, fra direktøren og ned til assistenterne! Der er dog næppe grund til at hæfte sig alt for meget ved slotspræstens forbindelse til toldkammeret, for forholdet hænger snarere sammen med, at Molbech tilskrev kaptajn Sneedorff samme dag, som han sendte en snes indbydelsesbreve til Fischer.²⁹ Sneedorff var toldinspektør i Helsingør, og da direktøren for Øresunds toldkammer, konferentsråd Holten, yderligere var blandt de 77 mænd, som blev indbudt til at stifte foreningen, er det nok snarere disse to mænd, som man må tilskrive æren for det historisk interesserede toldkammer i Helsingør.

²⁷ Nemlig slotspræst P.E.Fischer (Helsingør), provst D.Smith (Stege), stiftsskriver C. Hansen (Roskilde), stiftsrevisor H. C. Hviid (Maribo), rektor E. P. Rosendahl (Nykøbing F.) og søløjtnant C. L. J. Irminger (Fredericia); desuden optrådte et par af Molbechs personlige venner som uofficielle korrespondenter (Fortegnelse over Medlemmerne af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug 15.2.1838 og 1.1.1840 (KB, småtryk); Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med antegnelser og bilag til regnskaberne 1839-52).

²⁸ Chr. Molbech til Chr. Olsen 28.3.1839 (Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med diverse dokumenter 1839-79).

²⁹ Molbechs skrivekalender 9.5.1839.

Korrespondenterne skulle hverve medlemmer, men foreligger der eksempler på, at ansøgere er blevet nægtet optagelse i foreningen? Ifølge vedtægterne stod denne mulighed jo åben for bestyrelsen, men den ses ikke at have benyttet sig af den. På den ene side ønskede bestyrelsen en talstærk kreds af medlemmer i en bevidst distancering til de ældre lærde selskaber, på den anden side havde man ved stiftelsen opstillet nogle dannelseskriterier for de medlemmer, som man helst så i foreningen. Det sidste hensyn har altså ikke medført direkte afslag, men enkelte tilfælde gav dog anledning til diskussion. Der var f.eks. skolelærer P.C. Møller, Hou, der havde sendt en »noget synderlig skrivelse«, og der var disciplen F. Koch i Viborg, men begge optages, sidstnævnte med den sympatiske gestus, at man forærede den fattige discipel foreningens sidst udkomne skrifter uden erlæggelse af kontingent.³⁰

Langt alvorligere var de indvendinger, der rejstes mod overvagtimester Strøm i Randers, da korrespondenten på stedet ville melde ham ind i foreningen. Historisk interesse var virkelig et særsyn for folk i Strøms stilling, indvendte Molbech, og mon et videnskabeligt historisk tidsskrift i længden ville tilfredsstille vagtmesteren? I det hele taget prøvede Molbech på alle mulige måder at knibe uden om, i samme åndedrag som han indigneret afviste, at hans betænkeligheder hang sammen med, at Strøm ikke var »andet end overvagtimester«; tværtimod viste foreningens praksis, at man aldrig havde skelet til medlemmernes stand og stilling ved optagelsen!³¹

Strøm blev optaget, og hele misèren bundede i, at foreningen var udgået for første bind af *Nyt historisk Tidsskrift*. I den betrængte situation ønskede sekretæren ikke at ødsle det sparsomme materiale på en overvagtimester, men det kunne unægtelig være vanskeligt at forene med det principielle standpunkt, at stand og stilling ikke burde spille ind i foreningens praksis.

Molbech kunne for så vidt have ret i, at medlemslisten også opviste eksempler på mere jævne medlemmer, men folk af Strøms sociale status hørte til de absolutte undtagelser. Det samlede indtryk af medlemslisterne i Molbechs periode bliver derfor, at foreningen fik den type medlemmer, som Molbech havde forestillet sig, da han søsatte sit projekt.

³⁰ Den danske historiske Forenings forhandlingsprotokol 1839-47, 29.10.39, 30.8.41.

³¹ Chr. Molbech til Chr. Olsen 15.3, 2.4, 4.6, 26.7, 28.9, 21.10 1847 (Den danske historiske Forenings arkiv, pk. med diverse dokumenter 1839-79). Chr. Olsen til Chr. Molbech 6.10.1847 (KB, N.k.S. 2336, 4°). Molbechs afhandling, Hertugdømmet Slesvig i dets Forhold til Kongeriget Danmark og til Holsten (*Nyt historisk Tidsskrift* I, s. 261-418) gav fornyet interesse for foreningen med et halvhundrede indmeldelser (Ellen Jørgensen i HT. 10. rk. V, s. 53ff.).

Medlemsdemokrati og foreningsstruktur

Oplysningstidens lærde selskaber var opstået som fristeder for en ny selskabelighed af ligesindede ubundet af stand og privilegier, men samtidig blev selskabeligheden baseret på andre og alternative kriterier defineret ved dannelse og oplysning. Disse kriterier var simpelt hen forudsætningen for det jævnbyrdige og tvangfri samvær inden for selskabets fire vægge – derfor de strenge adgangskriterier med proponering og ballotering, og derfor den bevidste begrænsning af medlemstallet.

Da Den danske historiske Forening opstod, så foreningsmiljøet anderledes ud. Nye foreninger med nye formål var dukket op, og medlemmerne kunne nu betragtes som en ressource i kraft af deres antal. For politisk betonedede foreninger som Trykkefrihedsselskabet var et stort antal medlemmer forudsætningen for, at foreningen kunne gøre sin indflydelse gældende som »pressionsgruppe«, og også når det gjaldt de mange foreninger med folkeoplysende formål, drejede det sig jo om at få tag i så mange som muligt. Betegnelsen »forening« i stedet for »selskab«, der begyndte at vinde indpas fra 1820'erne, indeholder også kimen til en ny struktur. Ganske vist brugtes betegnelser som »selskab«, »klub«, »samfund«, »forening« og »association« i flæng, uden at der var tale om tekniske termer for bestemte typer af sammenslutninger, men med forening kom man efterhånden til at forbinde en bestemt struktur med medlemsdemokrati og åben tilgang.

Hvor skal Den danske historiske Forening nu placeres i dette billede? Det er oplagt, at Molbech opfattede et stort antal medlemmer som en ressource, det var jo et af hans argumenter for overhovedet at skabe en ny forening, og foreningsdemokratiet med en valgt og ansvarlig bestyrelse blev ligeledes formaliseret i vedtægterne. Derimod kan foreningen i formel forstand næppe karakteriseres som en åben forening. Bestyrelsen forbeholdt sig jo kompetencen til at optage medlemmer, og selv om afgørelsen kunne appelleres til medlemmerne, ønskede bestyrelsen altså på forhånd at forbeholde sig en vis kontrol med rekrutteringen.

Kun i en vis forstand var Den danske historiske Forenings vedtægter således i overensstemmelse med de normer, der var under udvikling i foreningsdannelsen, men det ville være fejlagtigt at tolke foreningens struktur som et udtryk for organisatorisk »efterslæb« eller et særlig »reaktionært« sindelag hos stifterne. Snarere var der tale om en realistisk erkendelse af datidens store dannelseskløfter og en følelse af ansvarlighed over for foreningens formål. Foreningen skulle leve på deltagernes aktivitet og interesse, medlemsdemokratiet var derfor et *sine qua non*, men foreningen var også forpligtet over for sine videnskabelige og nationale formål. En sådan forpligtelse stillede kvalitative krav til medlemmerne,

og uden en formel mulighed for at øve kontrol med rekrutteringen risikerede man at prisgive foreningen gennem medlemsdemokratiet.

Foreningen lå her i forlængelse af en tradition, der i 20erne og endnu i 30erne var den fremherskende og måtte synes særlig velegnet for en videnskabelig forening. Adgangskriterierne og foreningens trivsel blev opfattet som komplementære størrelser, og den dag i dag er den lukkede struktur jo den gængse i de lærde selskaber, både de ældre og de nytilkomne. Det var i virkeligheden den samme tankegang, der lå til grund, når Studenterforeningen i 1838 brystede sig af at være det eneste selskab med en generalforsamling, der var tilstrækkelig indsigtfuld til at varetage foreningens tarv.³²

Medlemsdemokratiet blev derimod et problem, når en forening for at tiltrække et stort antal medlemmer opgav den lukkede struktur. Dette dilemma ses afspejlet i den mangfoldighed og stadige eksperimenteren med formen, som er kendetegnende for tidens foreningsmiljø. I Selskabet for indenlandsk Kunstflid (1808) undgik man bevidst formelle procedurer for medlemsintegration for at sikre den selvbestaltede styrelse i København over for mulige prætentioner fra de menige medlemmer. Om et egentlig medlemskab var der således ikke tale, og i Trykkefriheds-selskabet fandt man det nødvendigt at styrke repræsentantskabet for at svække de radikale strømninger i den københavnske generalforsamling.³³ Begge selskaber havde åben adgang og var dermed udsat for de farer, som medlemsdemokratiet frembød, når selskaberne skulle spænde over de store dannelseskløfter, eller hvad der nok var endnu værre, de voksende politiske uoverensstemmelser. Endnu havde foreningsdemokratiet ikke nået de kanoniserede højder, som det senere skulle nå i de folkelige bevægelser, og situationen var altså labil i den forstand, at alle muligheder og kombinationer forelå i foreningsdannelsen. Strukturen måtte afhænge af de formål, man ville fremme, og de givne sociale og politiske muligheder i situationen.

Nu blev det ganske vist ikke i kraft af sine officielle vedtægter, at Den danske historiske Forening sikrede sit sociale enhedspræg. Takket være de kommunikationskanaler, den betjente sig af, blev det simpelt hen ikke nødvendigt for bestyrelsen at gøre sit veto – eller rettere sit suspensive veto – gældende. I virkeligheden repræsenterede indbydelserne jo allerede den første sortering og overflødiggjorde på den måde de formelle kontrolmuligheder, der var indbygget i vedtægterne. Yderligere udgjorde

³² Frank Jørgensen i *Hist. Medd. om Kbh.* 4. rk. V, s. 98.

³³ H. Fode: *Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838* (*Erhvervshistorisk Årbog* 24, 1973, s. 35ff.); S. Nielsen: *Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug* (*Hist. Medd. om Kbh.* 4. rk. IV, s. 235ff., 250ff.).

foreningens hele funktion en garanti for stabiliteten. Korrespondenten i Randers ramte i virkeligheden hovedet på sømmet, når han til forsvar for overvagtimester Strøms optagelse gjorde gældende, at »de såkaldte medlemmer er jo egentlig kun abonnenter«. ³⁴ Man kunne altså roligt optage folk af Strøms status – chancen for at rigets overvagtimestre skulle kompromittere foreningen var forsvindende! I praksis blev beslutningerne og dermed det egentlige medlemskab forbeholdt en københavnsk elite, og det var aldeles utopisk at forestille sig, at et større antal medlemmer uden for denne kreds skulle møde op og gøre deres indflydelse gældende.

Den danske historiske Forening er da også opstået som en først og fremmest københavnsk forening. Herfra udgik initiativet, her fandt Molbech de kontakter, som han forestillede sig skulle udgøre kernen i foreningen, og endelig var bestyrelsen københavnsk, og foreningen havde sit hovedsæde i København. København var kongerigets ubestridte dannelsescentrum, og i den forstand giver det god mening at se på dannelsen af Den danske historiske Forening i et »lokalt« københavnsk perspektiv og som udsprunget af en københavnsk forenings- og dannelseselite med forgreninger ud i provinsen. De muligheder for centralisering og beherskelse af foreningen, som dette indebar, har i virkeligheden ganske mange paralleller til det lokale foreningsliv i de folkelige bevægelser. Der var en københavnsk elite, efter egen opfattelse *dannelsen*, og der var en folkelig elite, efter egen opfattelse *folket*, og meget af 1800-tallets historie handler om, hvordan de kridtede deres positioner op. I begge tilfælde var det interne netværk imidlertid baseret på en relativ begrænset gruppe, og for de folkelige bevægelseres vedkommende må det bl.a. rejse spørgsmålet, hvor »folkelige« de egentlig var. ³⁵

Bag den officielle foreningsstruktur aftegner sig således et nok så effektivt kontrolmønster, der formentlig kunne udfolde sig lige godt, hvad enten foreningen var åben eller lukket. I mere eller mindre grad vil man utvivlsomt altid kunne pege på sådanne sammenhænge i foreningslivet.

Forening og politik

Foreningernes sociale og politiske dynamik er latent til stede, fra de første spirer opstod til det moderne foreningsliv. Foreningsformen blev et alternativ til de feudale organisationsprincipper og blev tilegnet af borgerskabet i kampen for borgerlig lighed og mod de aristokratiske privilegier. Et langt stykke ad vejen kunne borgerskabet og den enevældi-

³⁴ Chr. Olsen til Chr. Molbech 6.10.1847 (KB, N.k.S. 2336, 4°).

³⁵ N.Clemmensen: Var de så folkelige? (Humaniora 1987 nr. 1).

ge kongemagt gå hånd i hånd i deres reformbestræbelser, men reaktionen indtraf i takt med den politiske radikaliserings, det vil sige, når borgerkabets krav udmøntedes i en kritik af styret og styreformens. Det var den udvikling, der i Danmark for alvor igangsattes i 1840'erne, og som i det mere turbulente Tyskland havde ført til Karlsbader beslutningerne i 1819.³⁶ »Associationsånden«, der altid havde været borgerlig progressiv, blev nu »politisk«, altså farlig, og i dette vadede stod Molbech. Han var fortaler for danskheden i Slesvig, men imod nationalliberalismen, dyrkede ivrigt sine skandinaviske forbindelser, især de svenske, men var imod den politiske skandinavisme, var engageret i folkeoplysningen, men imod politisk vækkelse.

Det faldt Molbech og hans samtid – konservativt såvel som liberalt sindede – naturligt at tage disse opgaver op som en foreningssag, og Molbech kunne altså både tage initiativet til en national historisk forening og samtidig advare imod »associationsånden«. I den ville hverken han eller hans forening have lod og del. Da han i 1839 modtog valget til Trykkefrihedsselskabets skriftkomité, var det også med forbehold af, at selskabet alene helligede sig folkeoplysningen, »hvorimod ethvert forsvar, enhver forsøgt udvidelse af trykkefrihedens grænser ved noget slags politisk virken af selskabet, må ligge ganske uden for selskabets formål«. ³⁷

Skismaet mellem konservative og liberale, mellem dem der ville folkeoplysning, og dem der ville arbejde politisk, var til stede fra Trykkefrihedsselskabets start. Men af en videnskabelig sammenslutning som den historiske forening kunne man vel forvente, at den distancerede sig fra dagens strid og forholdt sig aldeles upolitisk? Eksemplerne fra Tyskland pegede ganske vist i anden retning, dér blev de historiske foreninger og selskaber nemlig agenter for den nationale bevægelse, og dønningerne herfra nåede allerede foreningen i 1840.³⁸ Historien er ganske vist blevet fortalt før, men den fortjener at drages frem i lyset for

³⁶ Danmark: V. Wåhlin: *Opposition og statsmagt* (F. Mikkelsen (red.): *Protest og oprør*, 1986, s. 105-130). Tyskland: Nipperdey 1972/76; Dann 1976.

³⁷ Chr. Molbech til P.C. Stenersen Gad 17.5.1839 (koncept, KB, N.k.S. 2336, 4° V.2, læg 13). Både på den liberale og konservative fløj blev »associationsånden« i stadig højere grad identificeret med det politiske foreningsliv. Konservative iagttagere nærede betænkelighed, mens de liberale drog i felten for forenings- og forsamlingsfrihed (»associationsfrihed« omfattede i datidens terminologi begge rettigheder); se f.eks. Jens Paludan-Müller til Caspar Paludan-Müller 16.2.1838 (P. Bagge m.fl. (udg.): *Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne*, I, 1945, nr. 184a); Orla Lehmann til D. G. Monrad 9.11.1844 (DpB II, 1948, nr. 640); J.F. Schouw til P.D.A. Atterbom 20.11.1844 (ibid. nr. 644). Schouw omtaler her Molbechs og regeringens frygt for en »direkte politisk virkning« af de skandinaviske selskaber.

³⁸ Dann 1976, s. 200f.

at vise de kræfter, som foreningen måtte forholde sig til. Kielerprofessorerne Falck og Michelsen afslog nemlig opfordringen til at indtræde som korresponderende medlemmer med den begrundelse, at korresponderende medlemmer kun kunne optages i Holsten, men ikke Slesvig, og at man på den måde havde regnet Holsten som udland og Slesvig som en del af kongeriget.

Som foreningens sekretær påtog Molbech sig at oplyse de herrer om sagens rette sammenhæng, nemlig at det på ingen måde havde været foreningens tanke at forfølge noget politisk øjemed; man havde alene holdt sig til de »rene historiske forhold«, hvorefter hertugdømmet Slesvig »uomtvisteligen i historisk henseende hører til Danmark, imedens Holsten... i samme henseende hører til Tyskland«, på trods af fire århundredes regentfællesskab med kongeriget Danmark. Foreningens vedtægter svarede altså blot til de tilsvarende bestemmelser for det Slesvig-Holsten-Lauenborgske historiske Selskab, hvorefter korresponderende medlemmer kun optoges uden for hertugdømmerne; begge vedtægter udtrykte følgelig den historiske kendsgerning, at »hertugdømmet Slesvig, ved sin historie og forfatning er knyttet nøje både til Danmark og til Holsten«.

Det var jo sagen i en nøddeskal, og senere fik den unægtelig sine politiske konsekvenser. Foreløbig anså bestyrelsen sagen om de holstenske lærde for ikke endelig afgjort, forsøgte altså at glatte ud, mens andre medlemmer ville slette dem af foreningens medlemsliste med en henvisning til slesvig-holstenske skrivelser om »dansk propaganda« i forbindelse med foreningen.³⁹

I en stadig mere politiseret offentlighed kunne Molbechs afsværgelse af al politik forekomme som en illusion, og heller ikke for hans eget vedkommende var der fuld overensstemmelse mellem gerning og ord. Til Historisk Tidsskrift bidrog han således med afhandlinger, der advokerede for et arveligt godsaristokrati, og som hovedsagelig må opfattes som dagsaktuelle indlæg i den politiske debat.⁴⁰ Alligevel holdt han fanen højt, da han gjorde status i sit sidste nummer af Historisk Tidsskrift; foreningen havde nu gennem femten år klaret sig uden »partiunderstøttelse« og havde vel netop derfor haft enkelte uvenner og modstandere. Adressen turde være tydelig nok – også den politiske – i betragtning af Molbechs advarsel mod »nationale illusioner« i historieskrivningen!⁴¹

³⁹ Hele sagen er refereret i foreningens forhandlingsprotokol 1839-47, det tredje almindelige møde 29.1.1841; jvf. Steenstrup 1889, s. 219f.

⁴⁰ Chr. Molbech: Nogle Yttringer om Aristokratie og Adelstand, Grundadel og Fødselsadel, i begges nærværende Stilling og Forhold til Staten (HT III, s. 159-248); samme: Om Danmarks Stilling og tilkommende Statsforfatning (Nyt historisk Tidsskrift II, s. 645-682).

⁴¹ Molbechs fortale til Nyt historisk Tidsskrift V.

De bidrag i Historisk Tidsskrift, der kunne medvirke til den politiske dagsorden, stammer dog hovedsagelig fra redaktørens hånd og står ret isoleret, og der findes vidnesbyrd om, at Molbech i andre sammenhænge har prioriteret videnskaben for politikken i overensstemmelse med de frisindede traditioner i den lærde republik. I 1842 udskrev Videnskabernes Selskab en prisopgave i historie om de danske skove, mens et forslag om Kalmarunionen blev forkastet. Begge forslag var stillet af arkivregistrator N. M. Petersen, men flere medlemmer af selskabets historiske klasse fandt Kalmarunionen »uhensigtsmæssig« som prisopgave på grund af emnets sprængfarlige forbindelse med »nutidens kimæriske forestillinger om en skandinavisk union«. Det skyldtes kun Molbechs og Madvigs energiske advokatur for, at intet emne burde forkastes af politiske hensyn, at forslaget overhovedet blev forelagt selskabet til afgørelse, der altså faldt ud til fordel for de mere fredsommelige danske skove.⁴²

Fik Molbechs til tider temmelig politiske distancering fra »politik« nu konsekvenser for tilslutningen til foreningen? Inden nedgangsperioden satte ind i slutningen af fyrreerne efter en hidtil ubrudt fremgang, nåede foreningen på sin højde 672 medlemmer. Tallet kunne godt have været større, også uden at foreningen derfor havde behøvet at gå uden for de akademiske kredse, men sammenlignet med størrelsen af det dannede tidsskrifts- og foreningspublikum var tilslutningen rimelig nok.⁴³

Der er, som påpeget af Ellen Jørgensen, heller ingen grund til at søge årsagen til tilbagegangen i Molbechs politiske konservatisme. Trykkefrihedsselskabet mistede tværtimod medlemmer i fyrreerne i takt med selskabets politiske radikalisering, og i øvrigt var der en almindelig tilbagegang i det københavnske foreningsliv i denne periode. Enkelte foreningsløver savner man ganske vist blandt Den danske historiske Forenings medlemmer, det gælder f.eks. den allestedsnærværende Orla Lehmann, og det gælder Carl Ploug, og det er da sandsynligt, at den unge generation af liberale har forholdt sig skeptisk til en forening, hvis klientel og ikke mindst ledelse repræsenterede det konservative Danmark.

⁴² E. C. Werlauff til L. S. Vedel Simonsen 21.1.1842 (G. L. Wad (udg.): *Fra Fyens Fortid*, 2, 1916, s. 55f.).

⁴³ Blandt de sammenlignelige københavnske foreninger i 1830erne og 40erne opnåede kun Trykkefrihedsselskabet og Det skandinaviske Selskab større medlemstal end Den danske historiske Forening (Frank Jørgensen i *Hist. Medd. om Kbh. 4. rk. V*, s. 101ff.). Det dannede læsepublikum var ligeledes fåtalligt. *Maanedsskrift for Litteratur* nåede f.eks. aldrig op over de 300 abonnenter, og selv de populære guldalderforfattere havde et relativt beskedent publikum, Ingemann dog undtaget (Sven Møller Kristensen: *Digteren og samfundet*, I, 1974, s. 37ff., 51ff.).

»Et nyt og ungdommeligt liv«

Citatet er ikke hentet fra den politiske metaforik, men hentyder til de historiske studier og den historiske formidling. Det var nemlig dem, der ifølge Molbech skulle tilføres et nyt og ungdommeligt liv gennem foreningens virksomhed.⁴⁴ Hvilke konturer af en historisk offentlighed tegner foreningen nu i Molbechs periode?

Ellen Jørgensen har fremhævet, at Molbech og hans samtidige var »landnamsmænd, der tog megen jord i besiddelse«, mens det udstrakte område først i en senere tid er blevet udparcelleret og intensivt dyrket af specialister.⁴⁵ Historien var endnu ingen specialvidenskab, og historikerne ikke »professionelle« med baggrund i et fagstudium; vejen gik i stedet for over filologi, teologi eller retsvidenskab. I foreningens første bestyrelse kan kun professor H. M. Velschow og arkivregistrator N. M. Petersen således siges at have haft historien som »levevej«, af de øvrige var P. V. Jacobsen landsoverretsassessor, mens Molbech var professor i litteraturhistorie og J. E. Larsen i retsvidenskab.

Når det gjaldt medlemmerne satsede foreningen ifølge sine vedtægter på »arbejdende« medlemmer og dem, der i øvrigt havde national og videnskabelig interesse for formålet. Det var naturligvis i ganske høj grad et blot teoretisk skel, og hvem der var hvem, og hvor de skulle findes, forudsatte et omfattende personkendskab og en alsidig orientering. Man kunne nemlig ikke forlade sig på et professionelt fagligt miljø og uddannelsessystem, og derfor måtte bestyrelsen gribe medlemsrekrutteringen an, som den gjorde, med en bred vifte af henvendelser til fremtrædende personligheder inden for videnskab, gejstlighed og administration. Den historiske offentlighed var i ganske høj grad den dannede offentlighed.

Ser vi på foreningens formål, favner vedtægterne ligeledes bredt, nemlig historien i »vidtløftigere mening« og altså også dens hjælpevidenskaber som etnografi, geografi, statistik og arkæologi. I det store og hele blev denne flade også realiseret i tidsskriftet og ikke mindst gennem Molbechs egen indsats. Til første bind har han således foruden sit forord om historiens nationale betydning bidraget med en »etnografisk skitse« fra Lysgård og Hids-herreder og afhandlinger om Østrup bylov og Spøttrup. Af de andre medlemmer fra bestyrelsen er J. E. Larsen repræsenteret med arbejder inden for statsretten og Velschow med en af-

⁴⁴ Chr. Molbech: Om Historiens nationale Betydning og Behandling (HT I, s. 41).

⁴⁵ Ellen Jørgensen i HT 10.rk.V, s. 17; om fagets status og udvikling fra 1830 til gennembruddet i 1880erne har Kai Hørby skrevet i: H. Ilsøe og K. Hørby: Historie (Svend Ellehøj m.fl. (red.): Københavns Universitet 1479-1979, X, 1980, s. 386ff.).

handling om bryderne, for begges vedkommende oversættelser og bearbejdelser af ældre afhandlinger, oprindelig skrevet på latin. Blandt tidsskriftets øvrige bidragydere i Molbechs periode var det præster, jurister, læger m.m., der dyrkede historiske studier ved siden af deres borgerlige erhverv. Foreningen og dens tidsskrift mobiliserede således, hvad der på den tid kunne udrettes af historisk forskning og formidling i Danmark og bidrog hermed til organiseringen af de spredte kræfter i perioden forud for historievidenskabens etablering som selvstændig videnskabelig disciplin.

Molbechs forening?

I sit forord til Historisk Tidsskrifts første bind om historiens nationale betydning havde Molbech fremhævet, hvad der på det område var udrettet ude i Europa, navnlig Frankrig, og Molbech vedkendte sig ofte og gerne sin inspiration fra fremmede forbilleder. Man kan finde hans direkte forlæg i de tyske historiske foreninger, men han trak på mange kilder, både hjemlige og fremmede. Det afgørende blev imidlertid Molbechs egen formidling af denne inspiration og den jernflid, han lagde for dagen for at realisere den, hvad der ikke var uden betydelige vanskeligheder.

De mest notable emner som Laurids Engelstoft, Kolderup-Rosenvinge, Werlauff og Madvig undslod sig for at træde ind i bestyrelsen, var mildest talt lunkne over for Molbechs initiativ og hele personlighed, og det kneb i høj grad med bidrag til tidsskriftet trods hyppige og demonstrative opfordringer fra redaktøren.⁴⁶ Standardafslaget var en beklagende henvisning til forretningernes overvældende mængde, gerne kombineret med klager over svigtende helbred, mens Caspar Paludan-Müller fra sit eksil i Odense henviste til adjunktens ørkesløse lod med 29 skematimer, privattimer og den evige kamp mod »sløvhed« og »barnagtighed« – kunne han blot gå i sin grav som »skikkelig adjunkt«, skulle han såmænd være glad!⁴⁷ Nu gik det som bekendt anderledes, og Paludan-Müller nåede også at bidrage til tidsskriftet i Molbechs redak-

⁴⁶ Hovedanklagen mod Molbech lød på hans »100 jern i ilden«, hans rod og glemsomhed, hans inkompetente embedsførelse og så, naturligvis, hans væsen. Især hans chef på Det kgl. Bibliotek, E. C. Werlauff, var ham en meget hård kritiker både i private ytringer og i sine erindringer. Eksemplerne herpå i hans korrespondence er legio, og i den deri rejste kritik ligger også årsagen til, at de ovennævnte notabiliteter distancerede sig fra foreningen (E. C. Werlauff til L. S. Vedel Simonsen 24.6.1839, udat. (sept. 1854), 14.7.1857, 20.10.1857 og passim (G. L. Wad (udg.): *Fra Fyens Fortid*, 1, s. 379, 2, s. 319, 370ff., 377); E. C. Werlauff: *Erindringer af mit Liv* (udg. af J. Clausen og P. Fr. Rist, 1910) s. 180ff.).

⁴⁷ Caspar Paludan-Müller til Chr. Molbech 30.4.1842 (KB, N.k.S. 2336, 4°).

tørtid, men det var redaktøren selv, der kom til at trække hovedlæsset både i det litterære og det organisatoriske.

Det har givetvis ikke lettet arbejdsbyrden, at Molbech, som anført af H. N. Clausen, havde et temmelig perifert forhold til samarbejdets kunst. Nøjsom som en vinterhare samlede han på reelle og indbildte krænkelser, var til gengæld også gavmild med at uddele dem, men samtidig forstod han fuldt så vel som de liberale virtuoser at trække på alle kanaler, de formelle såvel som de uformelle, når han ville fremme sine mål. Det er slående, hvordan han var om sig og med alle vegne, stilede højt og også urealistisk højt, søgte magten og ofte blev skuffet, men alligevel nåede forbløffende langt med en mere end betinget, ja vrangvillig accept fra omgivelserne, hvad ikke mindst datidens lærde korrespondance vidner om. Et betydeligt selskabeligt talent (!) hjalp ham på vej sammen med et utrætteligt initiativ. Han var ikke fremmed for supplikantens rolle, når det var fornødent, befandt sig hjemmevant i de høje sale og var ikke ilde i dameselskab, i grunden en parallel til H. C. Andersen, som han har haft det vanheld at kritisere.⁴⁸ Men først og fremmest trak han på det interne netværk, som man også kunne kalde den dannede republik, et netværk, der på trods af politiske uoverensstemmelser var mærkbart bag alle tidens offentlige initiativer. Trykkefrihedsselskabet blev en bragende succes, lige så vel som Den danske historiske Forening blev en i al fald rimelig succes. Netværket og kontakterne var allerede for hånden, inden de blev formaliseret; set i det lys var det dannede borgerskab langt fra organisationssky, selv om »parti« og »partiånd« forblev pejorativer i 1800-tallets borgerlige terminologi.

Molbech var blandt den håndfuld mænd, der forstod at realisere potentialet, og i den forstand må Den danske historiske Forening retfærdigvis karakteriseres som hans forening. Med dette initiativ fik han afgørende betydning for etablering af rammerne for en historisk offentlighed og dens formidling gennem et nationalt historisk tidsskrift.

⁴⁸ Det er gået med H. C. Andersens kritikere som med Leonora Christinas, at de har fået et meget dårligt eftermæle! Det gælder Molbech, der til sine dages ende frakendte Andersen ethvert talent, og det gælder filologen Simon Meisling, der mest er blevet kendt som digterens plagsomme rektor i Slagelse, og endelig gælder det også Collinerne, der generøst tog ham under deres vinger, men til tider forholdt sig mere nøgternt til deres protégé end foreneligt med hans selvfølelse.

SUMMARY

The Creation of an Association

Christian Molbech and the Founding of the Danish Historical Association

The Danish Historical Association was founded at a meeting held on 14 February 1839, the result of efforts initiated by the historian, philologist and librarian Christian Molbech (1783-1857). The present article deals with Molbech's role in founding the Association as well as its earliest development while he served as its secretary and the editor of its journal *Historisk Tidsskrift* (1839-53). The article deals, among other things, with the way in which Molbech took the initiative in founding the Association, the type of members he sought to recruit, and the Association's significance in the development of a history-conscious milieu in Denmark.

There were in Denmark prior to the Association a number of learned societies with historical and antiquarian aims, but their membership was narrow, and they led a moribund existence. Molbech wanted the new Association to serve as a national focus, a centre for all those interested in history and historical research. Its members were to be sought among the better educated public, the group that already dominated the associations of his time. With his many contacts within Copenhagen's higher social and scholarly circles, Molbech had the best conceivable prerequisites for soliciting desirable members. The core membership was thus recruited from his own private and professional circles. At the end of its first year, the Association numbered 565 members, 40 per cent of them residents of Copenhagen. Most of the members in the capital and provincial urban centres were civil servants or members of the liberal professions. Membership in the rural areas was dominated by the clergy, while the others were almost exclusively great landowners or manorial officials. By using a communication network of personal contacts, the Association acquired the type of members that Molbech wanted, and it was by very conscious design that publicity played only a minor role in establishing the membership. Although the Association gained a larger membership than previous learned societies, it remained predominantly academic, and its social basis was a fine-meshed network within the better educated bourgeoisie.

The study turns then to the questions of the Danish Historical Association's relation to the political public and the circles interested in history. The Association was founded at a time when political associations were just beginning in Denmark. In the course of the 1840s the »spirit of association« became increasingly identified with the liberalist and nationalist currents which were then just emerging, but Molbech stayed aloof of liberalism and the political manifestations of the »spirit of association.« Although the Association as such steered clear of the direct impact of political trends while Molbech served as its secretary and editor of its journal, it attracted to its membership the leading Danish exponents of conservatism, while the young generation of liberal leaders, for their part, kept away from it. None the less, as far as historical research and its dissemination were concerned, the Association succeeded in mobilizing whatever potential existed in Denmark at the time. As yet, history was not a specialized scientific discipline, and there was no system of professional training on which it could rely. The Association exhibited therefore a broad academic profile, and

contributors to *Historisk Tidsskrift* included clergymen, lawyers and physicians. The Association was, indeed, representative of the history-interested milieu in Denmark during the period prior to the establishment of history as a professionalized scientific discipline in the decade following 1880.

The study closes with an assessment of Christian Molbech's work as initiator and secretary of the Association and as editor of *Historisk Tidsskrift*. He is seen as the prototype of the »association men« of his times, the men who, in establishing associations, succeeded in tapping the great organizational potential of the bourgeoisie.

Translated by MICHAEL WOLFE

Toftbegrebet

VIDNESBYRD OM ET OPRINDELIGT STORMANDSSAMFUND

AF

C. A. CHRISTENSEN †

I min sidste afhandling om *Census regis* (Hist. Tidsskr. bd. 87, 1987) gav jeg i en slutbemærkning udtryk for, at en nærmere granskning af toftbegrebet, ikke mindst når det blev sammenholdt med bolbegrebet, ville muliggøre en klarere opfattelse af det samfundssystem, der må have eksisteret i Danmark forud for og i begyndelsen af vikingetiden. I det følgende skal jeg søge at uddybe dette synspunkt.

I sin disputats fra 1946 udledte den svenske sprogforsker Bent Holmberg de moderne nordiske gloser *tomt* og *toft* af en urnordisk grundform *tumfti*, hvis grundbetydning har været et område, som har været *afpasset*, *afstemt* eller *reguleret* efter en eller anden enhed. Han drog heraf den konklusion, at »tomt (toft) redan under äldre järnålder« har haft betydningen »et område som avpassats för den enskilde gårdsägaren i en by.«¹ Holmbergs sproglige udredning er blevet accepteret af stednavneeksperter,² og historikeren Aksel E. Christensen har på grundlag af Holmberg søgt at formulere en vidtfaavnende syntese mellem dette toftbegreb og Arups bekendte plovfællesskabsteori. Med toften, som repræsenterede den regulerede landsby, mener han, er der allerede inden folkevandringstidens slutning skabt en ny landsbyorganisation, der siden i mere udviklet form har præget Danmark i mere end tusinde år. Eller i en anden formulering, der indirekte polemiserer mod Gudmund Hatts afvisning af Arups plovteori. »Alt tyder på, at det (fællesskabet) er opstået som et begrænset driftsfællesskab (sic!), der er blevet jo længere

¹ Tomt och toft som appellativ och ortsnamnselement (Uppsala 1946) s.337.

² J. Kousgaard Sørensen, Danske bebyggelsesnavne på -sted (1958) s. 214; Kr. Hald, Vore Stednavne (1964) s. 114.

jo mere omfattende og differentieret, indtil det kulminerede i de sidste århundreder forud for de store landboreformer«. ³

I vid udstrækning hviler denne syntese i allerhøjeste grad på Holmberg, hvilket Aksel E. Christensen selv understreger. Men efter min mening, som jeg skal begrunde i det følgende, begår Holmberg en følgesvanger fejl ved at sidestille oldtidens toftbegreb med den definition af toft, som han finder frem til på grundlag af danske kilder fra 16.-18. årh.: »Toft definieras allmänt som den i omedelbart närhet av gården eller byen, d.v.s. byggnaderna liggande marken« (s. 104). Det dubiøse er, at Holmberg definerer et begreb, der hører hjemme i oldtiden, med begrebets indhold mindst 1000 år senere. Den håndgribelige fejl er, at den toftdefinition, han påberåber sig fra senere kilder, vitterligt hører hjemme i det bolsamfund, storbondesamfundet, der blev etableret engang i vikingetidens slutning, og aldeles ikke kan sidestilles med det samfund, som er gået forud, hvilket vil blive tydeliggjort senere i denne afhandling. Som bekendt har jeg tidligere argumenteret for eksistensen af et vikingetids storbondesamfund. Min argumentation har i hvert fald ikke overbevist en så kyndig middelalderhistoriker som E. Ulsig, som i en nylig opsats »Om begrebet bol – endnu engang« (Hist. Tidsskr. bd. 87, 1987, s. 345ff) har stillet sig blankt afvisende med følgende ord:

»Konklusionen hviler – uanset at Christensen regner med stigende opdyrkning i ældre middelalder – på den stiltiende forudsætning, at senere tiders bolstørrelser groft taget afspejler forholdene i vikingetiden. Jeg tror ikke dette er rigtigt. Når der senere gik 3-4 gårde på bolet, var dette bl.a. og især en virkning af, at bolene ved stigende opdyrkning var blevet mere værd.

Når vi ikke kan acceptere Christensens argumentation, er det imidlertid først og fremmest, fordi den indebærer, at vikingetidens gårde i den enkelte by skulle være lige store. I sit sidste indlæg forklarer han ganske vist de lige store bol med, at bolet skulle bruges til at fordele bøndernes retigheder i byen (1987, s. 13). Dette er jo netop vores forklaring. Men det turde være principielt umuligt på samme tid at hævde, at bolene udgør vikingetidens gårde og dermed viser

³ Vikingetidens Danmark (1969) s. 60 og 70 – Erland Porsmose, Den regulerede landsby (1981) s. 451ff., og samme: De fynske landsbyers historie (1987) s. 50ff. går uden at nævne Holmberg og Aksel E. Christensen ud fra samme indhold af toftbegrebet. Jf. også Sv. Gissels bemærkning i H.T. 1985 s. 132ff.

de kraftige størrelsesforskelle imellem disse, og at mene, at bolene er lige store og udgør en fordelingsnøgle«.

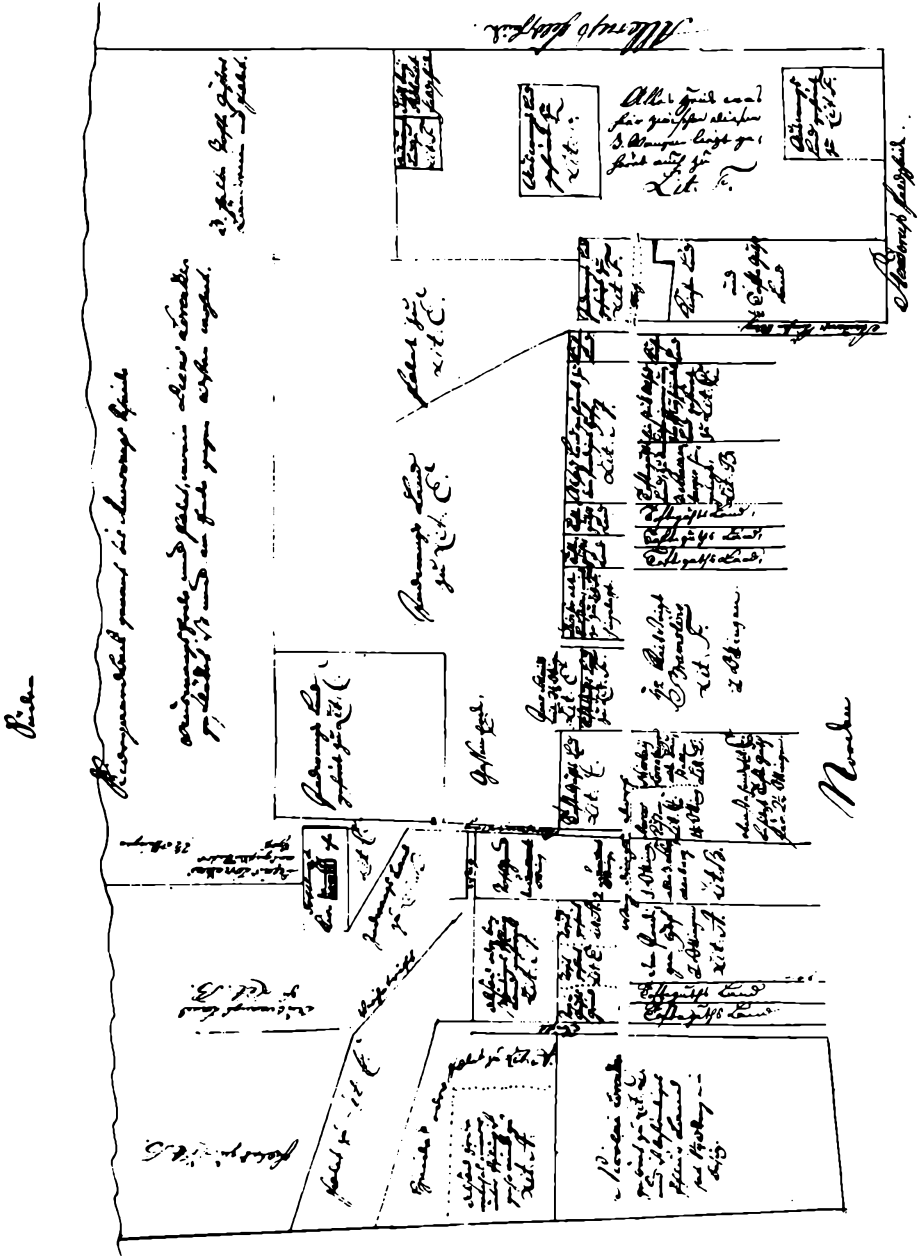
Let læsning er dette just ikke. Men indrømmet, placeret på det niveau er emnet vanskeligt. I betragtning af bolproblemets generelle vigtighed i sig selv og i betragtning af, at min påstand om en påviselig forskel på toftbegrebet i oldtid og i nyere tid i vidt omfang er afhængigt af bolbegrebet, har jeg besluttet at bringe problemet ned på et mere letfatteligt niveau ved at belyse det med et konkret eksempel. Jeg har hertil valgt min fødeby Toftlund, Nr. Rangstrup h., dels fordi kildematerialet til at belyse, hvordan bol-otting-toft her fungerede i nyere tid, er ret godt, dels fordi lokalkundskab ofte er af uvurderlig betydning til forståelse af kildernes oftest knappe udsagn.

Toftlund hører til de få sognebyer i Danmark, der har skiftet navn og beliggenhed i historisk tid.⁴ Dette skifte kan med Chr. Lisse antages at være sket i tidsrummet 1292–1510. Lisse stiller sig i sin afhandling⁵ om landsbynavneskifter i middelalderen noget forbeholdent m.h.t. bebyggelsens kontinuitet i Herrested-Toftlund, men denne er dog uomtvistelig. Ifølge markbog nr. 707 (RA) havde en af Toftlunds syv indtægter navnet Herrestedtoft indtægt, der lå sydøst for den ensomt liggende, romanske kvaderstenskirke; den kaldtes endnu ned imod vor tid Herrested kirke. Selve landsbyen Toftlund lå ca. 1 km mod nord. Et afslørende træk er endvidere, at en indtægt nord for kirken i 1683 hed Nørrevang, skønt den for bønderne i Toftlund har været en søndre vang. Navngivningen må i dette tilfælde stamme fra en tid, da bebyggelsen har ligget omkring kirken. Området kunne også have været kaldt Herrested Gammelby. Endvidere viser de nedenfor berørte omstændigheder vedrørende udflyttergården Kjærgård, at Herrested-Toftlund utvivlsomt er en bebyggelsesenhed.

En bemærkelsesværdig strid i tiden omkring 1780 angående udskiftningen i Toftlund resulterede i en række aktstykker med fortrinlige oplysninger om bol-ottinger og om tofternes funktioner på det tidspunkt. Sagen var, at alle Toftlunds bønder 1774 havde tiltrådt en af landmålere foreslået udskiftningsplan; blandt underskriverne var også landsbyens

⁴ P. Skautrup, *Det danske Sprogs Historie I* (1940) s. 92.

⁵ *Gøkstorp quod nunc Knutztorp dicitur*, Festskrift til Kristian Hald (1974) s. 119. Den lokale tradition, optegnet henimod 1800, fortæller, at flytningen fra Herrested til Toftlund var en følge af en svensk brandhærgen af Herrested under Torstensonfejden 1644. Men det var ifølge et tingsvidne af 1647 og en erklæring af den lokalkendte provst Anders Clausen, kun en del af Toftlund, der blev afbrændt i 1644, jf. P. Rohde, *Haderslev Amts Beskrivelse* (1775) s. 484; provstens erklæring findes i den i note 10 anførte arkivsak, Toftlund nævnes første gang i 1510 (*Løgumbogen*).

Herredsfoged O. Zeuthens kortskitse af Toftlund med angivelse af ændring i ejerforholdene (1774).

eneste selvejer,⁶ Peder Nissen. Denne solgte to år senere gården til en Peder Poulsen, som igen 1782 solgte den videre til ridefogden i Haderslev Vesteramt, P. Bramsløv. Bramsløv startede straks en aktion for at få udskiftningen kendt ugyldig under henvisning til, at gårdens ejer, Peder Nissen, havde været en forsømmelig og uduelig person, som ved udskiftningen i 1774 ikke havde varetaget gårdens interesser på fyldestgørende måde. Af den grund havde hans 2 ottinggård lidt brøst ved udskiftningen, og derfor gjorde Bramsløv under henvisning til Jyske lov I 49 (Ingen i byen må undslå sig for rebning, hvem der end stiller krav derom...) krav gældende om fyldestgørelse for sin gårds mangler. I deres modindlæg gjorde det store flertal af bønderne bl.a. gældende, at de ved udskiftningen i 1774 havde været enige om ikke at skifte efter ottingtal men efter faktisk besiddelse i marken, eftersom ottingtallene ikke længere var et fuldgyldigt udtryk for denne; endvidere indvendte de mod Bramsløvs argumentation, at han jo netop i 1782 havde købt gården til en spotpris på grund af manglerne. Ikke uinteressant, at en så høj amtsofficial endnu så sent og på trods af alle omstændigheder og imod »tidsånden« kan gøre krav på sin gårds objektive ret til dens ideelle anpart i byens fællesjord. Men forståeligt nok blev den side af sagen henlagt.

Foruden at vedtage at skifte efter faktisk besiddelse havde bønderne i 1774 også vedtaget at holde tofterne uden for udskiftningen og bevare dem i særeje. De af udskiftningen nødvendiggjorte ændringer skulle ske ved frivilligt mageskifte. I den anledning forfærdigede herredsfogden O. Zeuthen en skitse over tofterne og de indtrufne ændringer i ejerforholdene.

Fra min barndomstid i Toftlund (1910-20) kan jeg genkende adskillige af de tofter skitsen angiver.⁷ Derimod er skitsen ganske misvisende m.h.t. forholdet mellem toftejord og fællesjord, da dette forhold var skitsens formål uvedkommende.

På grundlag af dette kort – og aktmateriale⁸ kan gårdenes historie forholdsvis detaljeret føres tilbage til middelalderen. De gårde, der på Zeuthens kort har litrabetegnelsen C, D, E og G (G = *Dines Lorentzens alte Baustelle*) går tilbage til et bol, som i middelalderen er kommet i Sct. Hans

⁶ Selvejergården er opført i Haderslev Lens Jordebog 1542-43, Sønderjyske Skatte- og Jordebøger s. 47.

⁷ Erland Porsmose, *De fynske landsbyers historie* (1987) s. 268 udtaler også lejlighedsvis, at mange gamle tofter endnu er bevarede på Fyn idag.

⁸ Det findes i RA, Rtk. Den slesvig-holstenske Landbokommission 1768-1823. Korrespondancesager Haderslev amt. (Toftlund).

kloster i Ribes besiddelse; ifølge Johanniterhusenes historie kan det tidligst være sket i 13. årh. Efter reformationen blev klostrets gods af kronen 1547 3. jan. skødet til Claus Sehested på Spandetgård; blandt dette gods nævnes 3 gårde i Toftlund og et øde byggested Kjærgård, »som de 3 gårde i Toftlund har under sig«. ⁹ Sehesteds svigersøn, rigsråden Moritz Podebusk til Kjærup skødte 1583 25. okt. godset i Toftlund tilbage til kronen. Skødet lyder stadigvæk på 3 gårde i Toftlund og på Kjærgård, som ikke længere omtales som øde, samt som noget helt nyt på 7 bol i Toftlund. Bol er her uden tvivl brugt i den rigsdanske betydning bolsted = husmandssted. På Zeuthens kort svarer disse 7 bol til en stor del af de mange Tofttegutsland, som han placerer på sin skitse, hvilket til overflod fremgår af en anke, som en Christian Andersen, fæster på gården E i 1711 indgav til overøvrigheden: Moritz Podebusk havde i sin tid taget toftejord fra hans gård og deraf oprettet »tvende toftegods« på jorden, uden at hans landgilde var blevet nedsat. ¹⁰

De tre tidligere Sct. Hans klostres gårde var hver på 2½ otting. Jeg har tidligere fremhævet Toftlund som et eksempel på, hvorledes et inkommensurabelt bol-ottingtal kunne opstå. ¹¹

Forklaringen må nemlig være den, at da landsbyen flyttede fra beliggenheden omkring Herrested kirke til Toftlund ca. 100 m mod nord, flyttede den også fra et mindre men velegnet jordareal ca. 1000 m mod syd, hvor udflyttergården Kjærgård senere opstod. Viggo Hansen har gjort opmærksom på, at en afstand på 800–1000 m har været en naturlig grænse for intensivt agerbrug. ¹² Ordningen har efter al sandsynlighed været den, at Sct. Hans kloster ved flytningen har overtaget Kjærgårdområdet mod syd mod at afstå ½ otting jord i fællesjorden i Toftlund. Det forklarer, hvorfor de 3 gårde i Toftlund i skødet 1547 siges at have den da temporært øde Kjærgård »under sig«, og det forklarer, hvorfor klostrets prior i 1510 fører proces mod klostret i Løgum om dette sydlige områdes afgrænsning mod øst i forhold til Løgumklostres besiddelse i Rømet. ¹³

⁹ De i citat anførte ord er udeladt i Kronens Skøder I s. 28.

¹⁰ RA, Rtk. Undersøgelseskommissionen 1708-15. Beskrivelse af Haderslev Amt Bd. 4. Tilsvarende klager over Moritz Podebusks hårdhændede godspolitik kendes fra andre egne af landet og førte til et fiskalt begreb, som senere kaldtes »de forskyldte Moritz Podebusks tjener«, jf. min opsats om borgen Arnsholm i Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978 s. 39) og det straks nedenfor anførte eksempel fra Toftlunds naboby Stenderup.

¹¹ H.T. 1983 s. 15. Det er dog her en fejl, når jeg dér angiver Toftlunds inkommensurable til 20½; det skal være 15½ otting, nemlig 7× for det ene og 8 for det andet bol.

¹² Historisk Kulturgeografi (1973) s. 14.

¹³ SRD. VIII (Løgumbogen) s. 139-41. Det er i den forbindelse Toftlund nævnes første gang. Iøvrigt kan der på grundlag af Zeuthens kort gøres iagttagelser af en vis interesse for stednavneforskningen. Overfører man de af Zeuthen angivne toftarealer på et moderne kort, har tofterne sammenlagt svaret til mindst 90 td.l., et overordentlig højt tal både

De 3 gamle johannitergårde findes som nævnt på Zeuthens kort med litrabetegnelser C, D, E og G; strengt taget findes G litrabetegnelsen dog ikke, eftersom gårdens bruger, Dines Lorenzen, fra sit *Alte Baustelle* nord for bygården er flyttet med sine 2½ otting til den ny beliggenhed syd for kirken, hvilket angives på kortet. Idag har gården navnet Herrestedgård. Af ganske enestående interesse er Zeuthens grafiske skitse af en 2½ ottinggårds deling i C og D i 1¼ otting.¹⁴ Ved udskiftningen flytter C (Marco Küster) mod syd op mod kirken og D (Nicolai Lorenzen) mod øst for byen. Og der ligger de gårde den dag i dag.

Mig bekendt er Zeuthens skitse det eneste kartografiske eksempel på, hvorledes de fortsatte delinger af bolene resulterer i mindre gårde. I Sverige har man herfor det plastiske udtryk Hemmanklyvninger, i Norge taler man om Gårdkløvninger. Herhjemme taler Fridlev Skrubbeltang, der har foretaget en generel undersøgelse over denne foreteelse i det 16. og 17. årh. om *Gårddelinger*, Hist. Tidsskr. 12. rk. V. s. 47ff. Alle er de udtryk for den langvarige proces, der i løbet af århundreder reducerede oldtidens storgård til eftertidens fæstegård. Iøvrigt understreger Duby, at det gammeleuropæiske mansusbegreb som helhed allerede omkring 1200 ude i Europa er reduceret til en fjerdedel i størrelse.¹⁵

Af byens andet bol havde en gård på 4 otting tilhørt Sct. Nicolai nonnekloster i Ribe, og den bliver ved sækulariseringen lagt under Riberhus len (Sønderjyske skatte- og jordebøger s. 405). 1661 5. sept. fik feltherren Hans Schack blandt meget andet skøde på denne gård.¹⁶ Han har ret omgående delt den forholdsvis store gård i 3 mindre. I 1683 blev dette »rigsdanske« schackenborgske gods matrikuleret og opmålt til en halvgård à 2 otting og to kvartgårde à 1 otting (Markbog nr. 707). På Zeuthens kort er schackenborgerne kollektivt opført under litra B, svarende til, at de som betingelse for at gå med til udskiftningen havde forlangt at få et sammenhængende område fra nord til syd (i virkeligheden er det jo nok herskabet på Møgeltønder der har stillet betingelsen). Til samme bol hørte præstegården med litra A og 2 ottinger og Bramsløvs

generelt og i sammenligning med fællesjorden i de syv indtægter, der sammenlagt har været på knap 200 td.l. Den beregning hviler på markbogen 1683s opmåling af Hans Schacks fire otting til godt 51 td. l.; ialt var der som nævnt 15½ otting i fællesjorden. Selvfølgelig har J. Kousgaard Sørensen ret, når han overfor Torben Grøngaard Jeppesens overdrevne angreb på stednavneforskningen understreger, at landsbyflytninger sker inden for vedkommende landsbys markeskel, Fortid og Nutid bd. XXIX (1981) s. 93. I tilfældet Toftlund har flytningen reelt været en partiel udstykning, der har skabt de store tofter med sær- og alsædsbrug.

¹⁴ Da både C og D var fæstegårde under amtet, er delingen givetvis sket med øvrighedens godkendelse. Allerede i 1711 ses der at være to brugere på gården; henvisning som i note 10.

¹⁵ Georges Duby: Rural economy and country life in the medieval West. (1968) s. 116ff.

¹⁶ Kronens Skøder II s. 104.

gård med litra F og ligeledes 2 ottinger; den ene af disse tilhørte dog kirken.

Af de 10 gårde, der eksisterede i Toftlund på udskiftningstiden, er de tre altså vitterligt opstået i 17.-18. århundrede ved deling af ældre ottingsandele af byens oprindelige to bol.

Endvidere er der i nogenlunde samme tidsrum på boljorden oprettet et betydeligt antal toftsteder, husmænd med og uden jord. Resultatet passer jo smukt til min tese om, at de senere eksisterende gårde er opstået ved deling af oprindelige bolgårde. Allerede på dette stade – mit modindlæg er ikke sluttet endnu – kan jeg kun over for Ulsig indvende, at det dog er en underlig bagvendt tankegang, når han skriver: »Når der senere gik 3-4 gårde (tommelfingerregel) på bolet, var det bl.a. og især en virkning af, at bolene ved stigende opdyrkning var blevet mere værd«. Selvfølgelig kan man godt hævde – og vel også deri have ret – at de to bol med deres 10 gårde i udskiftningstiden nok økonomisk har været mere produktive end de to enlige bolgårde i vikingetiden. Men det er en betragtning der har meget lidt med bolets historie at gøre, for så vidt som det drejer sig om en transformation af et storbondesamfund til et fæstesamfund.

Item står vi over for det egentlige crux i bolproblemet. Og dette er af dobbelt art.

Toftlund sogn udgør den vestlige del af det, geologerne kalder Nørre Rangstrup bakkeø. Mod nord afgrænses området af de store engstrækninger langs Gelså, der samtidig danner grænse til Gram herred. Mod vest dannes grænsen af engene langs Skallebæk, der samtidig er grænse til Hviding herred. Mod syd er grænsen til nabosognet Branderupengene langs Fiskebæk. Inden for dette som helhed naturligt afgrænsede ligger bebyggelserne Toftlund, Ørderup, Stenderup, Allerup og Rømet, hver især på deres mindre bakker, begrænsede af eng, kær og moser. I areal er de ret forskellige, således blev Stenderups samlede areal kort efter 1800 opmålt til 609 Steuertonnen¹⁷ og Toftlunds til 366. Alligevel er de allesammen – bortset fra Rømet, der ligger på sit eget, mindre agerområde og var på et bol à 8 otting – sat til 2 bol à 16 otting. I alt var der 9 bol i sognet. I tiden efter udskiftningen var der i hele sognet 60 gårde (hel- og kvartgårde).

I disse data har vi alle de elementer der hører til for at bestemme, hvad bolet var og ikke var. Tidligere har jeg allerede i afhandlingen 1983 med

¹⁷ En Steuertonnen var 260 kvadratroder à 16 hamburgske kvadratfod, hvilket svarer til 13.865 danske alen; en dansk tønne var som bekendt 14.000 alen, jf. Johs. v. Schröder, *Topographie des Herzogthums Schleswig* (1854) s. XXXIV og Svend Aakjær, *Maal, Vægt og Taxter* (1936) s. 220.

konkrete eksempler understreget rigtigheden af Poul Johs. Jørgensens formulering i hans Retshistorie 1940, at bolet var en fra by til by vekslende, men i samme by konstant brøkdelen af den jord, der til enhver tid hørte til byen.¹⁸

Toftlund og Stenderup var hver på 2 bol = 16 otting, men ifølge de anførte Steuertonnental har bol-ottingen i de to byer ikke repræsenteret samme værdi. I den forbindelse kan anføres et illustrerende eksempel. 1709 indgav en Povl Clemmensen, fæster i Stenderup, en klage til rentekammeret i København.

Skønt han kun havde 1¼ otting jord i marken, eftersom Moritz Podebusk – der er han igen! – havde taget jord fra hans gård, står han i jordebogen alligevel opført som en helgård og yder ægter og redskud som en sådan, skønt det ellers er normalt i Stenderup, at der går 2 ottinger på en helgård. I Toftlund gik der 4 ottinger på en helgård, jfr. Hans Schacks gård ovf. omtalt. Begge byer havde 16 ottinger, men i Stenderup svarede dette fiskalt til 8 helgårde, fordi deres tilliggender var større, i Toftlund til 4. Bol-otting har været som et harmonikasystem, lige anvendeligt for små som for store enheder.

Inden jeg går videre med det egentlige hovedproblem, hvordan og hvorfor man på et givet tidspunkt har lagt boltallene fast for sognets forskellige byer, kan det være på sin plads at gøre nogle bemærkninger i anledning af de observationer Poul Rasmussen, den kyndige kender af Århusegnens markbøger, har gjort i *Bol og By* 8 (1985) s. 7-17. Uden egentlig afstandtagen fra min hovedtese anfører han adskillige eksempler på, at bolgruppegårdene i 1682 ikke altid var lige store, som man skulle vente efter Andreas Sunesens formulering. Hertil må for det første erindres om, at der mellem Andreas Sunesen og markbøgerne ligger omkr. 450 år, et tidsrum i hvilket der kan hænde mange ting. Endvidere gør Andreas Sunesen selv opmærksom på, hvorledes uligheder i bolens arealer opstår. Skånske lov c. 71, Andreas Sunesen c. 32, fastslår: Vil nogle bymænd indtage ny jord til opdyrkning, men andre vil ikke, da må de, der er villige, stævne de modvillige til tinge. Nægter de stadigvæk at deltage, da kan de førstnævnte foretage deres nybrud, men de modvillige får ingen del i denne jord, før de selv har nyopdyrket et tilsvarende areal. Den regel kan forklare, hvorfor der i Skejby 1683 er 3 gårdgrupper med henholdsvis 120, 121 og 123 td.l., mens en fjerde gruppe kun har 96 td.l. Mindst lige så betydningsfuldt har kompensationsmomentet været. Skånske l. c. 56, Andreas Sunesen c. 20, opstiller som eksempel, at en broder ved lodskifte efter sin fader har fået dårligere jord end en anden

¹⁸ H.T. 1983, s. 4, 9 passim.

broder, men som kompensation har fået et ekstra tillæg i jord. Når han derefter ved eget arbejde og indsats af penge forbedrede den dårlige jord, kan den anden broder ikke kræve nyrebning. Normalt har ingen landsbymark været af en så ensartet beskaffenhed, at reb eller stand automatisk gennemløb hele agerområdet. Kompensationsmomentet er klart og fornuftigt udtrykt i Eriks sjl. 1. II 54: »Det er med rette, at den får mere, hvis jord er dårligere, lider af fugtighed eller er så bakkefuld, at den er svær at bearbejde«. »Da er det godt skiftet, når alle har lige godt«.

Poul Rasmussen bemærker (s. 10), at rebningen ikke altid var en matematisk korrekt gennemført fordeling af jorden, og skyder tilsyneladende skylden på landmålerne. Jeg vil tro, han undervurderer boniteringsmomentet. Da Hans Schacks 4 ottingsgårde i Toftlund efter 1661 bliver delt i en 4-ottinggård og 2 en-ottinggårde, bliver disse i 1683 opmålt til henholdsvis 350, 949, 184, 925 og 189, 311 alen. Som et andet udslag af boniteringsproblemet i Toftlund ser jeg bøndernes erklæring 1783, rettet mod Bramsløv, at de i 1774 havde vedtaget at foretage udskiftningen efter gårdens faktiske jordbesiddelse og ikke efter deres ottingtal, da disse ikke længere var et fulgyldigt udtryk for gårdenes andele i fællesjorden. Nu drejede den aktuelle situation sig om en endegyldig udskiftning. Men havde det drejet sig om en nyrebning under oprettelse af den faktiske jordfordeling, så havde alternativet enten været at finde frem til et inkommensurabelt bol-otting-tal, eller også helt at opgive de gamle ottingtal, som bønderne i Ødis gjorde det i 1710.¹⁹ Men uanset hvor nedslidt systemet var, fungerede det dog i hovedsagen endnu om ved 800 år efter dets etablering. Grunden hertil var, at det var så intimt forbundet med ejendoms- eller brugsretten til jorden, at selv en egenrådige og mægtige herremænd som Moritz Podebusk ikke kunne rokke ved hovedprincippet. Det lod sig principielt kun gøre der hvor ejendomsretten til en landsbys jord gik over til en enkelt person. Så kunne jordfordelingen »egaliseres«.

Så meget om bolets slutfase i Toftlund. Nu til begyndelsesfasen. I sig selv er glosen *bol* ikke et teknisk begreb for en særlig slags ejendom.

Et meget betydningsfuldt bidrag til forståelsen af glosen toft og dens benyttelse i oldtiden er præsteret af Bengt Holmberg selv. Han har nemlig analyseret, på hvilken måde og fra hvilke bebyggelser tot (toft) senere blev anvendt i Normandiet (s. 279-281), ialt drejer det sig om 316 stednavne. I 66 tilfælde er det *communes* (mindre administrationsområder, der er bærere af totnavnene; i 6 tilfælde er totnavnet knyttet til *paroisses*

¹⁹ H.T.1983, s. 19 note 52.

(sogne). Resten er knyttet til følgende enheder: »hameau (liten by), fief (forläningsgods). Mindre vanliga äro benämningarne chateau, ferme (arrende el. bondegård), vavassoire (gård lydande under et fief (bortforlenet område))«.

Dudo, kannik i St. Quentin og forfatter om ved år 1000 af Normandiets historie efter opfordring af Rollos efterkommere og på grundlag af deres oplysninger, fortæller, at Rollo straks efter arvekroningen 912 begyndte at fordele jord til sine jarler (comitibus) og betænke sine tro mænd (suis fidelibus).²⁰

Højest besynderligt undlader Bengt Holmberg ganske at tage hensyn til *realia* i disse konkrete oplysninger om toft i vikingetidens slutfase. Han har så ganske øjensynlig været bombesikker på, at hans tilbageprojicering fra det 16.- 18. århundredes tofter gennem landskabslovene – som benytter sig af det samme toftbegreb – til oldtiden er uangribelig. Jf. også de konklusioner Aksel E. Christensen som ovf. anført har draget. Men Holmberg gør udtrykkeligt opmærksom på, at tumfti også sprogligt kan have betydet et område, der har været *tilpasset eller afstemt* efter en person (s. 333). Hermed nærmer vi os stærkt brugen af toft i Normandiet. Holmberg må have anset denne brug for ganske atypisk og uden betydning for forståelse af glosens betydning i selve moderlandet Danmark. Men er det rigtigt? Det fører ind i andet problemkompleks. For en halv snes år siden på et symposium i anledning af Københavns 500 års jubilæum udtalte Niels Lund i forbindelse med problemet om de mange stednavne, hvis forled er personnavne. »In fact, these numerous place-names containing the names of individuals may reflect a revolution in the ownership of land just as well as an expansion of cultivation... Personally, I am in favour of a revolution of ownership but I cannot substantiate such a hypothesis«.²¹

Til min egen overraskelse kom jeg også ud fra forholdene i Toftlund til den slutning, at der på et vist tidspunkt må være sket et afgørende indgreb i besiddelsesforholdene, hvilket svarer til Niels Lunds hypotese. Sagen er, at stednavneforskerne Jöran Sahlgren, J. Kousgaard Sørensen,²² Kristian Hald,²³ har fremhævet, at der findes en mængde sted-

²⁰ Steenstrup, Normandiets Historie (1925) retter tekstens *verbis* til *orbis*. Sammesteds oversætter han *suis fidelibus* med *sine høvdinge*, således også Erling Albrechtsen, Dudo (1979) s. 65. Men Holmbergs undersøgelse viser, at jordfordelingen er gået længere ned.

²¹ Danish medieval History. New Currents 1981 s. 28. Sammesteds s. 55 udtaler P. H. Sawyer en vis forbeholden anerkendelse af Niels Lunds *ruthless scepticism*.

²² Danske bebyggelsesnavne på -sted (1958) s. 208-21.

²³ Kr. Hald, Vore Stednavne (1965) s. 114.

navne, hvor første forled er et personnavn, for eks. Vemmetofte (Wæmundstofte), Engelstofte (Ingirstofte). Og i det konkrete tilfælde har Herrested navn efter en Hærik,²⁴ som rimeligvis har levet kort tid forud for 10. årh. Men man behøver blot et flygtigt blik på Zeuthens kort for at indse, at en toftejer i den fase, som kortet repræsenterer, aldrig kan have givet navn til hele bebyggelsen. Den Hærik, som har givet navn til bebyggelsen, må have haft et overordnet forhold til jordens *dyrkere*. Hans skifting har ikke haft lighedspunkter med den stilling, som for eks. ridefogden Bramsløv indtog om ved 1780. Ved den bolordning, der blev indført i slutningen af det 10. årh., og som blev bestemmende for Toftlund til udskiftningstiden, er Hæriks eller hans efterfølgeres indflydelse blevet fjernet og jorden blevet fordelt efter to bol, som indbyrdes principielt skulle være lige store (Skånske lov c. 73) og hvis hustofter i forhold til deres størrelse skulle svare *leding*, inne og stud (Skånske lov c. 75), en ordning, der entydigt har været til statsmagtens gavn.

Min alder forhindrer mig i at forfølge denne linie videre. Men jeg føler mig overbevist om, at den oprindelige samfundsorganisation har været en autonom aristokratisk organisation, som kongemagten først successive får gjort sig til herre over. Revolutionen, som Niels Lund efterlyser, har bestået i kongemagtens indgreb mod et autonomt aristokratisk feudalsystem.

I forbindelse med Glavendrupstenens stolte ord: »Ragnhild satte denne sten efter Alle den Blege(?), viernes gode, hirdens højværdige thegn. Alles sønner gjorde disse kumler efter deres far og hans kone efter sin husbond, men Sote ristede disse runer efter sin drot (herre). Thor vie disse runer. Til ræte vorde den, som vil ødelægge denne sten eller slæber den bort til minde om en anden«, skriver Troels Dahlerup: »Vi befinder os på toppen af samfundspyramiden!«

Utvivlsomt rigtig set, men dødsklodderne ringer over dette system i Harald Blåtands indskrift på Jellingestenen: »Den Harald der vandt sig al *Danmark* og gjorde Danerne kristne«. Så dette andet led udelukker Godernes fortsatte eksistens. Første led er ofte fortolket som sigtende til en militær ordning af en del af landet, hvilket til dels kan være rigtigt. Men det naturlige er at opfatte ordene som en enevoldskonges stolte erklæring om sin position i landet. Det giver baggrunden for »tvangsborgene«s oprettelse, en forklaring jeg er tilhænger af. Harald Blåtand har realistisk forudset, at hans indgreb i Wæmunds, Ingirs, Hæriks og mange andres velerhvervede rettigheder ikke ville forløbe gnidningsløst

²⁴ Kousgaard Sørensen s. 78.

og søgt militært at sikre sig.²⁵ Det lykkedes ikke. Et landsomfattende oprør brød løs, som hans egen søn Svend Tveskæg deltog i, og som kostede Harald livet. Sønnen må have ment, at faderen var gået for langt.

²⁵ Fra denne fase i udviklingen stammer rimeligvis den apokryfe fortælling hos Svend Aggesen om, at Thyra Danebod – hans heltinde – til bygning af Danevirke udbød alle personer i Danmark, rige som fattige, til som *landboer* at arbejde på værket »Nam prout regni regimen *obtenuit* ita tunc temporis universam regni *tellurem* reges iure dominii possidebant« (SM I s. 112-13) (Thi den, der i hine tider opnåede kongemagten, besad så som konge rigets jord med fuld ejendomsret). Steenstrup, Studier (1874) s. 327ff. og Erslev, HT.9.rk. VI (1929), s. 23 afviser pure, at de danske konger nogensinde kan have haft ejendomsret til landets jord. Poul Johs. Jørgensen, Retshistorie (1940), s. 266 mener principielt det samme, men antager det kan være mindet om en første statsskat, der spiller ind. Jeg vil mene, at det ikke er usandsynligt, at der endnu 200 år senere på Svend Aggesens tid har været en vag forestilling om, at kongemagten i vikingetiden har haft en stærkere stilling end senere. Faktisk er det et meget slimrende og uklart billede, som de historiske autoriteter omkring 1200 har af vikingetiden, se Inge Skovgaard-Petersens analyse af Svend Tveskæg i den ældste historiografi til Middelalderstudier, tilegnede Aksel E. Christensen (1966 s. 1-38, spec. s. 22).

Slesvig før delingen i 1490

ET BIDRAG TIL SENMIDDELALDERENS FINANSFORVALTNING

AF

BJØRN POULSEN

I 1481 afgik Christian I ved døden, og året efter valgtes de to sønner kong Hans og Frederik til hertuger i Slesvig og Holsten. 1489 nåede lillebror Frederik myndighedsalderen. En deling af hertugdømmerne var nødvendig.¹

Før denne deling kunne foretages, måtte man naturligvis beregne hvad der var at dele. De dokumenter, der affattedes for at afklare dette problem, skal i det følgende underkastes en analyse med henblik på at besvare præcis det samme spørgsmål, som optog de to delende brødre. Det vil snart vise sig, at delingsakterne kun giver forholdene på lensniveau, og endda kun i ringe grad forklarer os, hvordan den centrale finansstyrelse nød gavn af indtægterne fra lenene. Da det er hensigten at bidrage til en mere generel karakteristik af den slesvig-holstenske stats finansielle muligheder, skal det forsøges nærmere at indkredse de sider af økonomien, som ikke afsløres af akterne. I endnu videre forstand kan denne undersøgelse da betragtes som et bidrag til finanshistorien i en overgangstid, hvor staten fra at hvile i en 'husholderisk' men uoverskuelig 'domæneøkonomi' bevægede sig frem mod økonomi, hvor lenene

¹ G. Waitz: Zur Geschichte der Theilung der Herzogthümer im J. 1490. I G. Waitz (ed): Urkunden und andere Actenstücke zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein unter dem Oldenburgischen Hause. Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte II, Erstes Heft. 1863, s. 54-58. Erik Arup: Danmarks Historie. Bd. II. Kbh. 1932, s. 287. Vilhelm la Cour m.fl. (ed): Sønderjyllands Historie. Bd. II. Kbh. 1937, s. 192-202. Mikael Venge: Christian 2.s Fald. Spillet om magen i Danmark januar-februar 1523. Odense 1972, s. 58-65. Hans Wilhelm Schwartz: Amt und Gut Hanerau von den Anfängen bis 1664. Ein Beitrag zur Geschichte Altholsteins. Neumünster 1977, s. 74. Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins. Vierter Band, Teil II. Vierte Lieferung. Neumünster 1986, s. 308. Delingsakt aftrykt H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense (Herefter forkortet Dipl. Fl.). Bd. I. Kbh. 1865, s. 680-88. Se iøvrigt Rep. II nr. 6763-6768.

var centralt registrerede og styrede, men hvor disse kun udgjorde en del af det økonomiske potentiale. Sigtet er altså bredt, men en vis geografisk begrænsning er som altid nødvendig; kun det ene af hertugdømmerne, nemlig *Slesvig* – eller Sønderjylland – skal her betragtes.

Kildematerialet til analysen består først og fremmest i en samlet regnskabsopgørelse over delingen af hertugdømmerne. Dette forarbejde, der kun i ringe grad har været udnyttet af forskningen – omend Erik Arup naturligvis i sin forbilledlige afhandling om hertugdømmernes finansielle forhold 1460 til 1487² inddrager det – skal modstilles et par lensregnskaber, som dels tillader os nærmere at se, hvordan tallene i den overordnede opgørelse opstod, dels at kontrollere dens udsagnskraft. Yderligere regnskabsmateriale skal kun i mindre målestok undersøges, dog bliver toldregnskaberne kort berørt.

Regnskabsopgørelse i anledning af delingen 1490

I Rigsarkivet befinder der sig en opgørelse på 25 sider, der må betragtes som et forarbejde til delingen 1490.³ For ialt 12 slesvigske territoriale enheder opføres indtægterne i rede penge og i naturalier, som omregnes til penge. De samlede indtægter til enkelte områder er – *'alles in alles'* – beskrevet således:

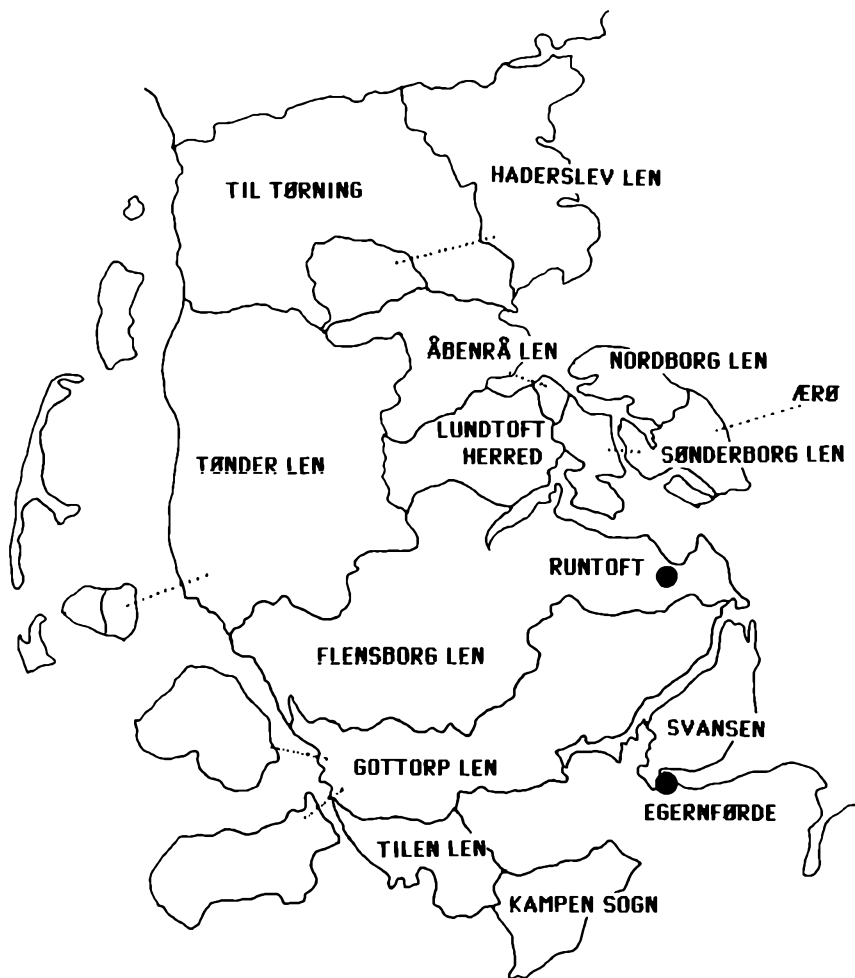
- 1) Flensborg len: 1961 mark 6½ skilling.
- 2) Sønderborg len (med Ærø⁴): 1937 mark.
- 3) Haderslev len: 1891 mark 14 skilling 9 penning.
- 4) Tønder len: 1885 mark 2 witten (samt en indtægt på 80 mark som er pantsat).
- 5) Åbenrå len: 1417 mark 5 skilling 3 penning.
- 6) Gottorp len: 1029 mark 15 skilling 6 penning. (Adskilligt af lenet er pantsat).⁵

² Erik Arup: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460-1487. Historisk Tidsskrift, 7 Rk. Bd. 4, s. 317-88, 399-489.

³ Rigsark. Hertug Frederik (1). Pap J. Regnskaber vedrørende hofholdning og centralstyre 1488-1512a. Regnskabsopgørelse i anledning af delingen af hertugdømmerne 1490. Reviderede ekstrakter af denne regnskabsopgørelse er: a) Rigsark. Tyske Kancelli. A. 177a. Nr. 7 (hefter 4) 'Summarie Register aller opkomede der parthe Segeberge unde Gottorpe'. b) Rigsark. Kongens arkiv. IIc. Fortegnelser over indtægterne af amterne eller lenene i hertugdømmerne Slesvig o Holsten (1490, 1544); hefter betitlet 'Gottorpp parth im hertichrÿke to Sleswigh'.

⁴ Ærø var under lensmanden på Sønderborg slot Iven Reventlow.

⁵ I fortegnelsen nævnes under overskriften 'dit nageschruen is in der vogedien to Gottorpp vorpandet': »*Westerkroch*« og *Kampen sogn* (se note 8), *Egernfærde by* (se note 9), *bønderne i Svans* (1470 pantsat til Claus V. Ahlefeldt (Johanson) for 88 mark, jfr. Waitz op cit,

0 10 20 30 km

Kort over den inddeling af hertugdømmet Slesvig, som fremgår af delingsakterne 1490. Jeg har ment, at det var forsvarligt at rekonstruere lensgrænserne – i modsætning til kortskitsen hos Troels Dahlerup: De fire stænder. 1400-1500. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie. Bd. 6, Kbh. 1989, s. 234. De norskejyske enklaver er derimod ikke angivet.

note 1 s. 56, Hille Reg. Chr. I nr. 124. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie. Kbh. 1898-1912, Bd. 2, s. 58), indtægter fra *Slesvig* (se note 20), *Husum* (Georg Hille: Registrum König Christian des Ersten. Kiel 1875 (Herefter Hille Reg. Chr. I) nr. 322), *Ejdersted og Strand*, (jfr. op.cit. Waitz (1863) s. 56), *Bollingsted* (se Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988, s. 231). Slesvigs domkapitel havde iøvrigt for 3000 mark rente af *Hatsted marsk* (Dipl. Fl. I. s. 685).

- 7) Tilen len: 429 mark 6 skilling 4½ penning.
- 8) Runtoft len:⁶ 408 mark 14 skilling.
- 9) Nordborg len: 407 mark 3 sk 2½ penning.
- 10) Lundtoft herred (pantsat til Søgård):⁷ 262 mark 3 skilling 7½ penning.
- 11) Kampen sogn (pantsat):⁸ 131 mark 10 skilling 1 witten.
- 12) Egernførde (by) (pantsat):⁹ 70 mark

Lenet udgjorde grundenheden i den senmiddelalderlige danske og slesvig-holstenske stat, og denne finans- og forvaltningsinstitution blev naturligt basis for fyrsternes deling af landet.¹⁰ Ni 'hovedlen' eller 'administrationslen'¹¹ skabte, som det fremgår, hovedparten af de indtægter der skulle deles, og de enheder, der ikke betegnes som '*lehn*', nemlig et enkelt herred, et sogn og en by, var tydeligvis blot mindre områder, som var udskilt for at skaffe en panteseum til rådighed. Den ældre term '*vogedie*' benyttes kun en gang i regnskabet, og da fuldstændigt synonymt med '*lehn*'.¹² Kort 1 giver en oversigt over områdernes placering.

⁶ Det nævnes ikke, at Runtoft var pantsat – jfr. note 34.

⁷ Op.cit. Waitz (1863) s. 56: opgiver panteseummen til 13000 mark. Dipl.Fl. I s. 685 har en panteseum på 13.070 mark. Jfr. bl.a. Mikael Venge: Slægten Ahlefeldt og Søgård. Sønderjyske Årbøger 1987, s. 15f.

⁸ Kampen sogn pantsatte 1/11-1470 til Claus v.d. Wisch 'tho enem bruckliker weringe'. Hille Reg Chr. I nr. 118.

⁹ Egernførde by pantsatte i 1470 til Sivert Brockdorf og panteseummen forhøjedes 1474. Hille Reg Chr. I, nr. 123. Hans Knudsen (ed): Diplomatarium Christierni Primi. Samling af Aktstykker og Breve, henhørende til Kong Christiern den Førstes Historie. Kbh. 1856. (Herefter Dipl. Chr. I), nr. 210. Op.cit. Waitz (1863) s. 56. E. Arup: Den finansielle..., s. 403, 407. 1490 var panteseummen 3000 mark – Dipl. Fl. I. s. 685.

¹⁰ Om de danske len i 14-1500-tallet først og fremmest – Kristian Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens følger for Kongemagt og Adelsvælde. København 1879. William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede. Kbh. 1903, s. 196-286. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unions-tiden. Kbh. 1945, s. 190f. Harry Christensen: Len og Magt i Danmark 1439-1481. De danske slotslens besiddelsesforhold analyseret til belysning af magtrelationerne mellem kongemagt og adel. Med særlig fokus på opgøret i slutningen af 1460'erne. Aarhus 1983. Ang. Slesvigs len se – A. L. N. Michelsen: Nachricht von den Schleswigischen Aemtern und Amtmännern im fünfzehnten und sechszehnten Jahrhundert. Zeitschrift für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte. Bd. 8 (1878), s. 125-176.

¹¹ Jfr. op.cit. Harry Christensen: Len og magt, s. 17.

¹² Note 3 anf. kilde s. 13 ('Gottorp lehnn'), s. 15 ('in der vogedien to Gottorp').

1490-indtægternes art

De beregnede samlede indtægter på ialt ca. 11.812 mark var summen af indtægter i penge og naturalier. Som helhed udgjorde 'rede penge' 50,4% af årsindkomsten – eller anderledes udtrykt, lenenes monetariseringsgrad var gennemsnitligt omtrentlig 50 procent. Dette forhold mellem penge og naturalier dækkede imidlertid over betydelige variationer inden for de enkelte områder:

Tab 1. Rede penge i procent af samlede indtægter.

Egernførde	Tilen	Tønder	Runtoft	Gottorp	Flensborg	Åbenrå	Haderslev
100%	87%	68,8%	64,7%	60%	59,9%	56,0%	43,9%
Kampen	Lundtoft	Sønderborg		Ærø	Nordborg		
36,7%	32,4%	23,5%		12,9%	12,8%		

At alle indkomster i byen Egernførde var i penge kan ikke undre.¹³ Derimod er variationerne inden for lenene – fra 87% i Tilen len til 12,8% i Nordborg – virkelig bemærkelsesværdige og må afspejle forskelle i såvel lenspolitik som i områdernes befolkning. Umiddelbart fornemmer man forskellen på en monetariseret vestkystøkonomi (Tilen, Tønder) og mere naturalie- og godsdominerede egne mod øst (Kampen, Lundtoft, Sønderborg, Ærø, Nordborg), hvorimod de øvrige områder holder sig tættere til gennemsnittet på ca. 50% pengeindtægter.¹⁴

De samlede pengeindtægter og især naturalieindtægterne var summen af talrige mindre poster. Vi kan foretage følgende specificerede opstilling af indtægternes art (udeladt er beløb i penninge og witten) – først penge, jfr. Tab. 2.

De summer, der uspecificeret kaldes 'rede penge', udgjorde altså hovedparten af kontantfortjenesten. Kilden oplyser ikke nøjere om dem; men de har for størstedelen bestået af faste skatter, som selvejerbønderne betalte, og af jordafgifter fra landsrettens fæstere.¹⁵

Praksis med hensyn til registrering af toldopkrævning var lidt svingen-

¹³ En naturalieindkomst fra Egernførde var dog 2 læster ikke prisansat malt fra byens mølle (værdien kan ansættes til ca. 12mk 12sk).

¹⁴ Til Slesvigs monetarisering i 1400-tallet se op cit. B. Poulsen: Land – By – Marked.

¹⁵ Flensborg lensregnskaber fra 1452 og 1457 oplyser, at bønderne ydede de traditionelle faste skatter kværnsæde, leding, 'rette pligt' og 'rissel'. Rigsark. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenburgske Hertuger. C. Regnsk. 1. Anderledes var forholdene eksempelvis i Sønder Gos herred, hvor der til de ældre afgifter sommerbede ('valboriusbede'), delvist identisk med ledingsskat og vinterbede ('michaelisbede') i 1511 føjede 'drosten teringe' og 'herren teringe', som afløste nathold/gæsteripligt overfor hertug og lensmand. Rigsark. Kongens

Tab 2. Pengeindtægter.

	'Rede penge'	'Mølle- penge'	Told	'Jæger- penge'	'denst- gelt'	By- skat	'lanth- gelt'
Flensborg	1174 mk 8 sk		40 mk				
Sønderborg	315 mk		× (=12 mk)				
Ærø	77 mk		ca 15 mk				
Haderslev	830 mk	15 mk	ca 100 mk		ca 100 mk		
Tønder	1296 mk 6 sk						
Åbenrå	794 mk 10 sk		×	ca 100 rh.gl.			
Gottorp	617 mk 9 sk		×			×	×
Tilen	373 mk 8 sk				×		
Runtoft	264 mk 13 sk						
Nordborg	52 mk 2 sk						
Lundtoft	85 mk 4 sk						
Kampen	52 mk						
Egernførde	50 mk		ca 20 mk				

de. I Åbenrå len indregnede man tolden fra Toldsted¹⁶ og skibstolden fra Åbenrå by i det samlede kontantbeløb; mens byerne Haderslev, Flensborg, Egernførde og øen Ærø særskilt angav et skønnet årligt toldbeløb. At Gottorps og Sønderborgs told ikke blev opgivet¹⁷ skyldes formentlig to helt forskellige forhold – den sønderborgske told var minimal, mens den gottorpske som bekendt var så betydelig, at den dannede basis for et særligt tolderembede med egne regnskaber, som kunne konsulteres. Vi skal senere vende os til Gottorp-toldens regnskaber.¹⁸ Byskat indgik åbenbart normalt i lenenes 'rede penge'.¹⁹ Haderslev len var alene om at

arkiv. Rev. regnsk. I, 2. Gottorp amts regnskaber 1438-1510, A. Regnsk. over Søndergos herred og Hatsted marsk 1474-75. Rep. II nr. 11754 (= DGK I, s. 87-88. F. Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. II, Kbh. 1899, s. 355-6. Landesarchiv, Schleswig-Holstein. Abt. 168, Gottorfer Amtsrechn. 1565 ff.

¹⁶ Ang. denne lokalitet se H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn, Urnehoved-egnens og oksehandelens historie. Haderslev 1978 (s. 89 angives toldindtægterne 1538-1627). 1539 androg tolden her 363 mk. 15 sk.

¹⁷ Den gottorpske told nævnes uden beløbsangivelse, og om Sønderborgtolden siges det: 'de tollen to sunderborgen is nicht gereckent'. En specialoversigt over toldindtægter i Segebergdelens toldindtægter i 1490 opgiver, at Sønderborgs told var 12 mrk., Rigsark. Tyske Kancelli A. Nr. 177a (3) (hefte 7). Gottorptolden ansattes i en anden regnskabsopgørelse forud for delingen 1490: 'Item de tollen to Gottorp bauen 3000 mk lopende, wannær he rechtliken unde truweligen gewart wart'. (op cit. Waitz (1863) s. 56).

¹⁸ En grund til ikke at medregne Gottorptolden kan også have været, at betydelige dele af indtægterne herfra var pantsat. Ved delingen 10/8 havde den lybske borgmester Hinrick Castorp's arvinger og et par andre borgere fra Lübeck for 4200 mark renter i tolden, mens Heine Hauacken besad for 900 mark og Marquard von Rene/Reven for 2000 mark (Rep. II nr. 6764).

¹⁹ Om byskat som del af lensindtægter – se op.cit. Harry Christensen: Len og magt, s. 19, 62.

specificere sin 'stadpflicht' (100 mk), hvorimod vi i Gottorp len kun hører om 'stadgelt' fordi de slesvigske kanniker mod et lån årligt fik 15 mark af Slesvig by og 200 mark af flækken Husum.²⁰ Om 'lanthgelt' fra Ejdersted²¹ og en årlig afgift på 80 mark fra Kær herreds bønder²² gælder det samme – disse penge, er kun nævnt fordi de er pantsat til de rige Slesvigkanniker.

Interessante ydelser er 'jægerpengene' fra Åbenrå og 'tjenestepengene' fra Kampen, da de synes at udtrykke et øget tryk på befolkningen. I Åbenrå len siges det 'so syn de bunden unde lansten uth dessen herden plichtich hir enbouen den hert(oglichen) unde K(oniglichen) Jeger toholdende dar vor geuen sie Jarlikes wenn sie upp dingen 100 rinsche gulden'. Et meget stort beløb fra såvel selvejerbønder som fæstere blev i dette tilfælde øjensynligt ansat efter forhandling mellem dem og fyrstemagten. I Kampen sogn skete afgiftsforhøjelserne uden diskussion. Efter at have opregnet sognets ydelser tilføjer skriveren: 'Ane denstgelt dat clawes van der wisch nyge up de lude gelecht

Tab 3. Naturalieindtægter. a. korn.

	korn	rug	traver rug	byg	malt	malt/byg
Flensborg		69mk 6sk	27mk 3sk			
Sønderborg		37mk 8sk		300mk 4sk	147mk 11sk	
Ærø				393mk 13sk	51mk	
Haderslev	×	1mk 10sk		57mk 10sk		
Tønder		15mk 10sk	11mk 10sk			99mk 14sk
Åbenrå		49mk 7sk	13mk 5sk	73mk 3sk		
Gottorp	×	187mk 13sk	6mk 12sk			
Tilen		40mk		8mk 5sk		
Runtoft			11mk 13sk			
Nordborg	50mk	17mk 11sk	2mk 7sk	134mk 10sk		
Lundtoft		8mk 10sk				
Kampen		57mk 2sk				
Egernfærde		×			×	(malt)

²⁰ Allerede 1461 6/12 køber kapitlet en rente i Slesvig på 32mk. (Hille Reg. Chr. I. s. 150ff.). Delingsdokumentet af 10/8 1490 nævner, at kapitlet havde en hovedstol i Slesvigs 'stadt plicht' på 400 mark og en på 4500 mk i Flensborgs (Dipl. Fl. I s. 684-5). Byskatterne 1490 fremgår af Rigsark. Tyske Kanc. A. 177a (Hefte 4): Flensborg ansættes til 600 mrk, Haderslev til 100 mrk, Sønderborg til 80 mrk (samt 4 mrk 'pramhure'), Åbenrå til 46 mrk. + to tønder sild (= 10 mrk.), Slesvig, Egernfærde og Tønder til hver 50 mrk.

²¹ Slesvig kapitel købte 18/10 1468 for 1400 mk en rente på 98mk årligt af Ejdersted, Everschup og Utholm. Arup: Den finansielle..., s.400. 1474 købte kapitlet resten af indtægterne herfra for 120 mark, Arup: Den finansielle..., s.400. Dipl. Chr. I 210. Hille Reg. Chr. I, nr. 155.

²² Afgiften på 80 mark årligt af Kær herreds bønder pantsattes 1470 til kapitlet i Slesvig. Dipl. Chr. I nr. 165. Jfr. Hille Reg. Chr. I nr. 129. Angående afgiftens oprindelse se op. cit. B. Poulsen Land - By - Marked, s. 57-8.

	byg/havre	havre	traver havre	hvede	mel	gryn
Flensborg		34 mk 6 sk	5 mk 8 sk		246 mk 14 sk	3 mk
Sønderborg		400 mk		24 mk		
Ærø						
Haderslev		41 mk 4 sk	9 mk 14 sk			
Tønder		64 mk 14 sk	2 mk 7 sk		75 mk	
Åbenrå		66 mk			112 mk 8 sk	15 sk
Gottorp		37 mk 8 sk				
Tilen		7 mk 1 sk				
Runtoft		76 mk 3 sk	11 sk		37 mk 8 sk	
Nordborg		112 mk 4 sk	13 sk	5 mk 8 sk		
Lundtoft	71 mk 15 sk					2 mk 5 sk
Kampen		3 mk 4 sk				
Egernførde						

	Hø/strå	Græs	Kål
Flensborg	8 mk 4 sk	9 mk 1 sk	
Sønderborg			
Ærø			
Haderslev			14 mk 5 sk
Tønder			
Åbenrå			
Gottorp			
Tilen			
Runtoft			
Nordborg			
Lundtoft			
Kampen			
Egernførde			

hefft van eynem Jeweliken 20 sch'. Lensmanden fra Rendsborg Claus von der Wisch²³ havde altså indført en ny skat på 20 skilling af hver indbygger.

Fra de rede penge nu til den brogede vrimmel af naturalieafgifter, jfr. Tab. 3.

Kornindtægterne delte sig i afgifter indbetalt fra de hertugelige møller og i undersåtternes direkte ydelser. Et problem med udnyttelsen af 1490-vurderingen er det, at møllernes præstationer ikke altid ansættes i

²³ Ang. Claus v.d. Wisch – Dansk Adels Aarbog 1931, s. 80 (jfr. note 8). Om hans energiske udnyttelse af rettigheder i Kampen sogn se Nordalbingische Studien. Neues Archiv der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für Vaterländische Geschichte. Bd. 6. Kiel 1854, s. 54-6.

penge. Fra Gottorp len kom således fra 10 møller 31 læster 11 heitscheffel korn (minus 6 skæpper), møllen i Haderslev gav 19½ læster korn, og den i Egernførde²⁴ leverede 2 læster malt og 1 læst rug. Disse ikke prissatte leverancer kan ud fra de priser, der iøvrigt benyttes i regnskabet, beregnes til over 650 mark, altså et ret betydeligt beløb, hvis manglende indberegning overalt bør have in mente. Udover dette beløb angives møllen i Tønder at have givet 6 læster mel til 75 mark; 4 møller i Flensborg len²⁵ ydede 19 læster 18 ørtug mel til ialt 246 mark 12 skilling; Nordborgs mølle kunne noteres for 4 læster korn til 50 mark og Sønderborgs og Ærøs 8 møller til malteleverancer til ialt 198 mk 11 sk. I Åbenrå og Runtoft len angives det ikke, om melleverancerne kom fra møllerne, men det må man dog formode. I Tilen len får vi at vide, at borgmøllen var ny, og endnu ikke havde været igang et år, og at en anden mølle her også var nyopført af Sivert (Brockdorf). Samlet har indtægterne fra den landsherrelige mølledrift i Slesvig da udgjort henved 1200 mark. Heroverfor kan de kornydelse, der kom direkte fra undersåtterne, ansættes til ca. 2700 mark. Der er altså ingen tvivl om, at møllerne var en central institution i den landsherrelige lensøkonomi.

Ser man kornindtægterne i forhold til det samlede naturaliebudget, bliver det klart, hvor vigtige de var, idet kornets værdi udgjorde henved 57% af alle naturaliers. Interessant er det imidlertid også, at der mellem de enkelte len var meget betydelige forskelle på kornets betydning. Absolutte 'kornområder' var Tilen len (100%), Nordborg (90%), Runtoft (86%), Sønderborg (77%), Ærø (77%) samt Kampen (76%). Navnlig fra Als og Sundeved indkom store kvanta byg (/malt) og havre. De alsiske len var alene om at kunne yde hvede. Delingsregnskabet efterlader ikke tvivl om, at Slesvigs 'kornkammer' lå i disse egne, og at lensadministrationen var særdeles opmærksom på dette forhold.²⁶ En mere normal fordeling på 55-45% korn ud af den samlede naturalieafgift havde Gottorp, Flensborg og Lundtoft, Tønder. Haderslev len forbliver selv med indregning af et skønnet beløb for mølleydelser ekstremt: her var kun 1/3 af naturalieydelse i korn.

²⁴ Til møllerne i Egernførde se Hans Joachim Kuhlmann: Die Borbyer Wassermühle 1431-1733. Die Heimat 58, 1951, s.91-94, 110-112, 202-205. Samme: Die Schnaaper Wassermühle 1339-1920. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde. 10, 1952, s.15-35. Samme: Die Borbyer Windmühle 1474-1911. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 12, 1954, s.1732.

²⁵ Ang. Møllerne i Flensborg len se op.cit. B. Poulsen: Land - By - Marked, s.65-7.

²⁶ Om Als-Sundeved som kornleverandører i 1400-tallet se op.cit. B. Poulsen: Land - By - Marked, s.174ff. Dronning Dorotheas fortjeneste ved kornsalg til Lübeck og Wismar var sikkert for en del netop mulig ved hendes pantebesiddelse af Nordborg og Sønderborg len - E. Arup: Den finansielle..., p.422.

Men hvad var det så for andre naturalier, der konkurrerede med kornet i de landsherrelige ydelser? Hovedsagelig drejede det sig om dyr:

Tab 4. Naturalieindtægter. b. Kvæg og fjerkræ.

	okser	køer	svin	flæskesider	får og lam	får
Flensborg	102 mk		50 mk			18 mk 12 sk
Sønderborg	130 mk 8 sk					58 mk 8 sk
Ærø	27 mk					11 mk 4 sk
Haderslev			3 mk			40 mk 2 sk
Tønder		4 mk 8 sk				14 mk
Åbenrå		3 mk	4 mk			25 mk 1/2 sk
Gottorp	18 mk	18 mk	19 mk 8 sk	19 mk 8 sk		1 mk 8 sk
Tilen						
Runtoft						
Nordborg					18 mk	
Lundtoft			21 mk			18 mk
Kampen						
Egernfærde						

	lam	smør	høns	æg	gæs
Flensborg	12 mk 1 sk	12 mk 8 sk	5 mk 2 sk		3 mk 6 sk
Sønderborg	25 mk 14 sk	10 mk	23 mk 10 sk		14 mk 6 sk
Ærø	11 mk 4 sk	67 mk 8 sk	2 mk 4 sk		6 mk 14 sk
Haderslev	18 mk 12 sk	198 mk 12 sk	12 mk 9 sk		12 mk 2 sk
Tønder		186 mk 4 sk	2 mk 14 sk	13 sk	2 sk
Åbenrå	6 mk 6 sk	153 mk 2 sk	4 mk 14 sk	20 sk	6 mk 9 sk
Gottorp	45 mk 12 sk	60 mk	11 mk 14 sk		12 mk 6 sk
Tilen					
Runtoft			7 mk 8 sk		10 mk 5 sk
Nordborg		2 mk 8 sk	4 mk 15 sk	13 sk	4 mk 15 sk
Lundtoft	5 mk 4 sk	25 mk	2 mk 14 sk		3 mk
Kampen			2 mk 7 sk	12 sk	2 mk 1 sk
Egernfærde					

Den største animaliepost udgjordes af det kostbare smør, der alene var 714 mark 10 skilling værd; på andenpladsen kom lam og får til en værdi af 300 mark 5 skilling, og først herefter fulgte okser og svin. Svinene udgjorde iøvrigt en variabel indtægt. De 50 mark for svin fra Flensborg var beregnet ud fra et normalår, hvor lensmanden modtog 66 svin, halvdelen fede og halvdelen magre. Var det imidlertid oldenår, *is dar*

mast', så skulle alle herredets indbyggere undtagen fra det skovløse Nørre Gos herred give 1 svin hver. Oldenår kunne altså virkelig forrykke og forbedre balancen i et lensregnskab. Skønt talrige – alene af høns kan i regnskabet optælles 3996 stk – betød høns, æg og gæs pengemæssigt ikke noget videre.

Modstiller man præstationerne af kvæg og fjerkræ med kornafgifterne viser det sig ikke overraskende, at vi her har det forhold, at de 'kornstærke' områder er tilsvarende svage i animalier. Ydelserne fra Tilen var lig nul; i Kampen og Runtofte udgjorde de kun 3-4% af de samlede naturalieydelser; Nordborg, Ærø og Sønderborg nøjedes med 12-21%. Mere animalsk baserede len var til gengæld Gottorp, Tønder og Lundtoft med op imod halvdelen af naturalierne leveret i dyr. De store smørydelser fra Haderslev, Tønder og Åbenrå len er klare vidnesbyrd om et betydeligt kvæghold i disse egne, sikkert såvel i de østlige som i de vestlige dele af landet. Alt smør i Gottorp len – 1 læst til 60 mark – kom fra de ca. 140 gårde i det lille særskilte birk Hatsted mark ved Vestslesvigs kyst.²⁷

Blandt naturalieydelserne resterer der nu kun at omtale en lille produktgruppe, der bl.a. omfatter fisk:

Tab 5. *Naturalieindtægter. c. Honning, harpiks, salt, fisk.*

	Honning	Harpiks(?)	Salt	Sild	Ål
Flensborg	75mk				50mk
Sønderborg					
Ærø					
Haderslev	70mk		3 mk 2sk	24mk	49mk
Tønder	102mk		22mk 8sk		
Åbenrå	58mk 8sk	2mk		10mk	
Gottorp		1mk			
Tilen					
Runtoft					
Nordborg					
Lundtoft	18mk				
Kampen	12mk				
Egernlørde					20sk

²⁷ Ang. Hatsted mark se op.cit. B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 84.

Økonomisk havde denne gruppe naturligvis ikke den helt store betydning, men det er dog overraskende pæne beløb, der indkom herved. Det viser sig at honning (336 mark) gav landsretten en større indtægt end f.eks. okser (277 mark 8 sk). Også ålefangsten betalte sig virkelig. En revideret udgave af det regnskab, som vi har beskæftiget os med, opvurderer endda Flensborg ålefangst til 100 mark og føjer til, at ålefangsten fra Åbenrå er 10 mark værd.²⁸

Honningen må ligesom vel også harpiksen (3 tønder 'hars'), stamme fra hede og skovegne. Saltet kom i Tønder len fra de frisiske brændsteder ved Vestkysten,²⁹ derimod er det ikke sikkert, at Haderslev lens salt var lokalproduceret. Fra Åbenrå oplyses det, at de to tønder sild, som skal leveres er '*schoneschen hering(en)*', og det er nærliggende at tro, at de 6 tønder sild og 5 tønder salt fra Haderslev len på lignende vis har tilknytning til fiskeri ved Skånemarkedet.³⁰

Den del af 'staten' Slesvig år 1490, som kommer til syne i den her analyserede regnskabsopgørelse, er en broget størrelse, men kan dog sammenfattes i få ord: Fra 10 len (hvis man behandler Ærø og Sønderborg adskilt) indkom en sum på 11812 mark, temmelig nøjagtigt halvt i rede penge, halvt i naturalier. Blot et overfladisk blik på regnskabet viser, at dette ikke er en permanent situation. Len og mindre områder var pantsatte, og kunne indløses igen. I de pantsatte områder kunne skrappe panteherrer gennemtvinge et hårdere pres på befolkningen. Det var eksempelvis tilfældet i Kampen sogn, hvor Claus von der Wisch '*nyge*' havde lagt 'tjenestepenge' på alle indbyggere. Situationen i 1490 var særdeles positiv set fra fyrstemagtens synspunkt, idet dronning Dorotheas målbevidste økonomiske politik havde genvundet en stor del af de pantsatte len. At dele af hertugdømmet imidlertid stadig var pantsat er allerede fremgået. Et mere præcist indblik i den belastning, som de enkelte len var udsat for, giver selve delingsakterne, der fore skriver, hvordan pantsatte dele af Slesvig skal udløses:

²⁸ Rigsark. Tyske Kancelli.A. 177a Nr.7 (Hefte 4).

²⁹ Jfr. at der i Tønders lensregnskab 1544 noteres en ydelse på 4 læster salt af Risum Mose. F. Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra reformations-tiden. Kbh. 1895-99, s.9.

³⁰ I årsregnskabet fra Falsterbo og Skanør 1494 finder man af slesvigske borgere udover flensborgere netop folk fra Haderslev og Åbenrå – op.cit. B. Poulsen: Land – By – Marked, s.170.

*Tab 6. Pantsatte dele af hertugdømmet Slesvig 10-11/8 1490.*³¹

A. Pantelen.

Åbenrå len³² (24.000 mark).

Lundtoft herred³³ (13.060 mark).

Runtoft³⁴ (10.000 mark).

Kampen sogn³⁵ (4000 mark).

Egernførde³⁶ (3000 mark).

Bønderne i Svans³⁷ (800 mark).

B. Rentekøb.

B.1. Slesvig domkapitel.

I Flensborgs byskat (4350 mark, rente: 300 mark 5 sk 4 d).

I Egernførde³⁸ (300 mark).

I Hatsted mark³⁹ (3000 mark, rente: 210 mark).

I Ejdersteds'erthur⁴⁰ (1510 mark, rente: 108 mark).

I Tønder len⁴¹ (1000 mark, rent: 80 mark).

I Slesvigs byskat⁴² (400 mark, rente: 32 mark).

B.2. Lybske borgeres i Gottorps told.

Heinrick Castorp og andre lybske borgere⁴³ (4000 mark).

Marquardt van Rene⁴⁴ (2000 mark, rente 160 mark).

Heine Haueck(en)⁴⁵ (900 mark).

Og hermed er alt pantsat ikke nævnt – helt uden for fyrstemagtens kontrol befandt sig således Tørninglen med Gram, Kalslund, Frøs og Hvidding herreder, mens Trøjborg var lagt under kongeriget og givet

³¹ Dipl.Fl. s. 684ff. Rep. II nr. 6764. Hille Reg. Chr. I s. 266-69. Rigsark. Tyske Kancelli A. 177a, nr. 7 (hefte 4).

³² Pantebrev af 2/10 1470 til Henrik Rantzau – E. Arup: Den finansielle... s. 381. Jfr. J. Hvidtfeldt og P.K. Iversen: Åbenrå bys historie, Bd. I, 1961, s. 57.

³³ Pantsat til Claus og Benedikt Ahlefeld på Søgård 4/5 1460. E. Arup: Den finansielle..., s. 334, 339, Jfr. note 7.

³⁴ Ang. Runtoft se E. Arup: Den finansielle..., s. 339, 382. B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 235.

³⁵ Pantsat til Claus v.d. Wisch 1470. Pantessummen forhøjet 1474 – E. Arup: Den finansielle..., s. 402, 406.

³⁶ Se note 9.

³⁷ Se note 5 og E. Arup: Den finansielle..., s. 402.

³⁸ Renten er købt 1447 6/12 – E. Arup: Den finansielle..., s. 337.

³⁹ Renten er købt 13/1 1480 – E. Arup: Den finansielle..., s. 434.

⁴⁰ Renten er købt 1468 18/10 og 1474 12/10 – E. Arup: Den finansielle..., s. 400, 407.

⁴¹ Jfr. note 22.

⁴² Renten er købt 6/12 1461 – Se note 20. A. Arup: Den finansielle..., s. 337.

⁴³ Lån af 1470 28/9 – E. Arup: Den finansielle..., s. 401.

⁴⁴ Lån af 1470 31/10 – E. Arup: Den finansielle..., s. 402.

⁴⁵ Lån af 1470 31/10 – E. Arup: Den finansielle..., s. 402.

Ribebispen i pant.⁴⁶ Af mere formel betydning var det, at Rendsborg, Sønderborg, Nordborg stadig befandt sig i Dronning Dorothea's pantebesiddelse, da de to sønner jo stod som arvinger hertil.⁴⁷ Var lenene imidlertid først indløste, kunne landsfyrsterne arbejde på en forbedring af indtægterne. Til len, der netop få år før opgørelsen affattedes, var indløst fra et panteherre-dømme,⁴⁸ bærer præg af en sådan opbygningsfase, med sine to nyopførte møller.

Regnskabsopgørelsen giver os altså kun et øjebliksbillede af en struktur, der var i konstant forandring. Men i hver høj grad er nu dette billede i det hele taget dækkende? For at få et indtryk af de tidsmæssige variabler og for at indkredse hvor stor en del af statsindtægterne, den her undersøgte vurdering dækker, er det nødvendigt at gå til de faktiske regnskaber fra enkelte len.

Gottorp len 1489-90

Et lensregnskab fra Gottorp fører os til selve de ydre rammer omkring de forhandlinger, der skabte delingen af hertugdømmerne.⁴⁹ Det 41-siders register fra Gottorp len er ifølge de indledende ord aflagt 'in den dag de delinge' – hvilket vil sige 11. august 1490. Lensmanden Henneke Rantzau (Markvardssøn) aflægger heri regnskab for udgift og indtægt siden han overtog slottet den 9/12 1489. Regnskabet måtte afsluttes inden fællesregeringen ophævedes, og en kort regnskabsperiode på lidt over et halvt år blev følgen.

Indtægterne, som optegnes på de første sider, fordeler sig således, jfr. Tab. 7.

Af indtægterne fra 1490-opgørelsen over samtlige slesvigske lensindtægter genfinder man i Gottorpregnskabet de faste indtægter i rede penge – 'hure und plicht' – her fastsat til 622 mark, i opgørelsen til 617 mark. Er der altså på denne punkt en ganske god overensstemmelse, viser oversigten over den gottorpske lensmands indtægter til gengæld, at helt forskellige principper iøvrigt er anlagt. I 1490-opgørelsen medtages de

⁴⁶ Jfr. det af op.cit. Waitz (1863) ansførte reg., s. 56: 'Dorninge in heren Hansbees unde Hinricks van Alevelde erffborch gewest'; Gram herred solgt for 4000 mk; Hviding, Frøs og Kalslund hd. pantsat til Ahlefelderne på Tønning for 12400 mk. Rep. II nr. 6764. Jfr. E. Arup: Den finansielle..., s. 339. Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, Kbh. 1926, s. 16-7. J. P. Trap Danmark, femte udgave, Bd. X, 1 og 2, s. 280, 674.

⁴⁷ Dipl. Fl, s. 685 ff. E. Arup: Den finansielle..., s. 458.

⁴⁸ Hille Reg. Chr. I, nr. 133. Rep. II nr. 13086, 5158, 6209, 6672, 7601, Op.cit. Waitz (1863) s. 56.

⁴⁹ Rigsark. Sønderjyske Fyrsteark. Hertug Frederik (1). J.c.2. Regnskab over indtægt og udgift af bøder, skat m.v. for Gottorp amt ved Henneke Rantzau 1489-90.

Tab 7. Pengeindtægter i Gottorp len 9/12 1489-11/8 1490.

Årlig 'hure und plicht'	622 mk 9 sk 2 penning
Ydelser fra Ejdersted og Nordstrand	400 mk
Bøder	933 mk 12 sk
'Restskat' fra 1489	77 mk
Salg af 7 1/2 læst ejderstedsild	247 1/2 mk
I alt	2280 mk 13 sk 2 penning

faste årlige indtægter i både penge og naturalier, mens lensregnskabet kun regner med rede penge, altså må betegnes som et pengeregnskab. Naturalierne må uberegne være gået til lenets underhold. Til gengæld viser Henneke Rantzaus register den store betydning af de 'uvisse' indtægter, der ikke fandt plads i 1490-opgørelsen. Det er ganske klart, at bøder – 'broke' – indtog en central plads blandt de hertugelige kontantindtægter. Ialt 40 personer betalte 933 mark eller omkring 40% af samtlige kontantindtægter. Alle bødebetalere, undtagen en, var i stand til at betale i rede penge. Undtagelsen udgjorde en mand, der betalte med 4 heste, som gennem et salg forvandlede til kontanter.⁵⁰ Fra Nordstrand og Ejdersted sørgede de to mægtige stallere Laurens Leve og Boie Tctens for indbetalingen af hver 200 mark, og det var givetvis også Tctens, der stod for en sending sild fra Ejdersted: 7 1/2 læst sild 'uth eydersted uppgeßendet' konverteredes til penge ved et salg til den velhavende Husumborger Melchior Kikebusch.⁵¹

Men nu til udgifterne, et punkt hvor 1490-opgørelsen lod os fuldstændigt i stikken. De mange forskellige slags udgifter fordeler sig på følgende hovedposter, jfr. Tab. 8.

Summen af udgifterne bliver ifølge min udregning noget lavere, end lensmandens beregnede 'summa' på 3071 mark 4 penning. Det er ikke ganske klart, hvordan dette skal forklares; men i det følgende skal der ihvertfald tages udgangspunkt i min sammentælling.

Umiddelbart bliver det klart, at der er underskud på regnskabet – ifølge min beregning 541 mark, og ifølge lensmanden endnu mere. Om dette er typisk for Gottorp len kan naturligvis ikke siges på baggrund af et enkelt regnskab, der kun dækker lidt over et halvt år. En begrundet

⁵⁰ Køberen af de 4 heste var Ludde Brodersen, der vistnok på dette tidspunkt var herredsfoged i Nørre Gos herred, op.cit. Poulsen, B.: Land – By – Marked, s. 61, 142.

⁵¹ Om Kikebusch og hans tolderfunktion s. B.Poulsen: Tre toldere. Husumtolden 1480-1507. Zise. Toldhistorisk Tidsskrift 1988, 3, s. 84-91.

Tab 8. Pengeudgifter i Gottorp len 9/12 1489-11/8 1490.

Besøg af enkedronningen	304 mk 8 sk 16 penning
Besøg af kong Hans og hertug Frederik	1189 mk 6 sk 12 penning
Køkken og kælder	575 mk 6 sk 15 penning
Bageriet ('dat backhus')	13 mk 1 sk
Ladegården	5 mk 15 sk
Jagten ('tor iacht')	21 sk
Fiskeriet ('tor visschereien')	19 mk 13 sk
Hø (til heste)	81 mk 6 1/2 sk
Havre (til heste)	97 mk
Havrefragt	26 mk 4 sk 3 penning
Løn til ansatte (1/2 års løn)	149 mk 12 sk
Løn til væbnede svende	35 mk
Diverse til borgens behov	101 mk 10 sk
Bygningsarbejder	47 mk 15 sk 2 penning
Kost og tjeneste til fyrstelige tjenere	18 mk 13 sk 11 penning
Møllerne	154 mk 5 1/2 sk 8 penning
I alt	2821 mk 13 sk 7 penning

mistanke om, at det drejede sig om en permanent situation giver imidlertid en bevaret kvittering fra 15. januar 1493, hvorefter Henneke Rantzau, der stadig sad som lensmand på Gottorp, havde modtaget 1065 mark, som han '*alse eyn amptmann der borg Gottorpe von wegen siner gnaden hadde vorlecht*'.⁵² De betydelige udgifter, som slottets karakter af residens havde påført lenet, måtte næsten med nødvendighed give underskud.

Residens for de fyrstelige var slottet i to perioder. 25/5 1490 ankom '*de alde konninginne*', dronning Dorothea, til Gottorp og indlogerede sig her lige til 3/7. Til hendes forbrug blev der indkøbt får, lam, fisk, brød, ris, sennep, lyneborgsk salt, rinsk vin, bremerøl og meget andet. 12/7 kom så de to fyrster, Hans og Frederik, der skulle dele hertugdømmerne, til slottet med deres fruer. Indkøbene til deres behov registreredes helt frem til delingens dag 11/8. Det drejede sig om et varesortiment, der lignede enkedronningens, men var endnu mere varieret – okser, lam, smør, høns, torsk, brød, persille, løg, mandler, rosiner, lyneborgsk salt, vin, hamborgsk øl, bremerøl, einbeck øl, kakkebilleøl (fra Egernsførde), rendsborgsk øl etc.etc.⁵³ Alt i alt summede disse forplejningsudgifter sig til 53% af de samlede udgifter; det var kostbart at have kongeligt besøg.

⁵² Rep. II nr. 7345.

⁵³ Disse varer blev bl.a. leveret af købmænd fra Husum se B. Poulsen: Land - By - Marked, s. 225 (Bilag 2).

Udgifterne til borgens egen forplejning var langt mindre; lidt over 20% gik til køkkenet og bageriet. Til køkkenet leveredes bl.a. får og lam fra de vestlige dele af lenet samt sendinger af lokal slisild og hvidling og torsk fra fiskemarkederne i Ribe. Naturligvis var også omfattende indkøb af salt og krydderier nødvendige. Udgifterne til bageriet var nok større dette år end normalt, for bageovnen måtte repareres med 500 mursten indkøbt i Slesvig. En del af fødevarerne skaffedes ved eget fiskeri, som adelsmanden Otto Porsfeldt åbenbart var ansvarlig for. Til fiskeriet, der foregik i Slien, måtte købes garn, garnkurve, liner og net, og en skomager fra Slesvig fik 10 skilling for at reparere fiskestøvler. Der var mange heste på slottet – vi hører om hertug Frederiks, hans tjeneres, fogedens, husfogedens og jægnernes heste. Hø og havre til disse heste androg da også 7,25% af udgifterne. Det var faktisk mere end de bogførte lønninger til selve borgpersonalet, de fik ialt 6,5% af udgifterne – men havde så også kun fået udbetalt ½ års løn. Det lønnede 'civile' personale på borgen bestod i henved 33 mand, udover lensmanden selv. Der var alle kategorier lige fra hofmesteren til svinehyrden. I køkkenet herskede kokken, i bageriet bagermesteren med 3 bagersvende. Efter middagen havde opvaskeren et arbejde at gøre. For vagten sørgede tårnsvende, tårnblæseren, vægtene og 4 mand i porten. De suppleredes så af de professionelle krigere – de væbnede svende – som der var 7 af, bl.a. den adelige Sivert Ratlow. På lønningslisten stod ved siden af borgens egen møller også 5 møllere udenfor, nemlig mølleren i Slesvig, mølleren i Agebro og tre møllere i Husum. Når man sammenholder disse lønningsudgifter til møllere med de ikke helt ubetydelige udgifter på 5,5% af de samlede udgifter '*tho den molen*', forstås det, at de betragtelige indtægter fra mølledrift, som fremgik af 1490-opgørelsen, ikke kom til landsherren uden forudgående investering.

Forsøger man at samle billedet af Gottorp len og slot før 1490-delingen bliver det tydeligt, at der var tale om et system, der i meget høj grad hvilede i sig selv. En borg, der periodevis standsmæssigt skulle underholde to fyrster og have en konstant besætning på henved 40 mand, gav ikke videre profit til landsherrene. Fyrstens fordel ved slottet bestod primært i underholdet og i den magt, som besiddelsen af et fast slot gav – for hans finansielle kraft havde det kun ringe betydning. At lenet kunne bruges som basis for skatteudskrivning var en anden sag. I et forsøg på at undersøge det generelle i denne konklusion skal endnu et par lensregnskaber analyseres.

Flensborg len 1487-88

Omkring nytår 1487/8 var Flensborgs lensmand Joachim Reventlow antagelig hjemme for at se til godserne Gram, Tovskov og Stensgård, og da landsherren samtidig kom til Haderslev, var det naturligt, at det blev i denne nærliggende by, at godsejeren valgte at aflægge årsregnskab for sit len.⁵⁴ Den 8. januar 1488 præsenteredes det regnskab for Flensborg len, der i det følgende skal gennemgås.⁵⁵

Umiddelbart fremgår det, at Flensborg len regnskab for året 1487 er anderledes end det netop undersøgte fra Gottorp. Hvor sidstnævnte indledtes med indtægterne, er det udgifterne, som står først i Flensborg-regnskabet. Det er ikke tilfældigt, for indtægterne indtager – som en følge af den måde lenets karakter af 'afgiftslen' – en temmelig ringe plads i Reventlows regnskab. Indtægterne var følgende:

Tab 9. Pengeindtægter i Flensborg len 1488-8/1 1489.

Bøder	490 mk 8 sk
Afgift for lenet.....	1500 mk

Pengene gik imidlertid ikke ubeskåret til landsherren. Der var nemlig opsat en kontrakt, der sikrede lensmanden halvdelen af bødeindtægterne. Joachim Reventlow skulle således for lenet yde *ialt 1745 mark 4 sk*. De årlige faste pengeindtægters fravær i regnskabet gør det indlysende, at det i lenskontrakten indgik, at disse frit kunne nydes af lensmanden. 1490-delingsakterne giver os nu et indtryk af størrelsen af dette fri beløb: Flensborg len ansattes som nævnt til en indtægt på 1174 mark 7 skilling i rede penge (og 40 mark told). Hvis den halve bødeindtægt samt de rede penge for Reventlow skulle ækvivalere lensafgiften, var han altså ikke videre godt stillet. Det var endda ikke lykkedes ham i årets løb at få de fulde pengeindtægter ind – på udgiftssiden måtte lensmanden budgettere en post på 100 mark resterende byskat af Flensborg – der jo så måtte dækkes af landsherren. Hvad der talte for denne var afgiften for lenet, samt ligesom i Gottorp bøderne, som ialt 22 bønder indbetalte – alle i rede penge.

Udgifterne opgjordes også noget anderledes end på Gottorp, selv om visse poster genfindes:

⁵⁴ Joachim Reventlow – Caroline Emilie Andersen: Grams Historie. Kbh. 1926, s. 25.

⁵⁵ Regnskabet er aftrykt Dipl. Fl II, nr. 830, s. 912-21.

Tab 10. Pengeudgifter i Flensborg len 1488-8/1 1489.

Besøg af enkedronning, kong Hans, hertug Frederik	445 mk 6 1/2 sk 11 d
Udrustning til skibe i Flensborg havn.....	32 mk 6 sk
Bygningsarbejder på borgen, redskaber	19 mk 8 sk 4 d
Møllerne	90 mk 13 sk
Malt til borgens behov	82 mk 8 sk
Lensmandens udgifter på en rejse til Hamburg. ...	30 mk
Resterende byskat af Flensborg	100 mk
I alt (ifølge regnskab)	801 mk 11 sk 9 d

Umiddelbart fremgår det, at det i den friere forleningsform indgik, at lensmanden selv stod for betalingen af borgens ansatte, der ikke forekommer i regnskabet. Det gør til gengæld besøg af landets fyrster, der ligesom på Gottorp var en gevaldig udgift. 21.-22. april kom enkedronning Dorothea med sønnen Frederik forbi på vej til Haderslev. De 80 heste, de havde med, skulle naturligvis have en portion havre. 25. juni indkvarterede Frederik sig igen på vej nordover med 17 heste og nøjedes denne gang ikke med foder, men fik også eftersendt varer til Haderslev, nemlig to tønder kakkebille-øl og 6 alen sort leidisk klæde. Et rigtig langt ophold på Flensborg slot havde han i perioden fra 5. august til 18. oktober. Det krævede indkøb af vin, øl, brød, løn til musikanter og atter hestefoder – der var op til 68 heste i stalden. Så den 22.-23. oktober kom selve kongen forbi med et vældigt følge på vej til Gottorp. Kong Hans, hofmester Erik Rosenkrantz, bisperne fra Odense og Viborg, hertugen af Mecklenburg og andre standspersoner skulle have fodret 400 heste og selv have vin, mjød etc. Vi er i den interessante situation, at udgifterne under dette ophold, også dækkes af en bevaret kongelig regnskabsbog.⁵⁶ Her bogførtes ret store udgifter, og det bliver altså tydeligt, at de udgifter lensmanden registrerer i forbindelse med fyrsteopholdene blot er et tilfældigt udvalg af det beløb, som besøget i realiteten kostede: De rejsende fyrster tog pengene i den kasse, der var nærmest. En række besøg i december afslutter listen over de fyrstelige besøg. Først i december kom dronning Christine, ved juletid drog en afdeling kongelige skytter forbi, og de sidste dage af året boede både kong Hans og lillebror Frederik her på vej til Sønderborg. Ganske parallelt med situationen i Gottorp androg da fyrstebesøgene over halvdelen af de bogførte udgifter – henved 56%.

⁵⁶ Danske Magazin 4Rk, I (1864), s. 176, 181 (jfr. DMR I, 1, s. 75, nr. 7). Jfr. op.cit. William Christensen: Dansk Statsforvaltning, s. 457 (note 4). Regnskabet registrerer også bisp Nils Globs ophold i Bolderslev (Rise hd.) på vej til Flensborg – B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 63.

En specialudgift var udrustningen af et skib, der lå i Flensborg havn under Hans von Ahlefeldts kommando, udrustet til kong Hans togt til Visborg.⁵⁷ På skibet fik 3 svende hver 4 mark og en 1 ny armbrøst; yderligere indkøbtes der 1 'hudevath' – en kiste til opbevaring af tøj, 1 seng med hovedpude, dækken og lagen samt 1 tønne talg. Denne post androg nu kun ganske få procent, og det er karakteristisk, at ingen af udgifterne iøvrigt kommer højere end lige omkring 10%. I denne størrelsesorden var indkøbet af 5 læster malt til borgens behov, og reparationsudgifter til møllerne i Kruså, Oksager og Bredsted.⁵⁸

Til lensmandens udgifter skulle ifølge regnskabet ud over det anførte regnes, at han havde haft en 'kassefunktion' for kongen. 400 mark var sendt til kong Hans under ophold i Segeberg og på Gottorp, og 300 mark var overdraget til Provsten i Slesvig på kongens befaling – for at den pantsatte told i Plön kunne indløses. Lensmanden kunne så udregne sine samlede udgifter til ialt *1501 mark 11 sk 9 d.* Når man sammenholdt dette beløb med de samlede indtægter blev det klart, at kongens regnskabsfører skulle have det temmelig begrænsede overskud på 243 mark 8 skilling 3 d for Flensborg len. Men ikke engang dette fik han. Joachim Reventlow forespurgte nemlig, om han ikke kunne få betaling for indkøb af fødevarer til de kongelige. For nok var lensmanden åbenbart pligtig at bespise sine herrer med lenets produkter, men når der ligefrem skulle bruge penge, stillede sagen sig anderledes, synes han. Kongen gav ham ret. En seddel, der er lagt ved regnskabet, optegner refusionen af varer indkøbt '*mit redeme gelde*' – 20 okser, 150 får, tørfisk, hvidling, rokke og kabeljauw, 8 td. smør. Det blev ialt 299 mark 12 skilling. Resultatet blev da, at landsherren på regnskabsdags måtte udbetale lidt over 56 mark til sin lensmand.

Igen må vi konkludere: lenet havde sin primære økonomiske funktion som residenssted for landets fyrster. De 700 mark i rede penge, som blev udredet fra lenet i perioden 1488/9, udgjorde trods alt et beskedent beløb. Bevarede lensregnskaber fra Flensborg len for regnskabsårene 1451-2 og 1456-7 viser, at regnskabsbeløbene kunne svinge, bl.a. efter forleningsformens udformning.⁵⁹ Disse år, da Flensborg len var regnskabslen, registreredes under indtægter henholdsvis 1580 mark 3 skilling og 2307 mark 13 skilling. Da imidlertid udgifterne, som følge af lenets status, også var mere omfattende, androg de 1248 mark 10 skilling 11 penning og 2188 mark 13 skilling. Til overs til landsfyrsten hertug Adolf blev altså i

⁵⁷ Opgøret med Iver Akselsen 1487 – Poul Enemark: Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad. Den nordiske trestatsunions epoke 1397-1521. Kbh. 1979, s. 98. Hans von Ahlefeldts skib er også omtalt i de kongelige regnskaber – Danske Mag. 4Rk. I (1864), s. 85.

⁵⁸ Møllerne og udgifterne hertil – B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 65-6.

⁵⁹ Rigsark. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenburgske Hertuger. C. Regnsk. I.

året 1452 kun 232 mark 3skilling og i året 1457 119 mark. Den centrale finansstyrelses indtægt af lenet var og blev nærmest betydningsløs. Forholdt det sig nu anderledes i et tredje af Slesvigs store len – Tønder len?

Tønder len 1492

Tønders lensregnskab for året 1491 aflagdes 12. december 1492 i Flensborg. Den rige flensborgske købmand Merten Risenbergs hus var stedet, hvor Otto von Kampen på sin herre ridderen Hans von Ahlefeldt til Tørnings vegne mødte den hertugelige skriver Henrik Bake. Regnskabet, som underfogeden eller husfogeden Otto von Kampen præsenterede, var enkelt – det indeholdt kun en liste over de i lenet indbetalte bøder.⁶⁰ Ialt 48 bødeindbetalinger i rede penge summede sig til 465 mark 14 skilling, som udbetaltes til Henrik Bake. Beløbet var imidlertid ikke kun beregnet for den hertugelige kasse; det skulle deles med lensmanden Hans von Ahlefeldt. 23. januar 1493 udstedte denne en kvittering på at have modtaget sin andel på 213 (fejlskrivning for 230?) mark 6 sk 6 d af hertugens kansler mester Wilhelm Schroder.⁶¹

Umiddelbart gennemskuelig er forleningsformen ikke i dette tilfælde. Ordningen, hvor bødeindtægten deltes mellem lensmand og landsherre, er naturligvis identisk med den, der herskede i afgiftslenet Flensborg; men på den anden side er der ikke spor af afgift. Vi kan altså ikke sige, hvad lensmandens ydelse for lenet bestod i – rimeligvis har landsherren dog skullet afdrage gæld til den mægtige lensmand, og afdraget har så kunnet modregnes lensafgiften.⁶² En anden iøjnefaldende forskel på de to andre ovenfor analyserede len og Tønder len, er det, at Tønder forestås af en underordnet embedsmand. Den lavadelige Otto von Kampen har åbenbart stået i et tjenesteforhold til lensmanden – et tjenesteforhold, der på den anden side ikke hindrede, at han betalte lensindtægterne direkte til den kongelige kasse, og at lensmanden kun via denne fik sin del.⁶³ Selv med disse uklarheder in mente kan det imidlertid endnu engang gentages: de ekstraordinære bødeindtægter udgjorde en hovedpart af de

⁶⁰ Rigark. Sønderjyske Fyrstearkiver. Hertug Frederik (1). Papir J.c.1. Otto v. Campes regnskab over indtægt af bøder i Tønder amt 1491.

⁶¹ Bilag ved regnskabet – Rep. II nr. 7351. Jfr. Ludwig Andresen og Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659. Bd. 1. Kiel 1928, s. 174.

⁶² Jfr. Rep. II nr. 6653.

⁶³ Von Kampen efterfulgte Claus Bockwolt, der 1488 8/1 betegnes som 'rekesuoget', og som da også afregnede direkte med landsretten – Rep. II nr. 6209.

landsherrelige indtægter. De skulle her som i Flensborg deles med lensmanden, og resultatet var begge steder, at der selv af denne indkomst kun blev en gevinst på et par hundrede mark til fyrsten.

Gottorptold og Husumtold

Ved siden af lenene havde landsherrerne i Slesvig endnu en særskilt indtægtskilde: tolden. Det vil sige, som det ovenfor berørtes, var flertallet af toldstederne underlagt lensmændene, og således integreret i lensregnskaberne. Men Gottorptolden og Husumtolden administreredes ved år 1490 af særskilte embedsmænd, toldere, der var direkte ansvarlige for den fyrstelige kasse.⁶⁴

Forud for delingen forsøgte man naturligvis at vurdere de to toldsteders indtægter. Gottorptolden ansattes til over 3000 mk, mens Husums mentes at være 200 mark værd.⁶⁵ Dette må anses for at være realistiske skøn. Det ældst bevarede Gottorptoldregnskab⁶⁶ for året 1/12 1484-1/12 1485 udviser et toldbeløb på 2352 mark 5 skilling 7 penninge, et følgende for en kort periode 2/11 1490-20/2 1491 gav 217 mark 9 skilling 2 penninge. Det hele årsregnskab, der ligger tættest på delingen, er fra 20/2 1491-19/2 1492 og registrerer en gevinst på 2813 mark 1 penning; mens regnskabsåret 1498 gav Gottorptolderen hele 3015 mark 1 skilling 8 penning. Husums told⁶⁷ indbragte i årene 1496 og 1497 kun henholdsvis 115½ mark 2 penninge og 105 mark 1 penning, men så var der givetvis også tale om ekstraordinært sløje tider – allerede 1506 opkrævede man i Husum 428 mark.

Udgiftsregistre fra både Gottorp- og Husumtolden viser toldkassernes funktion som permanente forsynere af rede penge til landsherren. Et mylder af forskelligartede poster registreres, og resulterer gennemgående i, at der, når regnskabet gøres op, ikke er meget, der går videre til den centrale fyrstelige administration: Gottorp gav 1491/92 typisk nok et beløb på sølle 30 mark 8 penninge. Imidlertid er det klart, at tolden udgjorde en indtægt af allerstørste betydning for landsherren. Ikke

⁶⁴ Se bl.a. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale fra begyndelsen af det 16. århundrede I-II: Århus 1971. Mikael Venge: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Dansk Toldhistorie I. Kbh. 1987, s. 139-172. B. Poulsen: Tre toldere. Husumtolden 1480-1507. Zise. Toldhistorisk Tidsskrift, nr. 3, 1988, s. 84-91.

⁶⁵ Op cit. Waitz (1863) s. 56. Rep II nr. 12688. Hille Reg. Chr. I, s. 263.

⁶⁶ Caroline Emilie Andersen: Gottorpsk Toldregnskab 1484-85. Danske Magazin 6. Rk, VI, s. 329-76. Kbh. 1933. Rigsark. Sønderj. Fyrsteteark. Hertug Frederik (1.). Sager på pair. J. Regnskaber 1488-1520. D. Toldregnskaber, 1. Gottorp toldregnskab 1490-1519.

⁶⁷ Rigsark. Sønderj. Fyrsteteark. Hertug Frederik (1.). Sager på papir J. Regnskaber 1488-1520. d. toldregnskaber. 2. Husum toldregnskaber 1496-1506.

alene fandt han her den tilgang af rede penge, der kunne klare dagen og vejen for ham; men også i forhold til lenenes pengeindtægter, der jo i følge 1490-vurderingen udgjorde ialt henved 6000 mark, var toldoprævningen af overordentlig vægt.

Vurdering

De akter til 1490-delingen, som indledningsvis analyseredes, har en ikke ringe udsagnskraft om forholdene i den slesvigske stat. Kun ved at sammenholde dem med konkret regnskabsmateriale når man imidlertid til en erkendelse af deres virkelige værdi og begrænsninger.

Det bliver for det første tydeligt, at forarbejdet til delingen kun indbefattede de 'faste' årlige indtægter. De svingende årlige indbetalinger af bødebeløb, som har vist sig at være en betydelig indtægt i lensregnskaberne, manglede. Af lensregnskaberne fremgår det endvidere, at indtægterne i naturalier, der jo udgjorde halvdelen af 1490-vurderingens beløb, ikke blev overdraget landsherren. Han kunne spise en del af dem, men han fik dem ikke udleveret til salg. Med hensyn til landsherrens udgifter i rede penge afslører Gottorpregnskabet og Flensborgregnskabet en forleningsform, hvor disse udgifter ihvertfald ikke fuldt dækkedes af lensmanden; så godt som alle indkøb modregnedes i lenets indtægter i rede penge. Lenssystemets økonomi tvang altså på den ene side kongen ud til lenslottene – for at opnå det fri gæsteri – men på den anden side tærede netop dette fyrstelige rejseri i allerhøjeste grad på lenets rede penge. Hvad der var tilovers af kontanter kunne hurtigt få ben at gå på til lensstyrelsen.⁶⁸ Fyrstens tilgang til penge lå da i høj grad i Gottorp- og Husumtolden; men det er tydeligt, at det ikke var overvældende store beløb, som kom ind her, og at stadige udlæg ved tolderne hindrede, at noget nævneværdigt gik videre til de centrale kasser ved hoffet.

I Ribe-privilegiet fra 5.marts 1460 kom en særdeles husholderisk holdning til statsmagt til syne. Kong Christian lovede ridderskabet ikke at besvære landene med mange folk og gæsteri – *'men scholen alle unse teringe unde stad holden van unsen renten'* – men at afholde tæring og 'stat' (dvs. hoffet) af de faste indtægter. Videre blev det for ham bestemt, at landets slotte skulle underholdes af indtægterne – *'de slote der land schal men holden*

⁶⁸ Formentlig var lenenes ringe eller manglende overskud et generelt problem for nordeuropæiske fyrster – jfr. bl.a. Inge-Maren Peters: Ämter und spätmittelalterliche Landesherrschaft. Lexikon des Mittelalters (red. Gloria Avella-Widhalm m.fl.), Bd.1, München/Zürich 1980, sp.551-553. Inge-Maren Wülfing: Die Amtsrechnungen von Boizenburg und Wittenburg aus den Jahren 1456 bis 1460 als Quelle zur territorialen Finanzverwaltung auf lokaler Ebene. Mecklenburgische Jahrbücher, 106, 1987, s.21-50. Jean Kerhervé: L'Etat Breton aux 14e et 15e siècles. I-II. Paris 1987.

van den renten'.⁶⁹ Den ovenfor foretagne undersøgelse har nu vist, at der for så vidt ved år 1490 eksisterede ikke ubetydelige indtægter af '*renten*' – indtægter fra domæner (lenene) og regalier (tolden). På den anden side var der ikke ringeste rum for videre statsopbygning. Det levnedes fyrsten tre muligheder, der alle blev eller skulle blive udnyttet. For det første kunne han pantsætte dele af domænerne og på denne måde ekspandere.⁷⁰ For det andet var det muligt at søge en øget forrentning af domænerne.⁷¹ Og endelig stod muligheden åben for at søge uden for domænernes rammer og alment inddrage '*terra*' – stænderne – i statens drift ved skatteudskrivning. Omfanget af de ekstraordinære skatter i 1400-tallets Slesvig skal ikke diskuteres her – vi er i det foregående kun et sted stødt på dem: i Gottorpregnskabet figurerede en post på 77 mark restskat fra 1488-'beden'. Et mål for udforskningen af senmiddelalderens Slesvig-Holstens finansforhold er det imidlertid at kvantificere skattebyrden. I denne sammenhæng skal det blot erindres, at skattestaten – i Slesvig som andre steder – alment må ses på baggrund af netop de grænser, som den 'husholderiske' senmiddelalderlige domæneøkonomi bød.⁷²

Karakteristisk for den senmiddelalderlige slesvigske stat er forsøget på at overskue disse begrænsninger og således tæmme dem. I en stat, hvor en virkelig central forvaltning manglede, markerer en sammenfattende skriftlig redegørelse over i det mindste dele af indtægterne et skridt fremad i denne retning. Regnskabsopgørelsen over delingen 1490 er vel et biprodukt af dynastipolitikken, men den repræsenterer samtidig et vigtigt punkt i administrationen af Slesvigs statshusholdning. I sammenligning med tidligere delingsakter fra Slesvig og Holsten er der tale om en helt ny forståelse af lenenes økonomi på centralt hold.⁷³ Det var da heller ikke et

⁶⁹ Henning von Rumohr (udg.): 'Dat se bliven ewich tosamende ungedelt'. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zur 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960. Neumünster 1960, s. 30, 31.

⁷⁰ Jfr. E. Arup: Den finansielle... – og Inge-Maren Peters: Der Ripener Vertrag und die Ausbildung der landständischen Verfassung in Schleswig-Holstein. I-II. Blätter für deutsche Landesgeschichte. 109. Jahrgang (1973) (s. 305-49) og sammesteds 111. Jahrgang (1975) (s. 189-208).

⁷¹ Se bl.a. Werner Buchholz: Die Domänenwirtschaft im Amt Gottorf unter Herzog Johann Adolf (1590-1616). Eine finanzgeschichtliche Auswertung frühneuzeitlicher Verwaltungsakten. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 110, 1985, s. 53-107.

⁷² Jfr. bl.a. Kai Hørby: Tiden fra 1340 til 1523. (Gyldendals) Danmarks Historie. Bd. 2. Kbh. 1980, s. 92. Birgitta Odén: Naturaskatter og krigspolitik, ett finansiellt dilemma. Scandia 33, s. 1-19. Erling Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter udg. af Institut for Historie og Samfundsvidenskab ved Odense universitet, Odense 1974. Til de slesvigske beders ældste historie – Horst Windmann: Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogtum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375. Neumünster 1954. s. 158.

⁷³ Jfr. en delingsopgørelse fra ca. 1431-1434 (efter 1427) Dipl. Fl. I nr. 95.

resultat man kom let til. Forud for regnskabsopgørelsen var gået en gennemgang og registrering af hele det fyrstelige arkiv og sammenstillingen af den kildesamling, der nu betegnes 'Registrum Christiani Primi'.⁷⁴

Oversigter over de danske lensindtægter har muligvis allerede eksisteret under kong Hans, men ellers tyder alt på, at det først var den kaotiske situation i årene efter 1523, der fremkaldtes sådanne oversigter i kongeriget.⁷⁵ Vi ser her som andetsteds, hvordan 'erobrerens' behov for at kunne overskue ressourcerne, fremkaldte centrale registre.⁷⁶ At netop landsdelinger kunne være årsag til ny klarhed over økonomien er imidlertid heller ikke et ukendt fænomen. Da eksempelvis Sachsen i 1485 skulle deles mellem brødrene Ernst og Albrecht, leverede landets rentemester den første præcise opgørelse over indtægterne.⁷⁷ Kan regnskabsopgørelsen fra 1490 måske siges at have sine rødder i så gamle sager som kong Valdemars Jordebogs 'hovedstykke',⁷⁸ så udgør den samtidig et karakteristisk senmiddelalderligt trin på vejen mod en øget centralisering af statsfinanserne.

SUMMARY

*Schleswig Before the Division 1490.
A Contribution to the Study of Fiscal
Administration in the Late Middle Ages.*

In 1490 the Duchies of Schleswig and Holstein were divided between King Hans of Denmark and his younger brother Frederik. This occasioned the preparation of a general assessment of the revenues of the duchies. Using this still extant document as its central source, the present study analyzes in detail the revenues of Schleswig in order to cast new light on the finances of the duchies around 1500.

⁷⁴ Hille Reg. Chr. I, p. x.

⁷⁵ Op.cit. W. Christensen: Dansk Statsforvaltning, s. 27, 238. M. Dahlerup: Riksräkenskaper, Danmark, Kulturhist. Leks.f. Nordisk Middelalder Bd. 14, sp. 260.

⁷⁶ I Geldern f.eks. var det Karl den Dristiges overtagelse af hertugdømmet, der medførte, at en fuldstændig oversigt over domæneindtægterne blev skabt – J. Kuys: Gelderse domeinen en Bourgondisch bestuur. Twee 'staten van het domein' betreffende het kwartier van Nijmegen. Het Nederlands Archievenblad, 92 (1988), s. 152-167.

⁷⁷ Georg Droege: Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 53 (1966), s. 155.

⁷⁸ Hovedlisten i kong Valdemars jordebog må også betragtes som et forarbejde til en nyfordeling af kronens indtægter, nemlig efter Valdemar den Unges død 1231. Kristian Erslev: Valdemarernes Storhedstid. Studier og Omrids. Kbh. 1898, s. 94.

The document lists the revenues from twelve territorial units in Schleswig, namely: the fiefdoms of Flensborg, Sønderborg, Haderslev, Tønder, Åbenrå, Gottorp, Tilen, Runtoft, Norborg and Lundtoft as well as the parish of Kampen and the town of Egersførde. The ducal revenues from these territories were computed to a total of 11,812 marks annually, half of it paid in specie and half in kind. The monies derived mainly from fixed taxes on the peasants and mills and from customs duties and town taxes. Payment in kind was of a profuse variety; 57 per cent of it was made in corn, both from the millers and from common subjects, while the rest consisted of cattle, poultry, honey, resin, salt and fish.

In order to determine the real value of these revenues listed in the 1490 document, the study analyzes contemporary accounts from three of the Schleswig fiefs: one from Gottorp for 1489-90, one from Flensborg, 1487-88, and one from Tønder, 1492. Revenues from the duchy's two customs houses at Gottorp and Husum, respectively, are also analyzed.

A comparison of these local accounts with the 1490 general assessment yields a number of interesting observations. First of all, the figures of the general assessment include only fixed annual revenues. They omit variable income provided by fines, which figure as a very important source of revenue. Moreover, payments in kind, i.e. half of the ducal revenues, were not actually delivered to the Duke. He was entitled to whatever he could consume of them there, where they were collected, but he could not sell them for money. Finally, the accounts disclose that the Duke's money outlays were not fully covered by the revenues in specie from his vassals, since almost all his purchases were paid by deducting them from this type of revenue. The suzerain, in effect was financially trapped in the feudal economic system: in order to benefit from his revenues in kind, he was forced to travel around on a consumption circuit to his vassals' castles, while the expenses incurred by these tours tended to empty his coiffers of money revenues. And whatever was left might quickly disappear into the ducal administration. The Duke's access to money lay therefore to a great extent in his customs revenues. The sums from this source were, however, clearly not impressive, and by the time his customs officials had deducted their due, the amounts that reached the court were relatively modest.

Against this background, it is more readily understandable why the Dukes of Schleswig and Holstein in the late Middle Ages increasingly resorted to general levies. The quantification of this tax burden awaits further research. The importance of such research lies in the fact that the development of centralized taxation was the key to transcending the limits of the late feudal household economy, thereby laying the foundations of the emerging modern state.

Translated by MICHAEL WOLFE

Frederik III's kroning og regalier

AF

JØRGEN HEIN

Af kilder til Frederik III's kroning 24. november 1648 kendes to, dels ordinators, sjællandsbispen Jesper Brochmands »officielle« beskrivelse, trykt 1650, dels en relation i en kildesamling til Frederik III's historie.¹ Her skal gengives en tredje, hidtil ukendt kilde, der især bringer nyt om pragtudfoldelsen og derfor giver anledning til at sammenfatte vor viden om regaliernes tilblivelse. Den findes blandt de få bevarede arkivalier fra regeringskancelliet i Glückstad, som i perioder under Christian IV og Frederik III spillede en væsentlig rolle, fordi der herfra kunne føres udenrigspolitik uden om rigsrådet i København.² Beretningen fylder 6½ hånd-skrevne foliosider og gengives her på originalsproget med uændret ortografi:

Entwerffung der Procession, so bey Crönung Dero Zur Dennemarck
Norwegen, Königs Friederichs Des Dritten, Königl. Mayt.
Zur Copenhagen gehalten worden, Den 23. Novembris Ao 1648.

Des tages vorhero, ehr der Crönung ahngangen, nemblich der 22.9bris,
ist in der Lieben Frawen Kirche, das trawe Tuche allenthalben gantz
abgenommen, Hingegen das Chor mit Sehr Köstlichen seidenen Von
Silber und Goldt Hoherhobenen Tapetzereyen darin allerhand alte
Heidnische Historien gewürcket, gar Zierlich bekleidet, Im Ubrigen die
Bühne, Orgel und andere Orthe in der Kirchen mit rothen tuch behengt

¹ Jesper Brochmand: Den Stormechtige Höybaarne Förstis oc Herris Herr Friderich dend Tredies... Kongelige Kronings... Korte Beskriffvelse. København 1650. Acta publica and tempus Frederici III. Det kgl. Bibl. Håndskriftssaml. Thott 847 2°.

² RA. T.K. Glückstad 92 nr.5: Nachricht von Ihro Königl. Maytt. Friderici tertii Cröhnung. Tilskrevet nederst: Königl. Erblass.

worden, Und stunden Zur rechten des Chors Viele stüle von dichten gülden stücke, Zur Linken rothe Sammete geblümbte stüle. Wie Dann auch Zur rechten ein schwarzer Sammeter Himmel, auff etwas erhobene stufen gesetzt, Dessen Saulen starck Vergüldet, oben stunde des Königs Wapen, Und Under Demselben ein PELICAN der seine brust mit dem schnabel auffhackte cum inscriptione, PIETATIS, PACIENTIENTIÆ, PACIS, VERITATIS Symbolum, alles sehr künstlich gemacht.

Zur Linken seiten stunde ebener massen ein Himmel, Von Viel Höhere stangen auffgerichtet Wahr Seelber Und gülden stück, auff Weissem Und Rothen grund, mit allerhand farben, Blumen, in eine Farb Umb die andere aber an Köstlichkeit dem andere nicht gleich. So wardt auch Diesen tage ein ARCU TRIUMPHALIS auff dem Amacker Marckt auffgerichtet, die pfeiler Und anders mit farben als ob Marmorstein wehre, wohl angelegt, Im eingang stunde Von aussen oben das Königl. Wapen in seinen umbhangenen Kleinen schilden, in der mitte F 3 Darunder ein Symbolum, VT SALVEM PALMAM, Im ausgang Wahre Von aussen eben das Wapen, wie ietzt berührt, Zusehen cum hac inscriptione NON PACE TRIUMPHUS MAIOR.

Wie nun Der folgende, als Zur Crönung bestimbte tage anbrichen, seint des morgens frühe Hin Und Wieder in der gantzen Statt Copenhagen die Trumeln gerührt, Darauff die Bürgerschafft. 8 Compagnie starck mit fliegenden fähnlein, schönen gewehr, auch sonst Wohl ausstaffiret, auffgezogen, Und haben sich in ordnung Von Der Schloss Brücke über den Amacker marckt, bis nach Der Lieben Frawen Kirchen in guether ordnung gestellt.

Kurtz Vor Der procession seindt Die Gesandte, auch der Stätte Lubeck, Hamburgk, Dantzick und Rostock, Ungeachtet Rostock nicht beschrieben gewesen, iede in eine absonderlichen Gutschen mit 6. pferden auffgehohlet worden. Baldt Darauff wurden Die Herpaucken geschlagen Und Von Den Trompeten ein AuffZueg geblasen. Und finge hiermit die Procession ahn.

Erstlich ward ein par Sielbener Heerpaucken von einem Junge getragen Dem Der Paucker und 6. Trompter folgten, Die paucken wurden geschlagen Und bliesen Die Trompeter etzliche Auffzuege, im Vorüber gehen; hatten an den Trompeten, so gantz Sielbern Und Hin Und wieder Wol Vergüldet, Die Weissen Atlassen mit dem Königl. Wapen bemahlte Fähnlein fliehen Und Wahren Die paucken mit Dergleichen behengt. Trompter Und Paucker wahren in schwarz Sammet gekleidet, Und trugen auch schwarz Sammete Mäntel.

Darauff folgte Der Königl. Marschall Von Ortzen, neben ihn gingen 2 LandtMarschallen.

Der Königl. Marschall Pentz, ebener massen Zwischen 2. Land Marschallen und Hat ein ieder seinen mit selber beschlagenen stab in Hande.

Der Reichs Adel Drey Und Drey in einem glidt.

Die Hoffjuncker Under Dem Reichs Adel Vermischet

Imgleichen Die Von Adel so Vornehme chargen im Krieg und sonsten bedienet. wie auch Die Holsteinische Landrätthe alle Zur Fuess. Hierauff gingen Die Marschallen so den frembden Printzen Und Gesandten auffwarteten

Demnechst Zwischen den beiden Rostocker Gesandten Der Dantziger Gesandte in Der mitte.

Folgen Die Hamburgische Und negst Diesen Die Lubeckische Gesandten.

Gleich hierauff wieder ein paar Herpaucken Und 12 Trompter in allem den vorbemelten gleich, Und bliessen in fortgehen an Verschiedenen orthen auch etzliche auffZüege.

Diesen folgten Die Zween Herolden in ihren gewöhnlichen gestickten Habit und stäben Zur Fuess.

Darauff ritten Die Reichs Rätthe nach ein ander Drey und Drey in einem glidt.

Solchen folgten Zur pferde ieder allein

1. Der Reichs Admiral mit Dem Reichs Apffel
2. Der Reichs Marschall mit Dem Schwerd in Den Vergüldeten scheiden mit Edelstein Wollbesetzt.
3. Der hoff Cantzler mit Dem gülden Scepter so mit Edelsteinen Dick Versetzt.
4. Der ReichsHoffmaister, Die güldene mit Köstliche Edelgesteinen besetzte; Und 12. pfund am gewicht Haltende, Und oben Zugebogene Cron in Beiden Händen führendt.

Die Königl. Mayt. FRIDERICUS IIIus ritten Under einen schwartzen Sammete Himmel, Der invendig mit Sielber stücke besetzt, Und Von etzlichen von Adel getragen Wardt, das pferd Wahr schwartz, Der Sattel und alles Zeug weis gestückt mit Sielbern spang und Buckeln, die Waltrappen Sielber stücke, das pferd auch sonsten ahn Mähnen Und schweiff mit rossen Und Sielber Band wohl geziehet: Ihre Mtt. Selbsten hat ein Kleid Und mantel Von Sielber stücke, Und ein pahr Sielber farbe seidene strümpffe Und schwartze schue ahn.

Ihrer Königl. Mayt. folgte Des Herrn Bischofen Zur Lubeck, Hertzog Hansen zur Holstein Furst. Gn. Und Der Fürstl.

Braunsch: Luneb. Hanouerische Gesandter Zur pferd.

Negst Diesen Der Fürstl. Holsteinische Gesandter Herr Claus von Qua-

len Und Hertzog Ernst Augustus Von Braunschwl. Luneburgk auch Zur pferd.

Weile mit Dem andern Fürstl. Holsteinisch Gesandter Dr. Weidenkopffen Hertzog Ernst Augustus Zur Braunschwl. Luneb. competenz machte, hat sich Der Gesandter bey Diesen actu, auch Die ganze Zeit Von Der Königl. taffel absentirt.

Hierauff ritte der Junge Hertzog Von Glucksburg als Gesandter seines Herrn Vattern Und Hertzog Joachim Ernst Zur Arenspöck. Endtlich Der Königl. Schleswig: Holsteinische Statthalter Herr Christian Rantzow, als Fürstl. Holstein Sunderburgischer Gesandter, Und Der Gräffliche Oldenburgl. Gesandter.

Wie Die Ceremonien in Der Kirchen gewesen, wirdt hier noch inseriert werden, Imgleich wie Die Procession Zuruck angestellt. Als in Der Kirchen Die gewöhnliche Ceremonien mit ablesunge Der Capitulation, Salbung, Überreichung des Reichs Apffels, Schwerdts Und Scepters, auch auffgesetzter Crone, Dem alten Herkommen nach Verrichtet, ritten Ihre Königl. Mayt. wieder nach Hoff, Vorhero gingen Und ritten respective Die Von der Ritterschaft Stättischen Gesandten Und ReichsRäth in ordnung, wie Vorgemelt: Nur Das Von Den insignys nur Der Reichs Apffel, vom Reichs Admiral Vorgeführet Wardt.

Dan Das Schwerd führten Ihre Mayt. an Der seite, Den Scepter in Der Rechten Hand Und Die Cron auffm Haupt, Wahren mit einem Langen Talar Von Sielber stuck, Und mit Wissen Hermelin gefuttert, Daran Der Halskragen Wie ahn Den Churfürsten Röcke Umbgeschlagen, bekleidet, Und bedeckte solcher talar Das pferd fast gantz, Welches mit Sielber ahn allen Vieren beschlagen. Und ein blauschimmelter schrecke wahr, trug vorn Kopff ein Kleinod, darin ein Hyacinth Über 60m rthl. geschetzt, Und an Der brust ein Saphier extraordinarie gross und schon Über 100m rthl. Werth, Und wahren solche Cleinodien mit Diemanten Und andere Köstlichen steinen Versetzt. Der Himmel Darunder Ihre Mt. ritten, war in- und auswendig Sielberstücke Dem Von Adel trug.

Wie Ihre Königl. Mayt. gegen Den arcum triumphalem, Dadurch Sie auch im hinreiten geritten, ... gingen Ihro aus Demselben etzliche Knabenin gantz weis Atlass mit sielber besetzten röcken entgegen, trugen Lorber Crantz auff Den Häuptern Und palm Zweig in händen, streuten Ihrer Mtt. Die Zweige under Die füesse, und ward darauff eine schöne music gehöret. Die 2. Herolden gingen Wieder Vor Ihre Mtt. Vorher Und wurffen hien Und wieder sielberne Und güldene Müntz aus.

So wurden auch so baldt Die Ceremonien in Der Kirche geendet, Die stücke bei Der Kirche, Und Umb Der gantzen Wall hindern Schloss Und auff Den Schiffen Dreymahl gelöset, Und Wie Ihre Mayt. auffem Schloss angelanget, Von Der Burgerschaft Drey schone Salve gegeben, Imgleichen Ward Der Ochse, so Vorn Schloss gebraten, Und mit schaffen, Hasen, spanförckeln, gäntzen, Enten, Hünern, Und andern feder Viehe gespicket, preis gegeben, Dabey mancher ein stück von seiner Nasen und Fingern Zum besten gegeben Wie es Dann bey Der, etzliche stunde mit wein springenden, Dasselbst auffgeführte fontaine auch lustige Kurtzweilk gabe. Endlich ward Taffel gehalten, Und sassen I: Mayt. in Dem langen talar Zur Taffel, bey Den gesundtheiten Wurden allemahl 3. stücke gelösset, Und Zur letzt ein stattlich feuerwerck angezündet. Und ist alles, Wiewohl in trawe, doch sehr prechtig anzusehen gewesen, Alle Hoffbediente wahren in schwartz sammet gekleidet, Die Pagen Und Laquais trugen Weisse Atlasse Wämbser, mit schwartzen spitzen, Sammeter Hossen und schwartze Sammete Mäntel, mit weis Atlass Durch Und Durch gefüttert, Wie Dan auch 24 Trabanten in gantz Sammet gekleidet, mit Langen Sammeten Mänteln bei I: Mtt. auffwartete.

Den folgende Tag darauff, nehmblich Den 24. Novembris Wardt Ihrer Mayt. Der Königin Crönung, auch angestellt, bey Der procession Wahr Die ordnung eben Wie bey Des Königs Crönung gehalten, nur das Keine insignia als nur Die Crone Vom Reichs Hoffmeister Vorgeföhret Ward. Ihre Mayt. Die Königin Gutschen Darin Sie fuhren Wahr auswendig Umb Und Umb schwartz Sammet, mit breiten Sielbernen galounen Und Sielber Buckeln beschlagen, inwendig gantz Sielber stück, alles Ubrige Holtzwerck als theissel, Räder, achssen Und speichen waren gantz versielbert; Hinden Und fornen Des Wagens, Wahr anstatt Der Wapen Des Königs Und Königin nahmen Durch Die initiales literas mit goldt gemahlet, Und Drüber eine Crone. Das Pferdt Zeug Wahr schwartz Sammet, mit schwartz seiden Und Sielbern fränssen, Und Die rincke Und spangen Von Sielber, Und wahren Der pferde auch schwartzbrauner Haar, Vorgespantet, Und Von 3. Gutschern regiert.

Darauff folgten Die Fürstl. Persohnen Und Gesandten Zur pferdt, in ordnung, wie bey des Königes Crönung advertiert.

Nach Diesen Kahme noch eine Gutsche, mit Frawenzimmer darfur 6. pferdt gespannt. Und ward Diese Procession Von Den Fürstl. Frawenzimmer, darunter 14. in gantz weiss Atlass gekleidet, sodan den Adlichen Frawenzimmer aus dem Reiche, allerseits Zur Fuess gehende, beschlosse.

Nach Verrichtete Ceremonien in Der Kirche, so dann Der salbung und

der Crönung ist man in Voriger order wieder Zue ruck Kommen, ohne das das meiste FrawenZimmer gefahren.

Die Königin truge eben einen solchen mit weissen Härmelin gefutterten talar Von Sielber stücke wie der König, behielte solchen, den gantzen abend bey der Taffel ahn, wie auch die Crone auff dem Haupt.

Alle stücke Wurden ebener gestalt 3.mahl gelösset Und Von der Burgerschafft drey salve geschossen. Auch hat des andern tages die bereitete fontaine wieder mit wein gesprungen.

I sit referat af begivenhedsforløbet stemmer beretningen, i det følgende kaldet efterretning, overens med Jesper Brochmands trykte beskrivelse, men de to kilder vægter klart begivenhederne forskelligt. Brochmand koncentrerer sig naturligt om kroningens religiøse indhold, udtrykt ved den fuldstændige gengivelse af handlingens danske og latinske tale. Heri formuleres det lutheranske præsteskabs teokratiske kongeopfattelse, der så afvejes med valgkongedømmets politiske realiteter: dels i opremseringen af navnene på de adelsmænd, der deltog i processionen, dels i beskrivelsen af, hvordan Frederik III sværger på håndfæstningen og hvordan ordinator sammen med de fire fornemste rigsråder i fællesskab sætter kronen på kongens hoved, hvorefter de øvrige rigsråder alle efter tur berører denne.³ Modsat indskrænker efterretningen sig til at love en senere underretning om ceremonierne i kirken (Brochmands beskrivelse²), og den omgår magtbalancen mellem konge og adel med den knappe konstatering, at regalierne blev overrakt efter gammel skik og brug. I stedet fremhæves pragten, centreret omkring regalier og ridetøj, så at sige som en egen legitimerende politisk kraft. Efterretningen synes at være den første officielle underretning om kroningen, beregnet til umiddelbar afsendelse til udenlandske hoffer, måske biføjet portrætminiaturer af det nye kongepar som fig. 1-2. Dens udformning og fremhævelse af regalier og ridetøj som majestætssymboler må skyldes Frederik III selv, hvilket frister til at kaste et blik på regaliernes tilblivelse. Opgaven lettes af Gudmund Boesens »Danmarks Riges Regalier« fra 1986, det blivende standardværk, der sammenfatter de rets-, kunst- og kulturhistoriske aspekter. Hertil er følgende betragtninger at regne som tilføjelser, baseret på arkivstudier i forbindelse med en registrering af Grønne Kabinet, enevældens pretiosa-samling på Rosenborg, det fineste næst regalierne.⁴

For at rejse penge til Jyllands befrielse fra Wallensteins tropper pantsatte Christian IV hovedparten af regalierne i 1628. Under Tor-

³ Brochmand, s. A II ff., HI, J III ff.

⁴ Gudmund Boesen: Danmarks Riges Regalier. København 1986.

Fig. 1-2. Frederik III og Sophie Amalie i kroningsdragter. Olieminiaturer af ukendt kunstner, 1648. 7,4 × 6,5 cm.

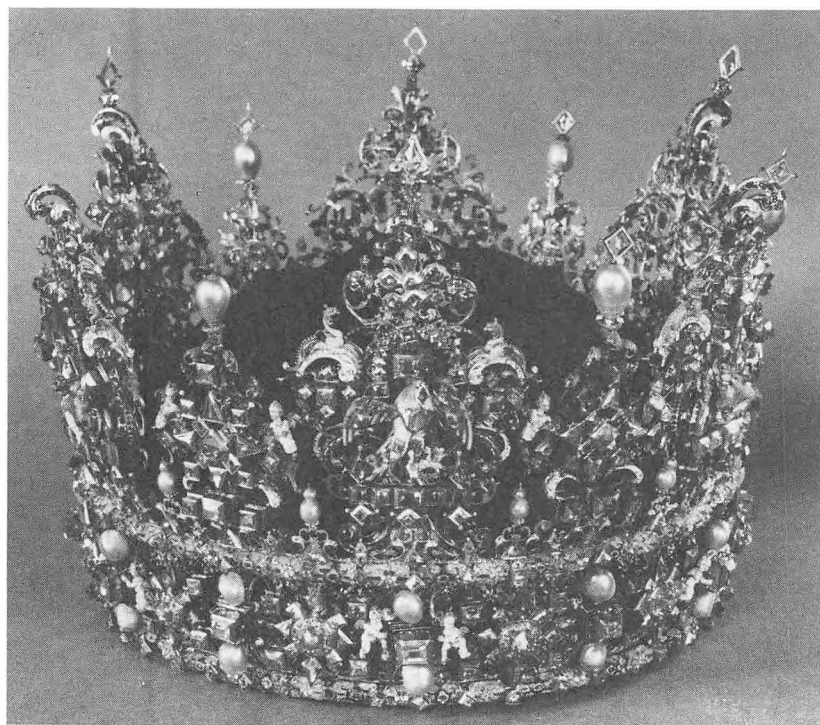

Fig. 3. Christian IV's krone. Udført af Dirich Fyring, Odense 1596. Guld, emalje, taffelstene og perler. H: 17,8 cm, diameter 20,8 cm, ca. 2900 gram.

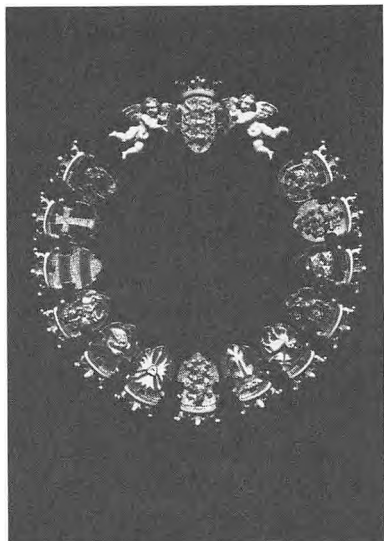

Fig. 4. Krans af 14 våbenskjolde fra Christian IV's krone. Fjernet ved Frederik III's kroning 1648. Guld, emalje. Dia. 6,2 cm.

Fig. 5. Detalje af Christian IV's krone med Islands våben, dateret 1648. Guld, emalje.

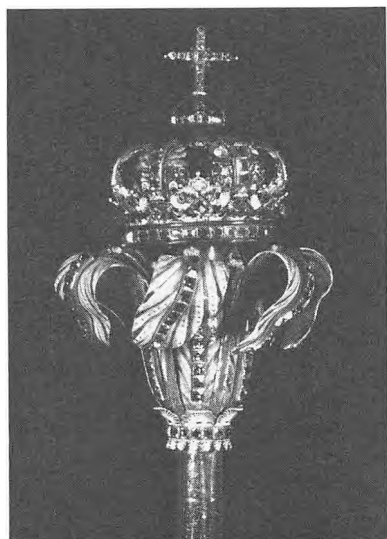

Fig. 6. Topstykket af Frederik III's scepter. Udført i København 1648. Guld, emalje, taffelstene. Udsnittets længde 17 cm.

Fig. 7. Salvedåsen. Udført i København 1648? Guld, emalje, taffelstene. H. 4,8 cm.

Fig. 8. Rigsøblet. Udført af ukendt guldsmed i Hamborg 1648. Guld, emalje, taffelstene. H. 17,8 cm. Dia. 12 cm.

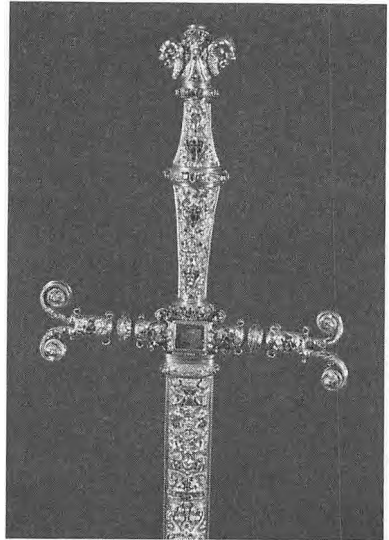

Fig. 9. Fæstet på Christian III's rigssverd. Udført 1551 i København af Johann Siebe. Guld, emalje, taffelstene. Udsnittets længde ca. 45 cm.

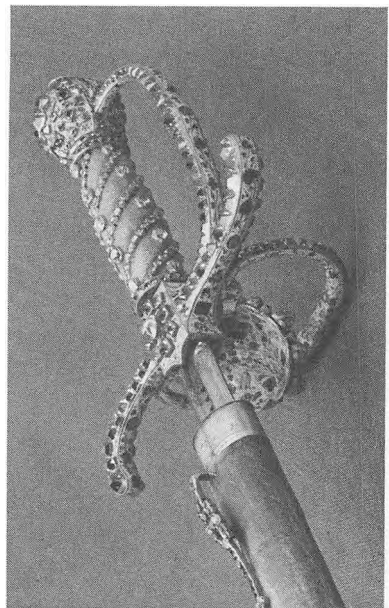
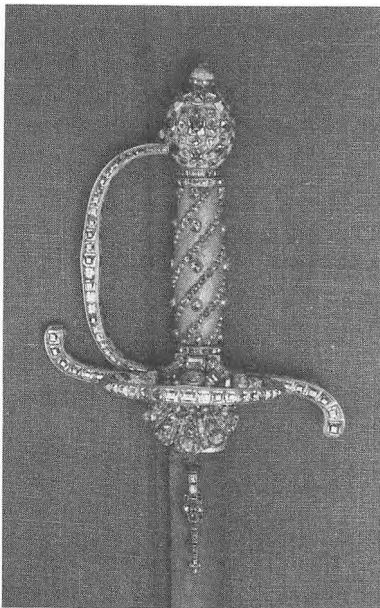

Fig. 10-11. For- og bagside af fæstet på Frederik III's bryllupskårde. Udført 1643 af Lucas Schaller i Hamborg. Guld, emalje, taffel- og rosenstene. Fæstets H. 20,4 cm.

Fig. 12. Oldenborgernes stamklenodie, den store kostelige safir. Anbragt på fronten af ringen på Christian V's krone, udført i København af Paul Kurtz 1670-71.

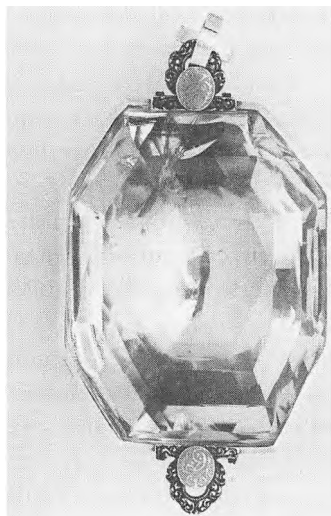

Fig. 15. »Kroningspokalen«. Udført til Frederik III af H. C. Brechtel i Haag 1653. Guld, emalje. H. 32 cm.

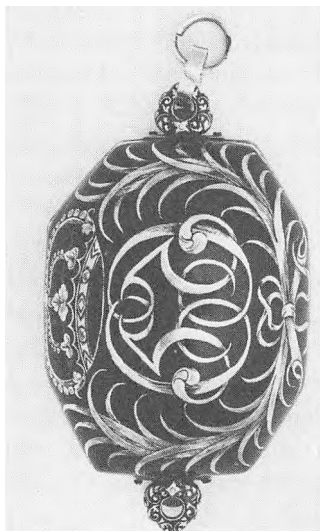

Fig. 13-14. Den store ametyst, indfattet i emaljeret guld, beregnet til ophængning i tronen under salvingen. Ukendt københavnsk mester 1670-71. H. 11 cm.

stenssonskrigen fulgte hans egen krone efter i 1645. Den indbragte 15.000 rigsdaler og panthaver var handelshuset A. B. Berns og Leonhard Marselis i Hamborg. Med undtagelse af Christian III's rigssværd fandt Frederik III således skatkammerhvelvingen tom ved faderens død i februar 1648. Sønnens behov lader sig hurtigt opregne: En krone til ham selv og en til hans hustru samt scepter og æble, idet rigssværdet blev genbrugt. Hertil en dåse til salven, en kårde til at bære på udturen fra slottet til kirken samt ordener at uddele og smykker at bortskænke.

Disse ønsker lod sig imidlertid kun realisere i samarbejde med rigsrådet og det blev da også dets leder Corfitz Ulfeldt, som ved at borge med sit navn og formue fik genindløst Christian IV's krone (fig. 3). Som politisk dokument måtte kronen imidlertid ajourføres, for ved Brømsebrofreden 1645 havde Danmark afstået Gotland og Øsel og deres våben indgik blandt de 14 skjolde, der smykkede indersiden af kronens takker som det ses på et portræt af Christian IV fra 1604.⁵ Disse skjolde blev nu erstattet af 12 nye, hvoraf det med Islands stokfisk bærer årstallet 1648, alle sortemaljeret på guldgrund til forskel fra de tidligere skjoldes og kronens brogede emaljefarver (fig. 4-5). Denne æstetisk uheldige kontrast bemærkes dog kun, fordi kronen er bevaret åben og uden den indsatsbøjle, der ses på Frederiks III's miniature. For skønt også moden på Christian IV's tid foreskrev lukkede (bøjle)kroner, valgte han en åben, formentlig – som fremhævet af Gudmund Boesen – fordi unionskongerne havde anvendt åbne kroner som derved kunne siges at have fået en særlig nordisk symbolik. Fra 1624, da Christian IV vendte sig mod syd, anvendte dog også han den lukkede krone, måske fordi den især brugtes i lande som Frankrig, hvor fyrstemagten var i vækst. Om han lod gøre en bøjle til kronen, vides ikke.⁶ Hvorom alt er, med Brømsebrofreden forsvandt det realpolitiske grundlag for den åbne kronens nordiske symbolik og i 1648 lod Frederik III da faderens krone modernisere med en bøjle, så formen kom til at modsvare den nye lukkede dronningekrone.

Desværre er der ikke overleveret fyldige inventarbeskrivelser af disse kroner, men paradeportrætter giver en forestilling om deres udseende.⁷ På flere synes kongekronens indsatsbøjle stor, og det bekræftes af efterretningen, der angiver vægten til 12 pund. Fratrækkes kronens nuværende vægt på knapt 6 pund, har bøjlen altså vejte 6 pund eller mere (omtrent 3 kilo). At dømme efter portrætterne var bøjlen og dron-

⁵ Boesen, s. 86 og 92. Skjoldene: Christian IV og Europa. Udstillingskatalog. København 1988, nr. 622. Portrættet: Frederiksborgmuseet, inv. nr. A 2776.

⁶ Boesen, s. 80.

⁷ Ved inventariseringen på Rosenborg 1696 manglede indsatsbøjlen. Formentlig er den indsmeltet og genanvendt ved udførelsen af enevældens krone 1670-71.

ningekronen smykket med diamanter og emalje, og da dronningekronen blev indsmeltet i 1790, blev stellet da også beskrevet som emaljeret.⁸ Emaljens farve fremgår af en anden, ukendt kilde. I 1663 besøgte den sachsiske kurprins Johann Georg (III) København for at indgå forlovelse med Frederik III's datter Anna Sophia. Giftermålet var enevældens første og betød en fornyelse af det traditionelt nære forhold mellem Danmark og Kursachsen, Nordeuropas gamle protestantiske hovedmagter. Derfor blev alle sejl sat til. I enrum overrakte Frederik III sin tilkommende svigersøn elefantordenen, hvorefter de i fællesskab begav sig til en ridderslagning, hvor regalierne var fremlagt. Om kronens udseende noterede en sachser i en indberetning hjem til hoffet i Dresden: »die Königl. Crohne, welche vor diesen offen gewesen, bey der erlangeten Erbgerichtigkeit aber mit Sechs oben darüber gebogenen bügeln geschlossen worden, so blau amuliret undt mit Diamanten versetzt. oben in der mitten einen kleinen ReichsApffel darüber ein Creuz in blauen schmelz mit Diamanten«. ⁹ Formentlig dækker gloserne amuliret og schmelz den tekniske forskel mellem dækkende (opak) og gennemskinnelig (translucid) emalje. Bøjlen har da antagelig stået i lyseblå dækfarve, mens æble og kors har svævet i skinnende mørkeblåt: Interessant er iagttagerens tanker om kronens sammensatte form, idet også han forbinder den lukkede krone med arvekongedømme, hvilket i dansk sammenhæng vil sige enevælde.

Betød tilføjelsen af bøjleindsatsen til Christian IV's krone og ønsket om pendantvirkning med dronningekronen, at begge kroner var en bunden opgave, stod man frit ved formgivningen af sceptret, der er budbringer om det nyeste i europæisk juvelérkunst (fig. 6). Det glatte guldrør står i klar kontrast til håndtag, midterring og topstykkets 6 svejfede liljeblade i krans under kronen, alt besat med diamanter på broget emalje, der har naturalistiske blomster som hovedmotiv. Et udslag af det 17. århundredes interesse for blomsterdyrkning, der især kom til udtryk i Nederlandene, næppe upåvirket af den øgede kontakt med den oversøiske verden. Naturalistiske blomster (og insekter) smykker også den cylindriske salvedåse eller buddike (fig. 7), mens æblet er stramt komponeret og har mørkeblå bånd med abstrakt stenbesætning som grund for korset (fig. 8).¹⁰ Fælles for Frederik III's regalier er således den brogede emalje med en vis vekselvirkning mellem opak lyseblåt og

⁸ Boesen, s. 92.

⁹ Hauptstaatsarchiv Dresden. Locat 10555: Chur. Prinzl. Sächs. Heyraths Acten 1662-1666, fol. 101; 10.3.1663.

¹⁰ Boesen, s. 92 ff.

translucid mørkeblåt, forbundet med en symmetrisk spillen på tallene 6 og 12 (kronetakker, bøjler, scepterblade og æblets bånd) samt den hvide stenbesætning. Hertil anvendtes så Christian III's store halvandethånds-sværd fra 1551, som allerede i 1648 må have haft et præg af fornem ælde (fig. 9).

Ud over disse, de egentlige regalier, er der anført et behov for en kårde til udturen til kirken. Antagelsen bygger på tre forhold. Som øverste krigsherre kunne monarken næppe ride ubevæbnet, dels havde Christian IV anvendt en kårde under sin kroning, dels bærer Frederik III en pragtkårde på de paradeportrætter fra 1650'erne, hvor de her omtalte regalier ses. Det er den såkaldte kroningskårde, som enevældens konger anvendte under salvingerne på Frederiksborg, Frederik III's søn, Christian V, som den første i 1671 (fig. 10-11). Fæstet er ypperligt juvelérarbejde, tæt besat med diamanter i bånd og spiraller mod matpunsløst guld, vekslende med emaljerede partier, igen med brogede blomster men i modsætning til regaliernes, her på hvid grund og med tilspidset og krummet bladværk i såkaldt bælgfrugtstil.¹¹

Endelig er der belønningerne, som blev uddelt to dage efter kroningen, i forbindelse med forleningen af den kongelige og den gottorpske del af Slesvig. Da udnævnte Frederik III 32 elefantriddere, kun 4 færre end faderen i hans lange regeringstid, sidst i 1634, da de kommende svigersønner Christian Pentz og Corfitz Ulfeldt hørte til blandt de yngste modtagere. Ved kroningen gav Frederik III således så godt som alle adelens førstemænd en flig af pragten, en invitation til fremtidigt samarbejde.¹² Ingen af disse mange ordenstegn vides at være bevaret, men efter portrætter at dømme synes elefanten at have haft et kors af taffelstene på sit dækket.

Hvordan finansieredes nu dette? Som fremhævet af allerede Fridericia, primært ved låntagning fra Marselis-konsortiet. Dels leverede Gabriel Marselis i Amsterdam for 30.000 rigsdaler »Diamanten und Juwelen«, dels bidrog A. B. Berns og Leonhard Marselis med et parti store og små diamanter »til kronen og til scepteret« foruden at de lod lave »und so fertig geliefert« et rigsæble af guld med diamanter, til et samlet beløb af 24.459 rigsdaler.¹³ Hertil skal føjes en hidtil ukendt regning for 37 elefantordenstegn og 23 ringe på 17.648 rigsdaler fra den danske faktor i

¹¹ Boesen, s. 97 ff.

¹² I.H.Fr. Berlien: Der Elephanten-Orden. København 1846, nr. 72-103 og 67 og 71.

¹³ J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. København 1894. Reproudg. 1975, s. 29 note 49. RA.Rtk. Afregninger 216-263 (G21c/IX30) Gabriel Marselis; leveret 24.9.1648. Do. 216.254 (IX.8/I-VII) A. B. Berns og Leonhard Marselis, fol. 4; afregnet 15.12.1648.

Hamborg, den knapt så kapitalstærke Gabriel Gomez.¹⁴ Disse afregninger illustrerer kronens finansielle sammenbrud i årene efter Torstenssonskrigen og viser afhængigheden af udenlandske handelshuse, der kunne yde lån mod sikkerhed i forskrivning af fremtidige toldafgifter, handelsrettigheder og udlæg af jordegods. I de samme år øgedes kronens indkøb af guldsmedekunst i Hamborg og Amsterdam markant, for kun få, om nogen københavnsk guldsmed kunne arbejde for kronen uden forstærkninger af materialer og rede penge, mens de kapitalstærke handelshuse på kredit kunne besørge ordrer udført hos førende guldsmede i deres hjembyer, ofte efter tilsendte tegninger.¹⁵ Derved blev finansnøden en trussel mod dansk guldsmedekunst, for uden kongelige opgaver intet københavnsk værksted på internationalt niveau. Nok havde det danske hof – grundet landets natur og geografiske randplacering – altid importeret luksus fra syd, men jævnsides hermed var der siden reformationen søgt opbygget en kreds af hofkunstnere, primært portrætmalere og guldsmede, til at honorere kongemagtens behov for officiel repræsentation og politisk propaganda. Eksempler er Christian III's rigssværd, udført i nederlandsk groteskestil af den indvandrede flamlænder Johan Siebe, og frem for alt Christian IV's krone, et internationalt hovedværk i senmanierismens smykkestil, skabt af Dirich Fyring, der døde som kongens hofjuvelér i København 1603. Man må formode, at Fyring havde efterfølgere, og selv efter udgifterne til Kejserkrigen, f.eks. ved den udvalgte prins Christians bryllup 1634, anfører rentemesterregnskaberne da også en række udbetalinger til københavnske guldsmede. Men fra Christian IV's sidste år erstattes disse af gældsposter til udlændinge i Kieler omslagsregnskaber, især omkring kostbare højtider som grev Valdemar Christians rejser til Moskva 1641 og 1643, begge med det formål at besegle en antisvensk alliance ved et giftermål med czarens datter.¹⁶ Og selvom billedet ikke er entydigt, f.eks. indkaldte Frederik III i 1650'erne dygtige udenlandske guldsmede som Paul Kurtz 1655 og

¹⁴ RA. Rtk. Afregningen 216.220 (G20r) Gabriel Gomez: Neue Rechnung von 22. Aug. 1649 på ialt 31.200 rigsdaler for elefanter, kontrafejebæsser og ringe samt for liberii yderligere 4.120 rigsdaler. Angående Gomez se: John T. Lauridsen: Marselis konsortiet. Århus 1987, s.144 samt Hermann Kellenbenz: Sephardim an der unteren Elbe. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 40. Wiesbaden 1958.

¹⁵ F.eks. 12 tallerkener og 6 konfektskåle af guld med emalje, udført 1649 i Hamborg for Sophie Amalie »laut die Modellen so mir gegeben« til ialt 4020 rigsdaler. Samt nok en lille gulddåse »so mir Zur Modell aulf Hamburg gesandt worden«, udført til Frederik III 1650-51, da også 3 pokaler af narhvaltand indfattedes i guld. Gabriel Gomez afregninger (jvnf. note 14), G20b, Lit. F og G20r.

¹⁶ Jørgen Hein: Goldmail des Manierismus und Frühbarock. Kunst & Antiquitäten. II, 1988, ss. 35-37. Mogens Bencard: Christian 4.s Pragtsølv. København 1988, ss. 43-71.

Ferdinand Küblich 1664, forekommer tendensen forlænget af svenskekri-
genes økonomiske ragnarok; tages elefantordenen som kriterium, synes
alle ordenstegn frem til 1670'erne således at være købt i Hamborg og
Amsterdam.¹⁷

I dette perspektiv og med Frederik III's ry som den lærde og
kunstinteresserede konge in mente, får hans regalier en særlig interesse.
Desværre er bilagene til de to Marselis-afregninger gået tabt, men det
står klart, at æblet må være udført af en ukendt hamborgsk guldsmed.¹⁸
Rentemesterregnskaberne supplerer med to grupper udbetalinger. Dels
til den indvandrede sachser Caspar Herbach, der siden 1642 havde virket
som bl.a. guldsmed for Christian IV, for »den hannem anbefalede Guld
Crones forferdning«; ialt 1350 rigsdaler, hvoraf 950 som arbejdsløn
foruden guld. Dels til guldsmedelaugets oldermand Jørgen Mortensen for
arbejde på »Rigens Regalier Anno 1648«; samlet 1600 rigsdaler a conto.
Om Jørgen Mortensen, der bl.a. havde leveret et hestetøj af sølv til
kongen af Polen 1643, modtog pengene som arbejdsløn eller delvist for
materialer, for eget arbejde eller i sin egenskab af oldermand på ukendte
laugsmestres vegne, fremgår imidlertid ikke. Gudmund Boesen sluttede
derfor, at i alt fald dronningekronen, som også nævnt i Holbergs
danmarkshistorie, var forfærdiget af Caspar Herbach ligesom nogle af de
øvrige regalier måtte være udført i København, idet den førstnævnte
Marselis' afregning jo nævner »diamanter til kronen og til scepteret«.
Usikkert er det derimod, om glosen »Juwelchen« i Gabriel Marselis
afregning på 30.000 rigsdaler betegner færdige smykker eller smykke-
stene? For sceptret, salvedåsen og kroningskården angav Gudmund
Boesen derfor Amsterdam som muligt oprindelsessted.¹⁹

Her er to nyfundne kilder af interesse. For det første viser en
gennemgang af Kieler omslagsregnskaber, at Christian IV ved Frederik
III's bryllup forærede sønnen en særdeles kostbar gylden kårde. Guldet
kostede 756 og diamanterne 24.550 rigsdaler, mens Hamborg guldsme-

¹⁷ Flg. udført i Hamborg: 1643: 3, 1669: 1 (Kieler Omslagsrgnsk.). Gabriel Gomez: 1655: 1, 1661: 20 (Afregninger). Selio Marselis: 1660: 1. (Afregninger 216.267 (IX 82, G 22h). Flere kan findes i gesandtskabsregnskaberne. Først 1671 leverede Paul Kurtz en elefant, til kurprinsen af Heidelberg. Rtk. 216.177 Regnskab over Prinsesse Vilhelmine Ernestines prinsessestyr, bilag 14 (2300 rigsdaler).

¹⁸ Blandt A. B. Berns og Leonhard Marselis afregninger (Rtk. 216.255, IX/VIIIa) findes en kvittering af 9.9.1648 på 4 rigsdaler fra en hamborgsk guldsmedesvend, Johan von Kampen, som han skulle viderebetale i København. Kampen har sikkert været kurer for rigsæble og diamanter. Desværre oplyser standardværket om Hamborgs guldsmede kun svendens lærlingeår (Erich Schliemann (udg.): Die Goldschmiede Hamburgs. Hamburg 1985. II nr. 148). Kampens arbejdsgiver i 1648 er antagelig rigsæblets mester.

¹⁹ Boesen, s. 92 ff. RA. D. K. Afregninger XIII, 8. Jørgen Mortensen. Bilag 4.

den Lucas Schaller fik 1000 rigsdaler i arbejds løn. Nok er vi før Torstenssonskrigen, men gaven fortæller om ambitioner, for som nævnt indbragte Christian IV's krone 15.000 rigsdaler ved pantsætningen 1645. Da regnskaberne ikke viser udgifter til en pragtkårde, før kroningskården ses på paradeportrætterne i 1650'erne, må bryllupsgaven og kroningskården være én og samme, muligvis anvendt af Frederik III ved kroningen 1648 og senere holdt i ære af hans efterkommere som salvingskårde.²⁰ For det andet afslører en gennemgang af Gabriel Marselis afregninger, hvortil bilagene som nævnt er tabt (fjernet af Christopher Gabel i forbindelse med retssagen mod Corfitz Ulfeldt), følgende specifikation til det tabte bilag: »Den 29 Septemb An Ihr Excl.dem Herrn Rychshoffmeister gelieffert Zu Machung Einige Juwehlen Vohr Ihr Königl. Maytt. 1300 grosse Und kleyne Diamanten... Rthl. 30.000«. ²¹ Der var tale om smykkesten, og følgelig må scepter og salvedåse være forfærdiget i København. Da blomsteremaljen, som også påpeget af Gudmund Boesen, tillige findes på flere andre genstande fra o. 1650 i Rosenborgs skatkammer, har den særdeles dygtige guldsmed næppe kun været på gæsteoptræden i rigernes hovedstad.²²

Nyanskaffelser var kostbare, genbrug af ældre juveler en billigere genvej til pragt. Ny er her efterretningens omtale af det ridetøj, som Frederik III benyttede på tilbageturen til slottet, især af de store ædelstene, en hyacint og en safir, der anføres med vurderinger på henholdsvis 60.000 og 100.000 rigsdaler, nærmest som pendant til kronens vægtangivelse. Beskrivelsen af ridetøjet tyder på, at det var nyt, men næppe af større pragt, vel fordi det dækkedes af Frederik III's hermelinskåbe, der introducerer hermelin som majestætssymbol i Danmark. Derimod kan seletøjet have været genbrug. Det gælder i al fald safiren. Den kendes fra prinsen af Anhalts rejseberetning fra 1623. Da så han på Sparepenge de rige samlinger af sadler, paradevåben og klenodier og bemærkede sig især et pragtfuldt ridetøj. Få dage senere så han hos Christian IV's guldsmed i København, Corviniaus Sauer, den tilhørende hovedstol, hvori safiren skulle nyindfattes. Efter den udvalgte prins bryllup overlod faderen ham Sparepenge og 1646 lod prinsen sin guldsmed, Henrik Langmack, safiren indfatte i et blomsterformet brystsmyk-

²⁰ Jørgen Hein: *Der dänische Krönungsdegen. Kunst & Antiquitäten*, IV, 1989, ss. 62-65. 1635-44 opholdt Frederik (III) sig i Bremen og Verden og plejede tætte forbindelser til Hamborg. Lucas Schaller er formentlig hans eget valg.

²¹ Specifikation til manglende bilag nr. 150. Do.nr. 151 vedrører 500 rigsdaler for 50 hermelinskind. (Jvnf. note 13).

²² Boesen, s. 101-103. Christian IV og Europa, nr. 722, 642, 529, 585.

ke til sin hustru, Magdalena Sybilla.²³ Efter den udvalgte prins død 1647 gennemtvang Christian IV, at Magdalena Sibylla udleverede safiren, som da vurderedes til 70.000 rigsdaler. Kongens motivering var, at safiren aldrig havde været prinsens private ejendom; han havde kun haft råderetten, der nu ville gå til hertug Frederik (III), fordi safiren for altid skulle forblive ved kronen.²⁴ Dermed definerede Christian IV eksistensen af en dansk »kronskat« og hans udsagn belægges af et hidtil ukendt brev fra Frederik (III) til forvalteren på Sparepenge, dateret 5.12.1647, da Christian IV var begyndt at skranke. Heri forbyder hertugen forvalteren på det »Prinzlich Spar Pfennigs« at udlevere noget klenodie, stort eller lille, til nogen, hvem det end måtte være. Brevet klarlægger således den kongelige arvegang og viser, at Christian IV brugte Sparepenges kostbarheder som pressionsmiddel mod rigsrådet for at få sin søn valgt som tronfølger.²⁵ Ved kroningen har Frederik III da anvendt safiren på hestens bringerem. Derefter er ædelstenen formentlig sendt retur til Sparepenge og sammen med de øvrige kostbarheder overført til Rosenborg i sidste øjeblik, før svenskerne nærmede sig Frederiksborg i 1658. Christian V genbrugte safiren på fronten af enevældens krone (fig. 12), utvivlsomt fordi den kan føres tilbage til Frederik I og må være identisk med den store safir, som ifølge Arild Huitfeldts danmarkshistorie var en gave fra hertugen af Milano til Christian I 1474.²⁶

Med denne proveniens skærpes appetitten unægtelig over for hyacinten, der 1648 tjente som blinker i ridetøjets hovedstol. Hyacint er en gammel betegnelse for ametyster og Frederik III's blinker er da antagelig den store ametyst, der under enevældens salvinger prydede himlen over kroningsstolen af narhvaltand (enhjørningshorn), udført som ensemble med de tre søvløver i Frederik III's sidste år med bevidst forbillede i det gamle testaments skildring af Kong Salomons trone (fig. 13-14).²⁷ Om anbringelsen i tronhimen skyldes Frederik III eller Christian V er uvist;

²³ Boesen, s. 86 ff. og s. 138. 18.2.1646 »gemacht eine Blume Zu eine gross Schau saphir« (50 rigsdaler). RA. Rtk. Afregninger 216.271 XI. 7: Hieronimus Kahel og enke (Henrik Langmack).

²⁴ Hauptstaatsarchiv Dresden. Locat 10546: Friedländische Anförderung, fol 312 ff.

²⁵ RA. T.K. Glückstad 92 nr. 7.

²⁶ Safiren med kæde forblev som fællesarv på Gottorp slot indtil 1597, da Christian IV købte sin medarving, hertug Johan Adolf af Gottorp ud. Landesarchiev Schleswig-Holstein. Abt. 7 nr. 448 breve af 26.7 og 10.8.1597. Arveforliget af 16.8.1544 trykt i L. Laursen: Danmark-Norges Traktater, I. København 1907, ss. 495-6. Jvnf. Inventarium over Frederik I's klenodier. RA. Kongehusets arkiv. A2 Frederik I. Slesvig 105 a, s. 3 nr. 9: »Ein Halsbandt mit einem groten Saphire seer Schon«. Arild Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike. København 1599, s. 238.

²⁷ ODS samt Max Bauer: Edelsteinkunde. Leipzig 1909, s. 426 ff. samt s. 371. Salvings-tolen: Boesen, s. 148 ff.

stenens emaljerede guldkapsel viser Christian V's monogram i palmegrene, der minder om Lambert van Havens udkast til tekstiler fra 1670'erne.²⁸ Denne montering kan skyldes, at ametysten har brud på bagsiden, men tidligere indfatninger kendes ikke, ej heller lader stenens historie sig følge i tiden før 1648. At de fleste ametyster kom fra Ceylon, forbinder den ikke nødvendigvis med Ove Giedde, men i betragtning af kronens økonomiske situation efter Kejserkrigen må ametysten formentlig være anskaffet tidligere. Den kan have smykket et af de ældre regalier, som Christian IV pantsatte 1628, og hvis videre skæbne er ukendt. Genindløst blev imidlertid pragtridetøjet med den store safir, som prinsen af Anhalt havde set på Sparepenge, og at dømme efter gængs praksis, f.eks. pantsætningen af kronen 1645, må den indre værdi af juveler og ædelmetaller have været langt større end pantsummen.²⁹ Det må have fristet til indløsning af alle ældre regalier.

Sluttelig må nævnes Frederik III's såkaldte kroningspokal, af drevet guld med emalje (fig. 15). Betegnelsen er misvisende, idet pokalen ifølge en indskrift under standkanten er udført af en af Haags førende guldsmede, den indvandrede nürnbergere H. C. Brechtel, til Frederik III 1653.³⁰ Hvorfor netop 1653? For et hastigt blik domineres decorationen af putti og blomster. Men foden dannes af 7 kæmpende løver, hvoraf den ene holder Skt. Olavs spyd og således symboliserer Norge. De øvrige er da Danmarks trende, Slesvigs tvende og de Goters. Derimellem ses de Venders lindorm, Ditmarskens rytter og Stormarns svane, karakteristisk med halsen i gabet på en af de vælige løver. Stilken prydes af Oldenborgs, Holstens og Delmenhorsts våben, sidstnævnte omgivet af tre kroner. På låget holder Stormarns svane parvist regalier og feltherrehjelm om tre skjolde med den dansk-norske konges lands- og provinsvåben under en krone. Indvendigt i låget bekranser putti et kronet sammenskrevet FREDERICUS 3, og under foden skues et arkadisk landskab. Nøglen er den prominente placering af Stormarns svane, for netop værdigheden som hertug af Holsten og Stormarn var den danske konges juridiske

²⁸ Gengivet i Sigrud Flamand Christensen: Kongedragterne på Rosenborg. København 1940, I, fig. 67-69, her dateret til o. 1680.

²⁹ H.C. Bering Liisberg: Christian den Fjerde og Guldsmedene. København 1929, ss. 60-66. Boesen, ss. 84-86. Jvnf. RA. Rtk. Kieler Omlagsregnsk. 1630. Hestetøjets indløsning jvnf. brev af 20.10.1633 fra Christian IV til Kay Ahlefeldt. RA. TKIA A 32 Registrerede koncepter.

³⁰ Sandsynligvis bestilt af Frederik III hos Brechtel gennem grev Henrik af Nassau-Siegen 1651. RA Rtk. Afr. Gabriel Marselis (jvnf. note 14). Brev fra Frederik III 15.3.1651 samt grev Henriks kvittering af 21.4 s. år for 1400 rigsdaler til Brechtel. Som yngre broder synes Henrik af Nassau at have optrådt som mellemhandler af kostbarheder og kunstkammer naturalier til det danske og det gottorpske hof. Afregningerne viser betalinger på over 9.500 rigsdaler 1650.

grundlag for at kræve overhøjhed over Hamborg. Og netop i begyndelsen af 1650'erne forsøgte Frederik III forgæves at komme overens med Hansestaden. Alternativerne var danske indrømmelser, der anerkendte Hamborgs reelle betydning mod økonomisk vederlag, eller en hylding i lighed med den, som byen modstræbende havde givet Christian IV 1603. Denne hylding var planlagt til 1654, og ud over kroningspokalen findes 3 guldbægre med Holstens nældeblad samt 8 kander og bægre af sølv, alle med indfældede Hamborg-dalere; sølvgenstandene stemplet af Jørgen Stichmand i København 1654. Der tegner sig billedet af drikkepokaler, udført til Frederik III's skåltale under hyldingen og beregnet til at forære til de fornemste gæster, afpasset efter modtagerens rang. At den danske monark bortskænkede københavner-arbejder til den hamborgske øvrighed må have været bitter ironi for Nordtysklands største guldsmedeby. At kongens gave til sig selv, var udført hos konkurrenterne i Nederlandene, og at hamborgerne, når kongen drak, skuede ind i den tabte guldalders Arkadien, intet mindre end en provokation.³¹ Når hertil kommer, at Frederik III 1650 havde fået indført den mandlige arvefølge i hertugdømmerne og 1652 en kombineret mandlig og kvindelig arvegang i grevskabet Pinneberg, så at sige ved Hamborgs port, har man dråben, der fik Hamborg til at forhale hyldingen, indtil svenskekrigene gjorde kravet urealistisk.³²

Fra Frederik III's bryllup over kroningen til årene før svenskekrigene ses således en øget pragtudfoldelse. Blev meget købt i udlandet, viser regaliernes delvise udførelse i København, at Frederik III bevidst søgte at fremme rigernes hovedstad til trods for det økonomiske kaos. Var udgifterne til kroningen betydelige, synes de dog ikke urimelige sammenlignet med de mange tønder guld, som Corfitz Ulfeldt havde lagt i blød. Og netop rigshofmesterens korruption forklarer antagelig, at Frederik III kunne gennemtvinge en kroning, der honorerede udlandets krav til det fyrstelige teater. Også virkelighedens verden havde sine spilleregler, byrd, arve- og ejendomsret.

³¹ Jørgen Hein: Sophie Amalie – den onde dronning. Udstillingskatalog. Rosenborg 1986, nr. 96-103. Hans-Dieter Loose (udg.): Hamburg. Geschichte der Stadt..., I, Hamburg 1982, s. 299.

³² Svend Ellehøj: Christian 4.s tidsalder. Politikens danmarks historie 7. København 1964, ss. 434-35.

Kulturhistorie

– et nyt og bedre helhedsbegreb?

AF

BERNARD ERIC JENSEN

Et opbrud

En del læsere af *Den jyske historiker* fik sig lidt af en overraskelse, da de i foråret 1983 modtog nr. 26 af tidsskriftet. På omslaget var et billede af en nar, der drilsk legende forsøgte at fange læserens blik. Nummeret havde fået titlen *Fejekosten og surdejen. Civilisationsprocesser i Europa 1200-1800*, og nøgleordene var »civilisering, mentalitet, kultur, kosmologi – kropslighed, latterkultur og narre overfor selvdisciplinering, romantisk kærlighed og rationel kalkulation«. Og i en lederartikel blev det kundgjort, at det blot var det første af flere numre om kulturhistoriske emner.

En så udtalt interesse for kulturhistorie måtte umiddelbart fremstå som et radikalt opbrud i forhold til den faghistoriske traditionsdannelse, som *Den jyske historiker* selv havde været med til at opbygge i løbet af det forudgående årti. Tidsskriftet var i 70'erne især kendt for sine forsøg på at oparbejde mere materialistiske/marxistiske tilgange til historiestudiet. Der var derfor god grund til, at nyorienteringen blev søgt begrundet i en lederartikel. Heri rejstes bl.a. spørgsmålet:

Betyder det, at *Den jyske historiker* (...) har opgivet sit ståsted i den materialistiske historieopfattelse og er sprunget på mentalitets- og kulturhistoriens fremadbrusende tog i håb om at kunne profitere af denne 'nye gamle' vækstindustri inden for faget?

Svaret på spørgsmålet var »både et ja og nej«. Nyorienteringen imod kulturhistorie – fremgik det af lederen – skyldtes en vis grundlæggende 'historieteoretisk desillusionering'. Det havde vist sig, at flere grundbegreber i marxistisk samfundsteori langt fra var så entydige eller brugbare som tidligere formodet. Det måtte derfor erkendes, at en historisk

helhedsforståelse af et samfund var langt vanskeligere at opnå end tidligere antaget. Følgelig var der et udtalt behov for eksperimenter og nytænkning. Og i denne sammenhæng blev kulturhistorie set som et af de mest lovende forskningsfelter for forsøg på at udvikle en ny, anderledes og bedre helhedsforståelse.

Samme budskab blev videregivet i det lille skrift med den meget omfangsrige titel *Veje til en ny kulturhistorie. Omkring nødvendigheden af en total samfundshistorie som rammeforståelse for relevante aspekt-, del- og lokalhistorier* fra 1983. Det var udsendt af Anne-Lise Schou Pedersen, Uffe Østergård og Vagn Wåhlin og indeholdt bl.a. et udkast til et særligt magisterstudium i kulturhistorie, som skulle oprettes ved Aarhus Universitet.

I 1984 blev *Fejekosten og surdejen* fulgt op af *Kultur, mentalitet, ideologi* (= Den jyske historiker nr. 29-30). Heri blev det igen understreget, at nyorienteringen imod kulturhistorie ikke måtte opfattes som en opgivelse af idealet/utopien om en samfundshistorisk helhedsforståelse. Der var nemlig ingen modsætning mellem på den ene side samfundshistorie og på den anden kultur- og mentalitetshistorie. Sidstnævnte forskningsfelt – blev det understreget – udgjorde nemlig ikke en særlig afgrænset historisk parcel, men derimod »en særlig synsvinkel at se den 'store' historie, samfundshistorien på«. Den nye interesse for kulturhistorie var ligeledes udtryk for et ret så markant skift i politiske idealer. Dog kunne det nye ideal endnu ikke udmøntes i en positiv vision. Det kunne alene formuleres – ret så selvkritisk – som »et ønske om en mindre formynderisk historieforskning«.

Skulle den nye 'programformulering' for historiefaget for alvor indfries, ville det forde – blev det fremhævet i *Kultur, mentalitet, ideologi* – et ganske intensivt arbejde på det historie- og samfundsteoretiske felt. Belært af erfaringer fra 70'erne skulle teorianalyserne imidlertid ikke længere stå for sig, men indgå i en vekselvirkning med konkrete empiriske undersøgelser. En distinktion mellem 'kultur' (= handlingsregulerende normer), 'ideologi' (= tankemæssigt sammenhængende og manifesterede forestillinger) og 'mentalitet' (= før-bevidste, latente tankemønstre) blev præsenteret som et første bud på, i hvilken retning sådanne teoretiske overvejelser kunne tænkes at gå.

Redaktionen af *Den jyske historiker* så rigtigt, da den henviste til »mentalitets- og kulturhistoriens fremadbrusende tog«. Medens 'samfund' udgjorde det centrale nøglebegreb i 70'ernes historieforskning, så er det i høj grad blevet fortrængt og erstattet af begrebet 'kultur' i løbet af 80'erne. Dette skift er imidlertid ikke noget særegent for den faghistoriske forskning. Tværtimod synes det at kendetegne hele det humanistiske forskningsfelt.

'Almen og sammenlignende kulturforskning' er således den overordnede ramme for de nye humanistiske forskningscentre. Det første startede i København i 1986. Det har 'Kulturtradition og fornyelse' som tema og dets tidsskrift har – tidstypisk nok – fået titlen *Culture & History* (1987f). Det andet startede i Aarhus i 1987. Dets tema er 'Aktuelle kulturbrud set som skift i centrum-periferi relationer', dets navn er 'Center for kulturforskning', og dets skriftrække bærer – igen tidstypisk – titlen *Kulturstudier*.

Det er således helt i overensstemmelse med 'tidens ånd', når Det humanistiske forskningsråd forsøger at gøre 'kultur' til selve nøglebegrebet i den humanistiske forskning. Det sker i dets nye strategi- og handlingsplan *Humanistisk forskning. Tradition og fornyelse* (1989). Heri bliver det foreslået, at de humanistiske fag bliver omdøbt til 'kulturvidenskaber' i et forsøg på at fremhæve både et samlende fællestæk og deres særegne identitet. Og forslaget begrundes bl.a. med følgende:

Humanistisk forskning beskæftiger sig med kultur i bredeste forstand, og kernen i denne forskning er at bidrage til en omfattende og sammenhængende forståelse af menneskelig virksomhed gennem tiderne. I sidste ende beror relevansen af humanistisk forskning på dens bidrag til en sådan helhedsforståelse. (s.17-8)

Næsten samtidig med udgivelsen af den nye humanistiske strategi- og handlingsplan udkom *Historien i kulturhistorien* (1988). Den er redigeret af Vagn Wåhlin, er bind 2 i førnævnte skriftrække fra det århusianske Center for kulturforskning og i høj grad et produkt af forskningsmiljøet omkring *Den jyske historiker*. Ikke alene er mange af bidragyderne medlemmer af tidsskriftets redaktion. En del af bidragene er mere eller mindre omarbejdede versioner af artikler, der tidligere har været trykt i dette tidsskrift.

Historien i kulturhistorien fremstår som den første, mere sammenfattende statusopgørelse over den nyorientering imod kulturhistorie, der slog igennem på *Den jyske historiker* i begyndelsen af 80'erne. For en umiddelbar betragtning virker bogen 'whiggish' i sin hele tilgang; den fremstår altså som historiografi skrevet ud fra sejrherrenes synsvinkel og på deres præmisser. I forordet får vi at vide, at »historien er in«, »kultur er in«, »kulturhistorie er blevet en folkesag« og »kulturhistorie giver kasse«. Samme sted får vi fx. også at vide, at »det metodiske og teoretiske niveau i afhandlingerne er højt«. Såvel sprogetonen som sprogbrugen er således både selvsikker og ret så bastant. Det gælder også titlen på bogen, der

dog i skråsikker fremtræden blev overgået af titlen på bind 1 i samme serie: *Kulturbegrebets kulturhistorie* (1988). Men en bog skal selvfølgelig ikke dømmes på sin ydre eller umiddelbare fremtræden. Den må vurderes på grundlag af sit indhold.

Selve det at standse op og gøre status over faghistoriske nyorienteringer er både nyttigt og nødvendigt. Uden sådanne forsøg bliver det næsten umuligt at danne sig et overblik over situationen her og nu. Når en del historikere har investeret megen energi og fantasi i at oparbejde en ny kulturhistorisk tilgang til historiestudiet, så er det både relevant og påtrængende at spørge: hvilke forskningsstrategiske gevinster er blevet opnået gennem denne nyorientering? Er der sket en vis historie- og samfundsteoretisk afklaring i løbet af de senere år? Er nye og overordnede analysekategorier ved at blive dannet og afprøvet? Kan konturerne af en ny og bedre historisk helhedsforståelse nu skimtes i horisonten?

Sådanne spørgsmål kan imidlertid ikke besvares ved blot at gengive hvad fx. Wåhlin siger herom i forordet eller i den historiografisk anlagte artikel »Fra statshistorie til kulturhistorie«. Historiografiske analyser bør altid læses kritisk og især ideologikritisk på grund af deres legitimerende funktion.¹ Skal de nævnte spørgsmål søges besvaret, må der også arbejdes med et historiografisk referencepunkt – altså et eller andet sammenligningspunkt, der anvendes, når der tales om fx. forskningsstrategiske gevinster eller en ny og bedre helhedsforståelse. Valg af referencepunkt kan altid diskuteres, men det mest oplagte – for mig at se – er den debat om historie- og samfundsteori, som i 70'erne fik gjort 'kultur' til et yderst omstridt begreb, især i en materialistisk/marxistisk sammenhæng.

Da denne debat udgjorde en del af baggrunden for opbruddet på *Den jyske historiker*, kan det i sig selv begrunde at se lidt nærmere på den. Et sådant tilbageblik kan iøvrigt være på sin plads, da hverken *Kulturbegrebets kulturhistorie* eller *Historien i kulturhistorien* giver nogen teorihistorisk analyse af konflikt- og brudfladerne i denne kontrovers – altså et forsøg på at klarlægge, hvad striden drejede sig om.

Et tilbageblik: kultur som paradigmenedbryder

Såvel symbolsk som reelt stod begrebet 'kultur' i centrum for den nok mest interessante debat om historie- og samfundsteori i 70'ernes Storbritannien. Den fandt i hovedsagen sted inden for rammerne af det 'socialistiske/marxistiske' miljø. Selve debatten var langstrakt, til tider

¹ Jf. B.E.Jensen, »Historiografi: historikernes læremester?«, i I. Norrlid m.fl. (udg.), *Over Grænser. Festskrift til Birgitta Odén*, 1987.

var den ganske heftig og tonen ofte aggressiv og uforsonlig. Men det var også ret så afgørende spørgsmål, der var blevet sat til debat. Stridens frontfigurer var på den ene side E.P. Thompson og Raymond Williams og på den anden Stuart Hall, Perry Anderson og Richard Johnson, og dens efterdønninger præger fortsat britisk historie- og kulturforskning.

Da Thompson udmøntede slagordet »Without culture, no production« i sit foredrag *Folklore, anthropology and social history* fra 1976,² var han fuldt ud klar over den provokatoriske effekt, som en sådan formulering måtte have inden for en materialistisk/marxistisk debatramme. Den gjorde det klart, at der blev lagt op til et brud med helt centrale antagelser i megen marxistisk historie- og samfundsteori.³ Men også modparten kendte til provokationens kunst. Hall og Johnson opfandt således termen 'kulturalisme' som betegnelse for den position, som Thompson og Williams stod for. Dermed blev det antydnet, at de nærmest lagde op til at opløse alle samfundsmæssige aktiviteter og forhold i kulturbegrebet.⁴

Det er ikke helt ligetil at opregne konflikt- og brudfladerne i en sådan kontrovers. Stridsspørgsmålene var mange og af forskellig art; en del af dem vedrørte således politisk holdning og strategi. Selv om fronterne var trukket skarpt op og polariseringen tydelig, gjorde betydelige forskelle i temperament, synsvinkel og holdning sig gældende inden for hver af de stridende grupper.

Da der endvidere ikke gives nogen historie- og samfundsteoretisk neutral position, ud fra hvilken en sådan debat kan analyseres, må jeg åbent vedgå min egen holdning til kontroversen. Den er – meget kort og forenklet sagt – (i) at Thompson og Williams i hovedsagen har ret i deres problematisering og kritik af megen marxistisk historie- og samfundsteori, (ii) at deres tilgang(e) og 'teoretiske ledetråde' har – forskningsstrategisk set – vist sig utrolig frugtbare, men (iii) at de bestemt ikke kan siges at have opbygget et nyt og anderledes 'paradigme' – altså en alternativ model for samfundshistoriske analyser.⁵

² Det blev oprindeligt trykt i *Indian Historical Review*, bd.3, 1978, s.247-66 og er genoptrykt som *A Studies in Labour History Pamphlet* i 1979. Jeg anvender sidstnævnte udgave.

³ Flere forskellige marxistiske forskningstraditioner findes inden for faghistorien, men i denne sammenhæng vil jeg ikke fokusere på disse forskelle.

⁴ Konfliktfladerne mellem Thompson og Hall/Johnson er fx. trukket hårdt op i afsnittet »Culturalism« i R. Samuel (udg.), *People's History and Socialist Theory*, 1981. Der findes – mig bekendt – endnu ikke nogen samlet fremstilling af denne kontrovers og dens konsekvenser.

⁵ Jf. B.E.Jensen, »Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt«, *Studier i historisk metode*, bd. 18, 1985 og »Identitet som faghistorisk forskningsfelt«, *Historiedidaktik i Norden*, bd. 2, 1985.

En modstilling af to definitioner af begrebet 'klasse' er nok den mest enkle måde at præsentere konflikt- og brudfladerne i den britiske debat. En sådan modstilling kan samtidig vise, hvorfor 'kultur' blev et yderst kontroversielt begreb. I sit nu klassiske værk *The Making of the English Working Class* (1963) definerede Thompson 'klasse' på følgende måde:

I do not see class as a 'structure', nor even as a 'category', but as something which in fact happens (and can be shown to have happened) in human relationships. (...) Class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared) feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interest are different from (and usually opposed to) theirs. (...) Class is defined by men as they live their own history, and, in the end, this is its only definition. (...) We cannot understand class unless we see it as a social and cultural formation.⁶

En sådan definition af 'klasse' blev afvist af Perry Anderson som værende »far too voluntarist and subjectivist« i bogen *Arguments within English Marxism* (1980), der er en analyse og kritik af hele Thompsons forfatterskab. Anderson foreslog heri, at 'klasse' i stedet blev defineret på følgende måde:

... the traditional Marxist thesis [is] that 'a person's class is established by nothing but his objective place in the network of ownership relations ... His consciousness, culture and politics do not enter the *definition* of his class position. Indeed these exclusions are required to protect the substantive character of the Marxian thesis that class position strongly conditions consciousness, culture and class'. (...) The concept of class as an objective relation to the means of production, independent of will or attitude, is unlikely to need further reinstatement.⁷

Samme begreb bliver her defineret på to radikalt forskellige måder. Og forskellen vedrører netop den betydning, som 'bevidsthed' og 'kultur' skal tildeles i klasse- og dermed samfundsteorien. Hos Thompson bliver

⁶ E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, 2. rev. udg., 1968, s.9-12.

⁷ P. Anderson, *Arguments within English Marxism*, 1980, s.40. Anderson citerer her G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History – A Defense*, 1979.

etableringen af former for klassebevidsthed og -kultur (= en specifik kollektiv identitet) betragtet som et konstituerende moment i klassesedannelsen – bevidsthed og kultur bliver med andre ord betragtet både som et uomgængeligt moment og som en afgørende drivkraft i dannelsen af samfundsklasser. Hos Anderson er det konstituerende i klassesedannelsen derimod den 'objektive klasseposition' – og det 'objektive' defineres som et bestemt sæt af sociale relationer, der eksisterer og fungerer uafhængigt af menneskers bevidsthed og kultur. 'Bevidsthed' og 'kultur' er således hos Thompson noget centralt og afgørende, hos Anderson derimod noget sekundært og afledet.

Når Anderson formulerede sig så skarpt og kompromisløst, så var det – for mig at se – med god grund. Grunden var, at veletablerede marxistiske modeller for samfundshistorie ikke vil kunne opretholdes, hvis 'bevidsthed' og 'kultur' får tildelt en central og grundlæggende betydning i selve samfundsteorien. Og det var netop hvad Thompson lagde op til, når han fx. formulerede sig på følgende måde:

... the culture, the norms, and the rituals of the people [are to] be seen to be intrinsic to the mode of production itself, to the reproduction both of life itself and of the material means of life.⁸

Hvis 'bevidsthed' og 'kultur' forstås som konstituerende momenter i historisk-socialt processer, så fordrer det et gennemført opgør med den skelnen mellem 'social væren' og 'bevidsthed', der har været en hjørnesten i megen marxistisk erkendelses-, historie- og samfundsteori. Det drejer sig altså om en grundlæggende problematisering af en af de centrale teser i Marx' Forord til *Kritikken af den politiske Økonomi* (1859), nemlig: »Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed.«⁹ Også hele basis-overbygningsteorien, der har spillet en så fremtrædende rolle i marxistisk samfundshistorie, bliver grundlæggende problematiseret, hvis 'bevidsthed' og 'kultur' ikke længere forstås som sekundære overbygningsfænomener, men får status som integrale momenter i den materielle produktion og følgelig i den såkaldte basis. En klassisk formulering af denne teori kan ligeledes findes i 1859-forordet. Alt i alt blev der således markeret et klart brud med den 'økonomistiske' tendens i marxistisk historieforskning – altså hele ideen

⁸ E. P. Thompson, »Folklore, Anthropology and Social History«, anf. sted, s.20.

⁹ J. Witt-Hansen (udg.), Karl Marx, 1970, s.165.

om, at det er den materielle produktion/økonomien, der 'i sidste instans' er bestemmende for samfundsudviklingen.

En så markant samfundsteoretisk opprioritering af kulturen som den, Thompson og Williams lagde op til i 70'erne, kunne ikke gennemføres uden, at et velkendt 'paradigme' for samfundshistoriske analyser blev problematiseret og nedbrudt. Dermed ønskede de dog på ingen måde at gøre kulturen til et særegent eller løsrevet forskningsfelt. Deres overordnede mål var, at 'bevidsthed' og 'kultur' skulle forstås som centrale og integrale momenter i en samfundsanalyse. En sådan integration har de i første række søgt at opnå ved at samtænke kultur- og klasseanalysen. Det blev fx. gjort ved at arbejde med ideen om at opbygge og nedbryde forskellige former for kulturelt hegemoni. Dermed blev det muligt at nærme sig en bedre forståelse af de mange former for klassekonflikt såvel som -samarbejde, der kan findes i et givet samfund.

Når Thompson og Williams har øvet en meget væsentlig indflydelse på dele af britisk historieforskning i 70'erne og 80'erne, så skyldes det især, at de søgte på samme tid at opprioritere kulturen som forskningsfelt og integrere den i en samfundsanalyse. Det er denne dobbelthed, der – forskningsstrategisk set – har vist sig at være utrolig frugtbar. Den har tilskyndet historikere til at udforske en række aktiviteter og livssammenhænge, som de tidligere ikke havde viet megen interesse – kuriøse randområder som fx. sportslivet, folkefester, drikkevaner, børneopdragelse, forlystelser. Studiet af sådanne aktiviteter og sammenhænge kunne indsættes i en samfundshistorisk ramme ved, at de blev betragtet dels som momenter i etableringen af forskellige former for kollektiv identitet, dels som 'arenaer', hvor et kulturelt hegemoni blev udøvet og en kultur-/klassekamp fandt sted.

Den nævnte indflydelse fremgår fx. tydeligt af et værk som *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914* fra 1981. Og opbruddet i forhold en traditionel marxistisk tilgang blev da også klart markeret af bogens to redaktører E. & S. Yeo:

... the struggles mapped in this book [are] also about control over time and territory. They [are] about social initiative, and who was to have it. They [are] about expected notions of what it is to be human and normal. (...) When put together, they may be seen as struggles about the dominant styles and contours, constraints and opportunities of the whole period. Our contention is that, in aggregate, topics like the ones dealt with in this volume concern struggles over social

relations or 'society' itself. They are just as much about the history of production – social production – as is, for example, the history of boots, coal and beans.¹⁰

Ikke alene i Storbritannien har Thompson og Williams præget debatten om, hvordan samfundshistoriske analyser bør omformes og nytænkes. De kom også til at spille en ret så fremtrædende rolle i den vesttyske debat. Dens udgangspunktet var bogen *Klassen und Kultur* fra 1982. Der blev her argumenteret for, at der måtte gennemføres en radikal opprioritering af kulturen i hele klasse- og samfundsteorien med henvisning til især Thompson. »Ohne die Analyse von Kultur keine Klasseanalyse« – hed det i en af indledningens mere tilspidsede formuleringer.¹¹

I en vesttysk sammenhæng blev Thompson-inspirationen ikke i første række brugt til at problematisere traditionelle marxistiske tilgange til samfundshistorie. De spillede nemlig langt fra en så fremtrædende rolle i Vesttyskland som i Storbritannien. Tilskyndelsen fra Thompson blev derimod brugt som et udgangspunkt for et opgør med især den strukturorienterede samfundshistorie, som Hans-Ulrich Wehler og Jürgen Kocka repræsenterer – altså det faghistoriske paradigme, der ofte går under betegnelsen 'historisk samfundsvidenskab'. Hans Medick har været en af frontfigurerne i dette opgør. Med artiklen *Missionare im Ruderboot?* fra 1984 søgte han at rejse en principiel debat om Wehlers og Kockas faghistoriske ståsted i deres eget tidsskrift *Geschichte und Gesellschaft*. Og da han her skulle skitsere sin egen alternative tilgang, så skete det netop ved at fremhæve 'kulturen':

... Kultur und kulturelle Äusserungen (...) können nicht lediglich als ein System von Normen, Symbolen und Werten verstanden werden (...). Sie müssen vielmehr (...) als ein Element und Medium aktiver Repräsentation und Konstruktion von Erfahrungen, von sozialen Beziehungen und deren Transformation gesehen werden. Ich sehe kulturelle Ausdrucksformen und -weisen als eine historische Triebkraft, die als Erwartungen, Handlungsweisen und deren Folgen prägendes Moment in historischen 'Ereignis' ebenso anwesend

¹⁰ E. & S. Yeo, »Ways of Seeing: Control and Leisure versus Class and Struggle«, i E. & S. Yeo (udg.), *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914: Explorations in the History of Labour and Leisure*, 1981, s. 129.

¹¹ R. Berdahl m.fl., *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, 1982, s.11.

ist, wie in der 'Strukturierung' der sozialen Welt der Klassen-, der Herrschafts- und der ökonomische Beziehungen.¹²

Wehler og Kocka tog med det samme denne udfordring op, og tonen var i begyndelsen ret skarp. Kocka gav således sin anmeldelse af førnævnte bog den polemisk tilspidsede titel: *Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte* (1982). Inspirationen fra Thompson betragtede Kocka – i hvert fald i første omgang – som en delvis blindgyde.¹³ Senere forsøgte han dog at engagere sig i debatten på en mere konstruktiv måde. Kocka kunne ikke tilslutte sig det synspunkt, at Medicks position udgjorde et seriøst alternativ til den 'historiske samfundsvidenskab', men medgav, at hidtil havde sidstnævnte paradigme slet ikke inddraget kulturen tilstrækkeligt i samfundshistorien. Han ville også medgive, at erfarings-, oplevelses- og handlingsdimensionen i historiske processer slet ikke havde fået viet den opmærksomhed, som den egentlig burde have.¹⁴

Ser vi på de faghistoriske kontroverser i slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne, så er det åbenbart, at kulturbegrebet stod yderst centralt i debatten om, hvorledes en anden og bedre samfundshistorisk analyse skulle udformes. Det var især med henvisning til kultur- og/eller køns-kategorien, at kravet om en grundlæggende revision af velkendte modeller for en samfundshistorie blev formuleret. At *Den jyske historiker* i 1983 rettede opmærksomheden netop mod kulturhistorie, fremstår på denne baggrund som både forståeligt og oplagt. Der er da heller ingen tvivl om, at nævnte opbrud i det århusianske historikermiljø var inspireret af den paradigmenedbrydende funktion, som kulturbegrebet havde haft i en britisk og vesttyske sammenhæng.

'Kultur' versus 'samfund'

Den århusianske tilgang til kulturhistorie ligger imidlertid ikke i nogen direkte forlængelse af den udenlandske debat. Når man læser *Historien i kulturhistorien*, viser det sig, at selve analyse- og debatrammen på afgørende punkter er en anden end den, der har været fremherskende i

¹² H. Medick, »'Missionare im Ruderboot'? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte«, *Geschichte und Gesellschaft*, bd.10, 1984, s.309.

¹³ J. Kocka, »Klassen oder Kultur?«, *Merkur*, bd. 36, 1982, s.955-65.

¹⁴ J. Kocka, »Historisch-anthropologische Fragestellungen – ein Defizit der Historischen Sozialwissenschaft? Thesen zur Diskussion«, i H. Süsmuth (udg.), *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*, 1984.

Storbritannien og Vesttyskland. Dette forhold gør sig mest åbenbart gældende i Vagn Wåhlins bidrag – herunder i hans artikel »Fra statshistorie til kulturhistorie«,¹⁵ der i en historie- og samfundsteoretisk henseende nok må betragtes som bogens mest ambitiøse og prætentiose bidrag.

Kulturbegrebet kan siges at have udfyldt en dobbeltfunktion i den britiske og vesttyske kontrovers. Dels blev det brugt til at kritisere bestemte paradigmer for en samfundshistorisk analyse – altså marxistisk/økonomistiske og strukturorienteret/økonomistiske modeller. Dels har det dannet udgangspunkt for tentative forsøg på at omtænke og omforme selve samfundsanalysen. Hos såvel Thompson som Medick er det blevet brugt som en slags løftestang for at nærme sig et mere adækvat samfundsbegreb. Med andre ord: kulturbegrebet er brugt til at problematisere eet samfundsbegreb for at kunne oparbejde et andet og bedre. Følgelig fremstår det ikke som et alternativt eller konkurrerende helhedsbegreb i forhold til 'samfund'.

I *Historien i kulturhistorien* er der derimod en tendens til at stille begreberne 'kultur' og 'samfund' op mod hinanden. Wåhlin fremhæver fx. afslutningsvis i »Fra statshistorie til kulturhistorie«, at »det må erindres, at også kulturhistorie anlægger et helhedssyn – det er blot ikke identisk med samfundshistoriens helhedssyn« (s.81). Et andet sted hedder det, at »kultur og samfund vel er overlappende, men *ikke* identiske helheder og helhedsbegreber herom« (s.13). Dette udgør – for mig at se – en af bogens mere vidtgående teser i en historie- og samfundsteoretisk debatsammenhæng. For hermed begynder 'kultur' at blive ført frem som et konkurrerende helhedsbegreb i forhold til 'samfund'. Og her findes formentlig den nøgle, der gør det muligt at tyde bogens ellers ret så kryptiske titel: *Historien i kulturhistorien*. Definitionen af kulturhistorie viser da også, at vi her har at gøre med et forskningsfelt, der – i hvert fald omfangsmæssigt – ikke adskiller sig afgørende fra en samfundshistorie. Forskningsfeltet foreslås defineret på følgende måde:

Kulturhistoriens rum og tema omfatter *samspillet* mellem de materielt/økonomiske, de sociale og bevidsthedsmæssige sfærer af den til enhver tid forekommende samfundstotalitet (s.70, jf. s.81)

¹⁵ Artiklen har den ret pompøse undertitel: »noget om historievidenskabens og forfatterens vej fra statshistorie over atomisering til samfundshistorie, holisme og kulturhistorie«. Den er en væsentlig omarbejdning af Anne-Lise Schou Pedersens, Ulfe Østergårds og Vagn Wåhlins bidrag til førnævnte skrift: *Veje til en ny kulturhistorie*, 1983.

Forskellen mellem 'samfund' og 'kultur' bliver søgt indkredset under flere synsvinkler. På det indholdsmæssige plan beskrives forskellen således: »*samfundet* er den konkrete meningsgivende og totale konstellation af mennesker på det givne fysiske sted (...), mens *kulturen* drejer sig om den *måde*, hvorpå mennesker er sammen, tænker, virker, lever og dør« (s.13). Dette indholdsmæssige skel kobles dernæst sammen med en metodisk forskel: »*samfundet* [kan] i højere grad end *kulturen* meningsfuldt beskrives udefra, mens omvendt *kulturen* i højere grad kræver indlevelse og bevidst medspil på kulturens præmisser, for at meningsfuld indsigt og kommunikation derom kan opnås« (sst.). Den gamle, velkendte metode-dualisme mellem en hermeneutisk og en analytisk-forklarende metode synes her at blive trukket frem for at godtgøre kulturhistoriens selvstændighed og egenart.¹⁶

Dette forsøg på at indkredse og beskrive kulturhistoriens forskningsfelt gør det påtrængende at spørge: hvad er egentlig forskellen mellem samfundshistorie og kulturhistorie? Spørgsmålet er påtrængende, fordi det ikke umiddelbart er indlysende, hvorfor den ovenfor citerede definition af kulturhistorie ikke lige så godt kunne være en definition af samfundshistorie – i hvert fald for de historikere, der – samfundsteoretisk – arbejder med en model med forskellige samfundsmæssige sfærer: en materiel/økonomisk, en social og en bevidsthedsmæssig. Når der – som hos VagnWählin – alligevel skelnes mellem kultur- og samfundshistorie, bliver det påtrængende at gå videre og spørge: hvad er så den forsknings-strategiske fordel ved at arbejde med 'kultur' og 'samfund' som to delvis konkurrerende helhedsbegreber?

Det overordnede sigte med *Historien i kulturhistorien* er ikke at plædere for mere kulturhistorie forstået som en form for sektorhistorie. Sigtet er at lancere kulturhistorie som en ny og frugtbar vej til en bedre historisk helhedsforståelse. Den målsætning, der blev opstillet i *Den jyske historiker* i 1983, er således blevet fastholdt. På den baggrund kunne læseren med rimelighed have forventet, at ovennævnte spørgsmål blev grundigt diskuteret og besvaret. Men det overraskende er, at det gør de egentlig ikke. Og det gør det påtrængende at søge en forklaring på, at så relevante og oplagte spørgsmål nærmest bliver forbigået i tavshed. For mig at se skal en væsentlig del af forklaringen søges i en markant tendens til eklekticisme i betydelige dele af *Historien i kulturhistorien*.

¹⁶ En modstilling af 'kultur' og 'samfund' er også blevet forsøgt i andre sammenhænge, jf. f.eks. K.-J. Rehberg, »Kultur versus Gesellschaft? Anmerkungen zu einer Streitfrage in der deutschen Soziologie«, i F. Neidhardt m.fl. (udg.), Kultur und Gesellschaft, (= Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft nr. 27), 1986.

Eklekticisme: er det vejen frem?

I Wåhlins historiografiske analyse rettes interessen først mod historiefagets opsplitning i særdiscipliner. Den anvendte analyseenhed er derfor ikke fagets konkurrerende traditioner/paradigmer, men derimod dets forskellige discipliner: for eksempel politisk og økonomisk historie, social- og bevidsthedshistorie. Disse discipliner danner dernæst udgangspunkt for hans overvejelser over, hvorledes 'en total samfundshistorie' skal udarbejdes. Historikeren må her – siger Wåhlin – vælge »blandt flere mulige og principielt lige vægtige udgangspunkter for analyse og syntese« (s.65). Han nævner selv 4 sådanne udgangspunkter:

- den politiske historie med en tendens til at gøre staten til »determinant« og produktion/økonomi, sociale netværk og bevidsthedsforhold til »afledte fænomener«,
- den materielle/økonomiske historie med en tendens til at se politikken, sociale netværk og ideologiske fænomener som »afspejlinger« eller »afledninger« af »den materielle basis i produktionen«,
- den antropologisk orienterede socialhistorie med en tendens til at se og forklare økonomien, politikken og bevidsthedsformerne som »fremtrædelsesformer« og »ræsonansvirkninger« af »de sociale netværk«,
- mentalitets- og bevidsthedshistorien med en tendens til at beskrive og forklare økonomien, politikken og de sociale netværk som »afledninger« af »tilstande, strukturer og forandringer på bevidsthedsområdet« (s.65-6).

Således som Wåhlin ser det, har hidtidige forsøg på at nå frem til en historisk helhedsforståelse været hæmmet af »en overdreven fremhævelse af det ene eller andet udgangspunkt i forhold til en *total* historisk og strukturfunktionalistisk samfundsforståelse« (s.66). Derfor er der heller ikke blevet taget behørigt hensyn til de »løbende vekselvirkninger mellem samfundstotalitetens sfærer, lag og delområder« (sst.). Af disse indsigter drager han så den konsekvens, at efter at have valgt udgangspunkt i en af samfundslivets sfærer bør historikeren mest muligt søge at inddrage de sfærer, som i første omgang blev fravalgt. For eksempel: hvis historikeren vælger det mentale/bevidsthedsmæssige (= kultur) som udgangspunkt, skal hun/han samtidig medtænke den økonomiske, sociale og politiske sfære såvel som deres indbyrdes vekselvirkninger mest muligt i analysen og syntesen.

Her kan man finde en del af forklaringen på det forhold, at selv om

Wåhlin skelner mellem kulturhistorie og samfundshistorie, så er det næsten umuligt for ham at indholdsbestemme denne forskel. Han har derfor også vanskeligt ved at klarlægge den forskningsstrategiske fordel ved at arbejde med 'kultur' og 'samfund' som forskellige helhedsbegreber. Om en bestemt helhedsanalyse skal kaldes kultur- eller samfundshistorie, er vel nærmest en konsekvens af historikerens valg af udgangspunkt. Det er dog ikke det eneste eller mest utilfredsstillende ved denne analyse.

Den tankefigur, der synes at styre Wåhlins overvejelser, er både enkel og klar: en mere afbalanceret helhedsforståelse kan opnås ved at undgå at fremhæve betydningen af een del på de andres bekostning. En sådan tankegang kan måske umiddelbart synes besnærende; dog er den – for mig at se – grundlæggende problematisk. Den er problematisk, fordi den skjuler eller fortrænger noget aldeles afgørende i denne sammenhæng, nemlig at der findes en dybtgående strid blandt faghistorikere om, hvorledes en historisk helhedsanalyse skal udformes, og derfor om hvorledes såvel helheden som delene skal defineres. Følgelig kan man ikke uden videre forudsætte, at forhåndenværende tilgange/modeller kan behandles som forenelige og komplementære størrelser.

Men Wåhlin forudsætter netop dette, når han hævder, at historikere skal vælge »blandt flere mulige og principielt lige vægtige udgangspunkter for analyse og syntese« (s.65). Ved ikke at medtænke det forhold, at det ofte (og i hans egne eksempler) drejer sig om konkurrerende tilgange og uforenelige teoridannelser, lægger Wåhlin op til en udpræget eklektisk tænkning. Og det i en dobbelt forstand. En sådan tilgang bliver en måde at undvige den udfordring det er at skulle tage stilling til afgørende faghistoriske konfliktspørgsmål. En sådan tilgang lægger endvidere op til en nærmest principløs sammenblanding af uforenelige historie- og samfundsteoretiske begreber/modeller.

Lad mig uddybe dette lidt med et eksempel. Når Wåhlin i indledningen opregner forskellige udenlandske inspirationskilder til *Historien i kulturhistorien*, nævner han blandt andre: »engelsk socialhistorie på linie med E.P. Thompson«, »kulturhistorie med marxistisk baggrund fra Birmingham« og »kulturhistorikere som Raymond Williams« (s.12). I sig selv er dette selvfølgelig helt uproblematisk. Men for mig at se bliver det problematisk, når brugeren af bogen ikke også gøres bekendt med, at der har været en langvarig kontrovers mellem Thompson og Williams og ledere af Birminghamcentret som Stuart Hall og Richard Johnson om netop kulturens betydning og placering i en samfundshistorisk sammenhæng. Og at deres tilgange fremstår som konkurrerende modeller og kan følgelig ikke uden videre sammentænkes.

Havde Wåhlin søgt at klarlægge deres respektive samfundsteoretiske positioner og konfliktfladerne mellem dem, så ville det være blevet åbenbart, at såvel Thompson/Williams som Hall/Johnson – dog af forskellige grunde – er afvisende over for den form for sfæreopdeling af samfundet, som han selv arbejder med. Thompson, f.eks., opfatter slet ikke 'kultur' som en sfære blandt flere. Tværtimod betragter han – som det er fremgået – 'kultur' som et integralt moment i klasseskabelsen, produktionen og de sociale relationer. Men havde det stået klart, så havde Wåhlin måtte begrunde, hvorfor hans egen tilgang (sfæreopdelingen) var bedre end de andres. Det er den eklektiske holdning, der friholder Wåhlin fra at skulle argumentere både for sin egen og imod andre tilgange til en samfundshistorisk analyse. Endvidere forklarer denne holdning, hvorfor hans ideal netop må blive »en bred kulturhistorie« (s.17, jf.s.73). Han mangler nemlig kriterier for at udelukke noget som fejlagtigt eller uvæsentligt.

Den eklektiske holdning gør sig ikke alene gældende i de mere historieteoretiske overvejelser. Den præger også en del af den forsknings- og fremstillingspraksis, der fremlægges i *Historien i kulturhistorien*. Mest åbenbart er dette i Uffe Østergårds »Bønder og danskere – et essay om dansk mentalitet og politisk kultur«¹⁷ – bogens største bidrag og nok det, der kommer længst i forsøget på at præsentere en ny og anderledes helhedsanalyse.

Østergård har sat sig for at finde et svar på et både interessant og væsentligt spørgsmål: hvad er det 'danske' ved danskerne? Skal hans svar gengives kort, men dog præcist, så er det: de er alle – mentalitetsmæssigt – 'grundtvigske bønder'. I sin fremstilling gør han brug af to forskellige tilgange/metoder. Dels fremlægges en bevidstheds- og mentalitetshistorisk analyse, hvor han søger at indkredse den særlige politiske kultur, der er kommet ud af den danske nationalstats dannelsesproces. Her er en hovedtese:

Den altafgørende årsag til, at den borgerlige nationaliseringsproces i Danmark forløb noget anderledes, var én person, digteren, præsten og uddannelsesreformatoren N.F.S. Grundtvig. Han formulerede et ideal om folket og folkelighed, som styrkede bondebevægelsens selvfølelse over for de andre klasser, det nationalliberale borgerskab såvel

¹⁷ Det er en bearbejdet og revideret udgave af »Hvad er det 'danske' ved Danmark? Tanker om den 'danske' vej til kapitalismen, grundtvigianismen og 'dansk' mentalitet«, *Den jyske historiker*, nr. 29-30, 1984. Det er iøvrigt det forskningsprojekt, som Østergård er ved at færdiggøre ved Center for kulturforskning i Århus.

som land- og byarbejderne. (...) [Grundtvigs] selvsikre fornemmelse af [nationalt] bedreværd er – via den politisk-kulturelle gårdmandsbevægelse, Grundtvigianismen – sunket ind i befolkningens rygmarv og er blevet et bærende element i den danske mentalitet. (s. 329-30)

Dels fremlægges »en historisk-sociologisk (materialistisk)« (s.359) analyse, hvor han søger at karakterisere den 'danske' vej til kapitalismen ved at sammenligne den med andre veje. Her er en hovedtese:

Andelsbevægelsen var (...) kun en blandt flere måder at organisere en kapitalistisk udvikling på. En udvikling, der er præget af markedets indflydelse, pengetransaktioner og anonym 'udviklingstvang', idet det ligger i kapitalens natur stadig at øges, både i omfang, afkast og udbredelse på stadig flere af livets områder. (s.331)

»Bønder og danskere« kan tolkes som et forsøg på i praksis at samstille to af Wåhllins »principielt lige vægtige udgangspunkter«, nemlig en materiel-økonomisk tilgang med en tendens til at aflede politikken og ideologien af den materielle basis og en mentalitets- og bevidsthedshistorisk tilgang med en tendens til at forklare politikken og de sociale netværk som afledninger af strukturer på bevidsthedsområdet.

I hvert fald er det sådan, at Østergård det ene øjeblik gør den store ener og dennes »autonomt formulerede tanker« (s.338) til selve nøglen til en forståelse af dansk politisk kultur, og i det næste argumenterer han, når den danske vej til kapitalismen skal forklares, med at henvise til de overgribende former for procestvang, der følger af, at kapitalen ifølge sin natur ubønhørligt må akkumulere og ekspandere. Et traditionelt idealistisk historiesyn synes her at stå side om side med et materialistisk-marxistisk. Jeg vil mene, at det burde gøre det påtrængende at spørge: er det fagligt forsvarligt at samstille to så forskellige tilgange i een og samme fremstilling? Kan så forskelligartede modeller sammentænkes til en nogenlunde modsigelsesfri helhed?

Østergård er på det rene med, at hans fremstilling bevæger sig helt ude på kanten af hvad, der normalt anses for at være det fagligt forsvarlige. Han har derfor fundet det påkrævet at vedføje en metodisk efterskrift til denne version af artiklen. Her medgiver han, at den anvendte fremgangsmåde »består af en næsten utilladelig kombination af to forskellige metoder« (s.359). Det overraskende er imidlertid, at selv efter han således synes at have erkendt, at hans eklektiske tilgang må virke både

forvirrende og problematisk, så føler han sig alligevel ikke foranlediget til at formulere, drøfte og besvare spørgsmål af den type, der er nævnt ovenfor.

Østergård vedgår åbent, at sammenhængen mellem de to analyseformer kun har karakter af et postulat (s.362), men bruger iøvrigt ikke efterskriften til at analysere forholdet mellem de to metoder/tilgange. De afsluttende overvejelser bruges alene til at diskutere metodeproblemer i en mentalitetshistorisk tilgang. Lidt en passant forsøger han dog at legitimere sin eklektiske holdning. Det sker med hvad, der nok må siges at være et ganske nyt og utraditionelt argument i en videnskabelig debatsammenhæng: »[den] manglende lyst til at indtage ét fast standpunkt (...) er på samme tid studieobjekt, led i argumentationen og medium for fremstillingen« (s.361). Med andre ord: den eklektiske holdning er noget typisk dansk, og forklaringen på, at Østergård er uklar og tvetydig, og at han principløst sammenblander forskellige paradigmer, ligger i det forhold, at han er 'danser' og åndelig arvtager af Grundtvig. Hans bekymring for, at »ringslutningen lurer i horisonten« (s.360), er således yderst forståelig.

Når en eklektisk holdning indgår som et åbent og integralt moment i en bog som *Historien i kulturhistorien*, så kan det være påtrængende at få en bredere faglig debat om spørgsmålet: er eklekticisme vejen fremad? Således som jeg ser det, skal et sådant spørgsmål besvares hverken med et enkelt ja eller med et ligefremt nej. En blank afvisning vil betyde, at den form for faglig nytænkning, der eksperimenterer ved at kombinere indsigter, modeller eller teoremer fra forskellige traditioner, vil blive udelukket. Det kan vist ingen være tjent med. Omvendt vil en almen og ukritisk billigelse af eklekticismen betyde, at standardkrav om fx. klarhed og indre konsistens i faglige fremstillinger må vige pladsen til fordel for en næsten principløs sammenblanding af uensartede begreber og konkurrerende paradigmer. Der er vist heller ingen, der i længden kan være tjent med det. Vejen frem må derfor være et spørgsmål om at undgå den principløse sammenblanding uden dermed at udelukke den faglige eksperimenteren på tværs af forhåndenværende traditions- og paradigme grænser.

En oplagt vej frem er at gøre brugen af teorier og modeller mere princip- og normstyret, end det normalt er tilfældet i dag. Det faglige normpres kan øges f.eks. gennem skærpede former for 'procedure- og argumentationstvang'. Kocka og Wehler er formentlig de faghistorikere, der indtil videre er gået længst med hensyn til at opstille explicite kriterier for udvælgelsen og kombinationen af teorier/modeller. Et sådant øget normpres kan både modvirke eklekticismens åbenbare faldgruber og

samtidig fremme muligheden af en rationel diskussion om og kritik af forsøg på at samtænke forskellige fagtraditioner og -paradigmer.

Wehlers *Vorüberlegungen zu einer modernen deutschen Gesellschaftsgeschichte* (1978) er et flot, næsten eksemplarisk forsøg på at gøre dette i praksis. Først gør han rede for de paradigmer, der ikke er brugbare, og dernæst analyserer og vurderer han de to samfundshistoriske paradigmer, der kan bruges, nemlig moderniseringsteorien og den historiske materialisme. Endelig gør han rede for fordelene og problemerne ved at forsøge på at samtænke Marx' og Webers tilgange. En sådan procedure sikrer en åben og kritisk eksperimenteren på tværs af traditions- og paradigme grænser, men udelukker samtidig den ureflekterede og ukritiske sammenblanding af uensartede begreber og konkurrerende modeller.¹⁸

'Mentalitet' versus 'socialisation' og 'identitet'

Historien i kulturhistorien er et første forsøg på at gøre status over det nye kulturhistoriske forskningsfelt. Derfor kan det være oplagt at spørge: hvilke nye overordnede analysekategorier bliver bearbejdet og afprøvet i denne bog? Og: med hvilket resultat? Især mentalitetskategorien trænger sig på, da der er en klar tendens til at sammenflette kultur- og mentalitetshistorie, ja ofte anvendes de nærmest som synonymmer. Det er der for så vidt intet overraskende i, eftersom *Den jyske historiker* – som nævnt – i 1984 satte sig for at samtænke netop 'kultur', 'ideologi' og 'mentalitet'.

Det er fremgået af det foregående, at termen 'mentalitet' spiller en aldeles afgørende rolle i Uffe Østergårds »Bønder og danskere«. Den udgør så at sige den begrebslige hjørnestein i den nedsivningsteori, der er hovedtesen i hele artiklen:

Min påstand er, at [gårdmandsklassens] særlige ideologi, grundtvigianismen er 'sunket ned i folkedybet' og er blevet en art førbevidst fælles *mentalitet*. Krads lidt i overfladen på de fleste danskere, og du finder bondens instinkter og længslen efter jord under neglene, eller i det mindste reaktioner som er præget af bondens værdier. Og det er faktisk ikke et generelt vestligt vilkår, selv om vi danske ofte vil være tilbøjelige til at antage det. (s. 349-50)

¹⁸ H.-U. Wehler, »Vorüberlegungen zu einer modernen deutschen Gesellschaftsgeschichte« og »Anwendung von Theorien in die Geschichtswissenschaft«, begge i dennes *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung. Studien zu Aufgaben und Traditionen deutscher Geschichtswissenschaft*, 1980.

Vi har her at gøre med en tese af enorm samfundshistorisk rækkevidde. Østergård anvender begrebet 'mentalitet' dels til at indkredse det, der adskiller 'danskere' fra andre vestlige befolkninger, dels bruger han det til at forklare, hvorledes 'det særegne danske' er fremkommet. I lyset af dets afgørende forklaringsværdi må der spørges: hvad forstås der her ved 'mentalitet'?, hvorledes tænkes den dannet, fastholdt eller omdannet?, og hvorledes godtgøres dens eksistens og indhold empirisk?

Det er ikke helt ligetil at besvare disse spørgsmål. Ved 'mentalitet' forstår Østergård noget fælles førbevidst og synes at anvende termen som samlebetegnelse for instinkter og følelser, adfærdsregler og værdioplevelser. 'Mentalitet' er det samme som det, der også benævnes 'politisk kultur' (=den udtalte, førbevidste enighed), der til gengæld skelnes fra 'politisk tradition' (=ideologi) (s.349). Hvorfor 'mentalitet/politisk kultur' alene skal vedrøre førbevidste forhold/fænomener bliver dog ikke forklaret nærmere.

Vender vi os dernæst mod spørgsmålet om, hvorledes en 'mentalitet' tænkes dannet, så viser det sig, at Østergård arbejder med en dobbelt nedsivningsteori. Den første er af sociologisk karakter. Der skete en nedsivning fra eliten (=Grundtvig) til en klasse (=gårdmændene) og derfra til andre klasser/grupper og dermed til hele folket. Han peger på sociale sammenhænge, gennem hvilke en fælles 'politisk kultur' kan tænkes dannet blandt gårdmænd: højskole med 'kollektiv sang' og 'møderne'(s.354-5). Hvad det næste led i nedsivningen angår, så påstår han, at »Grundtvigianismen sejrede (...) blandt andet, fordi den prægede modstanderne og tvang dem til at argumentere på gårdmændenes præmisser« (s.345). Her kan han til gengæld ikke pege på de sociale sammenhænge, gennem hvilke andre klasser/grupper blev tvunget imod deres vilje til at overtage gårdmændenes ideologi. Og det udgør det afgørende led, hvis en sådan nedsivningsteori skal have nogen større forklaringskraft.

Men der skal også være foregået en nedsivning så at sige inde i bevidstheden selv. Østergård mener, at »[gårdmændenes ideologiske forestillinger] er sunket ned i adfærden og personligheden og har antaget næsten fysisk form« (s.364). Han forklarer dog ikke nærmere, hvorledes en ideologi gennem at sive ned gennem bevidstheden kan blive omdannet til førbevidste instinkter og adfærdsregler. Det forhold kunne dog fortjene at klarlægges, da han selv klart skelner mellem netop ideologi (=politisk tradition) og mentalitet (=politisk kultur). Men dette forhold må iøvrigt forklares nærmere, hvis den overordnede tese i »Bønder og danskere« skal have nogen forklaringskraft overhovedet.

På spørgsmålet om hvorledes eksistensen af en 'mentalitet' kan

godtgøres empirisk, får vi til gengæld et meget klart, men måske noget overraskende svar. Østergård fremhæver nemlig selv, at han ikke »ad traditionel videnskabelig vej under anvendelse af sociologiske argumenter« har kunnet påvise eksistensen af danskernes 'mentalitet'. Og han forsætter: »I stedet har jeg valgt at lave en art 'deltagerobservation' på min egen og andres *danskhed*. Opfattelsernes bærekraft ligger snarere på det intuitive plan, aha-oplevelsen, end på den stringente argumentation« (s.359).

Alt i alt synes der således at være et inverst forhold mellem den samfundshistoriske betydning, som Østergård tillægger tesen om 'en førbevidst fælles dansk mentalitet', og den teoretiske afklaring og empiriske godtgørelse af tesen. Tesens rækkevidde i en samfundshistorisk sammenhæng er umådelig stor, dens teoretiske afklaring og empiriske godtgørelse er derimod nærmest fraværende.

Også i andre af bogens bidrag står mentalitetskategorien helt centralt. Det gælder således Thomas Bloch Ravns »Fortiden i nutiden – mental inertie og moralsk økonomi i Danmark fra middelalderen til i dag«. Ravn ser mentalitetshistorie »som en foreløbig kulmination af det brede kulturhistoriske opbrud« og mener, at der findes en speciel »dansk udgave af mentalitetshistorien«. Den er noget særegnet, fordi den her i landet er blevet indtænkt i »den fagkritiske, marxistiske tradition«. Forskningsfeltet defineres som udforskningen af »historiens dybtkulturelle og træge lag, således som de kommer til udtryk i tankesæt såvel som livsmønstre og dagligdagkultur«. Og formålet med hans bidrag er at illustrere hans »tanker om mentalitetshistoriens nytte« (s.236-8).

Ravns overordnede tese er – samfundshistorisk set – endnu mere vidtrækkende end den hos Østergård. Det drejer sig om en kontinuitets-tese, der skal forklare den særegne danske samfundsudvikling.

...de sidste par hundrede års Danmarkshistorie har været endog særdeles befordrende for kontinuitet og mental træghed. Derved er der blevet skabt det, man vel må kalde en særlig dansk økonomisk kultur (...) En kultur, der som en efterklang af middelalderens moralske økonomi har været med til at formgive og retningsbestemme udviklingen i det danske samfund helt op til nutiden (s.245 & 248).

Ravn forsøger at trække en kontinuitetslinie fra middelalderens ideer om (i) forbud mod konkurrence, (ii) retfærdige priser/lønninger og (iii) barmhjertighed mod de fattige (s.239) til nutidens (i) modvilje mod økonomisk individualisme og fri konkurrence (s.247), (ii) politisk fælles

moral 'hen over midten' og (iii) lighedsideal (s.250). Men lige som Østergård ikke forsøger at klarlægge, hvorledes en ideologi kan omformes til en førbevidst mentalitet, således får Ravn ikke forklaret, hvorfor sådanne økonomiske forestillinger og idealer udgør en væsentlig del af »historiens dybtkulturelle og træge lag«.

Og lige som Østergård ikke klarlægger de sociale sammenhænge, gennem hvilke andre klasser/grupper bag deres ryg blev tvunget til at overtage gårdmandsklassens ideologi, således forsøger Ravn ikke at analysere og forklare, hvordan en så massiv ideologisk kontinuitet kan være blevet reproduceret gennem århundrederne. I forhold til Ravns første mentalitetshistoriske artikel »Arbejdet mellem nødvendighed og dyd« fra 1983 må hans nye »Fortiden i nutiden« siges at være et tilbageskridt i analytisk og teoretisk henseende. I førstnævnte forsøgte han at overveje »hovedproblemet: hvordan var den mentale omformning rent faktisk sket? Hvorledes formidles den socialpsykologiske kobling mellem den historiske udvikling og de psykiske strukturer?«. ¹⁹ Sådanne overvejelser er derimod stort set fraværende i sidstnævnte. »Fortiden i nutiden« fremstår derfor som endnu et eksempel på et nærmest inverst forhold mellem den samfundshistoriske forklaringskraft, der tillægges en 'mentalitet', og så den teoretiske afklaring af tesens grundlag og indhold.

Skal *Historien i kulturhistorien* bruges til at vurdere, om nye overordnede analysekategorier har vist sig brugbare, så er det nødvendigt at gå et skridt videre og spørge: hvorledes kan det nævnte misforhold mellem samfundshistorisk forklaringskraft og teoretisk afklaring forstås og forklares? Skal det forklares ved at henvise til særlige forhold hos de to historikere? Altså, at misforholdet i princippet kunne være undgået under andre forhold. Eller skal forklaringen findes i selve det mentalitetshistoriske projekt? Altså, at misforholdet snarere hidhører fra 'mentalitet' som analysekategori. For mig at se er sidstnævnte forhold langt det mest afgørende.

I de sidste 10-15 år har mentalitetshistorie nydt en stor og voksende popularitet. Det har der været mange gode grunde til. Men det er også blevet mere og mere åbenbart, at som forskningsfelt rummer mentalitetshistorie flere oplagte svagheder. ²⁰ Jeg skal her blot opholde mig ved en enkelt af disse. Til gengæld er den af afgørende betydning, når mentali-

¹⁹ T.B. Ravn, »Arbejdet mellem nødvendighed og dyd. Et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark«, *Den jyske historiker*, nr. 26, 1983, s.16.

²⁰ Jf. f.eks.: P. Burke, »Mentalitetshistoriens styrker og svagheder«, *Den jyske historiker*, nr. 37, 1986; M.A. Gismondi, »'The Gift of Theory': a critique of the *histoire des mentalités*«, *Social History*, bd. 10, 1985 samt J. Simensen, »Mentalitetshistorie – er det mulig?«, i E. Reiersen & D.Slettan (udg.), *Mentalitetshistorie – muligheder og problemer*, 1986.

tetshistorie bliver et centralt og integralt moment i samfundshistoriske analyser.

Den nordiske metodekonference i 1985 behandlede temaet: mentalitetsforandringer. Oplæggene gav anledning til en både livlig og frugtbar debat, idet begrebet 'mentalitet' indgik i mange forskellige sammenhænge – og i den forstand var den så afgjort en succes. Men konferencen var ikke nogen succes, hvis den vurderes ud fra den målsætning, der lå til grund for planlægningen: nemlig at konferencen skulle søge at klarlægge og forklare, hvorledes mentaliteter forandres. På det spørgsmål fremkom der nemlig ingen svar.²¹ Forklaringen herpå er egentlig enkel. Og den er præcist formuleret i Ulrich Raulffs forord til *Mentalitäten-Geschichte* (1987):

Bis heute (...) gibt es (...) keine Theorie der Mentalitäten oder gar des Mentalitätenwandels. Alles, was man hat, sind vage und problematische Definitionen des, was Mentalitäten seien und wo der eigentümliche Bereich des Mentalen anzusiedeln sei.²²

Så længe der ikke findes nogen teoretisk afklaring af, hvorledes en 'mentalitet' bliver dannet, så længe vil det være umuligt at forklare, hvorledes den bliver opretholdt, forandret eller nedbrudt. Begrebet 'mentalitet' bliver derfor let til en 'reificeret' eller 'hypostaseret' størrelse – altså en egenmægtig og selvvirkende kraft, der kan bruges til at forklare næsten hvad som helst. Så længe det ikke er muligt at definere, hvad en 'mentalitet' er og hvordan den dannes, så længe bør dette begreb ikke spille nogen fremtrædende rolle i samfundshistoriske analyser.

Det betyder imidlertid ikke, at hele det spændende og frugtbare forskningsfelt, som mentalitetshistorikere har søgt at bearbejde, må holdes ude fra historiske helhedsanalyser. En sådan udelukkelse ville selvfølgelig være konsekvensen, hvis dette forskningsfelt alene kunne begribes ved hjælp af mentalitetskategorien. Men det er heldigvis ikke tilfældet. Meget væsentlige dele af det mentalitetshistoriske forskningsfelt kan behandles med udgangspunkt i andre overordnede analysekategorier. For mig at se er to af de mest oplagte: 'socialisation' og 'identitet'.²³

²¹ Mentalitetsforandringer, Studier i historisk metode, bd. 19, 1987.

²² U. Raulff (udg.), *Mentalitäten-Geschichte. Zur historischen Rekonstruktion geistiger Prozesse*, 1987, s. 9.

²³ Jf. B.E. Jensen, »Identitet som faghistorisk forskningsfelt«, anf. sted, og »Childhood History as Sozialisation History«, i P. Aasen m.fl. (udg.), *Historical Perspectives on Childhood*, (Norwegian Centre for Child Research), 1990.

Holdninger og følelser såvel som dagliglivets taget-for-givne normer og forestillinger kan udemærket analyseres med begrebsparret 'socialisation' og 'identitet' som udgangspunkt. De refererer til mentale processer, der opererer på flere niveauer: fra det ubevidste og førbevidste, over performativ bevidsthed og til selvbevidsthed og tematiseret identitet. Ved deres hjælp er det ligeledes muligt at begribe det fælles kollektive, det gruppespecifikke og det individuelt særegne i et givet samfund.

Som analysekategorier har 'socialisation' og 'identitet' den afgørende fordel frem for kategorien 'mentalitet', at der findes teorier om, hvorledes en 'socialisering' foregår og en 'identitet' bliver dannet.²⁴ Derfor bliver det også muligt at klarlægge og forklare, hvorledes f.eks. et bestemt sæt holdninger eller en kollektiv identitet bliver opretholdt, forandret eller nedbrudt. Og alle tre forhold kræver en forklaring. Skal f.eks. en bestemt form for identitet opretholdes over tid, må den til stadighed gendannes i de efterfølgende generationer. Forklaringen på en sådan kontinuitet må følgelig søges i de konkrete og historisk specifikke socialisationsbetingelser. Men også forklaringen af ændringer og nydannelser må søges samme sted. Modsat 'mentalitet' bliver 'socialisation' og 'identitetsdannelse' derfor ikke en egenmægtig og selvvirkende kraft i de historiske processer.

På vej mod en bedre historisk helhedsforståelse?

Da *Den jyske historiker* i begyndelsen af 80'erne vendte sig imod det kulturhistoriske forskningsfelt, skete det med det overordnede sigte for øje, at der skulle oparbejdes en anden og bedre form for historisk helhedsanalyse. Derfor kan det afslutningsvis være rimeligt at spørge: kan der i *Historien i kulturhistorien* skimtes de første konturer af en ny og bedre helhedsforståelse?

Som det er fremgået af det foregående, så indeholder denne bog uden tvivl eksempler på en anden og anderledes tilgang til en historisk helhedsanalyse.²⁵ Men drejer det sig også om et oplæg til en bedre helhedsforståelse? Lægger det kulturhistoriske opbrud op til en bedre form for samfundshistorie? Det er andre og videregående spørgsmål.

²⁴ En kort og god indføring i de centrale teoritraditioner på dette område kan findes i K. Hurrelmann, *Einführung in die Sozialisationstheorie. Über den Zusammenhang von Sozialstruktur und Persönlichkeit*, 1986. K. Hurrelmann & D. Ulich (udg.), *Handbuch der Sozialisationsforschung*, 1980 er formentlig det mest omfattende referenceværk på dette felt.

²⁵ Ikke alle bidrag til *Historien i kulturhistorien* er forsøg på at lave en anden form for helhedshedsanalyse. Bogen indeholder nogle sektor- eller delanalyser, der vil kunne bidrage til en anderledes og bedre helhedsanalyse. Det mest oplagte eksempel er Henrik Horstbølls 'Folkebøger, folkelig læsning og folkekultur'.

Hvorledes sådanne spørgsmål vil blive besvaret, afhænger selvfølgelig delvist af valget af referencepunkt og målestok. Som referencepunkt har jeg her valgt at bruge den britiske og vesttyske kontrovers fra slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne om kulturens betydning og placering i en samfundshistorisk sammenhæng.

Anvendes et sådant sammenligningspunkt, så fremstår *Historien i kulturhistorien* bestemt ikke som et skridt på vejen henimod noget bedre. Hvad de analytisk-teoretiske problemer angår, så synes der ikke at være sket nogen afgørende bearbejdning eller afklaring – snarere tværtimod. I 1984 proklamerede *Kultur, mentalitet, ideologi*, at den teoretiske bearbejdning af disse begreber og deres indplacering i en samfundshistorisk ramme nu tog sin begyndelse. Men så vidt jeg kan se, leder man forgæves i den nye bog efter frugten af en sådan samfunds- og historieteoretisk indsats.

I det hele taget spiller teoridiskussionen en bemærkelsesværdig tilbagetrukket rolle i denne bog. Det kan der være flere grunde til. Måske skyldes det en form for 'reaktion' imod den meget markante teorifiksering (kapitalanalyser mm.), der prægede miljøet omkring *Den jyske historiker* i 70'erne. En anden forklaring kan være, at behovet for teorianalyse og -afklaring formentlig ikke fremstår som videre oplagt eller presserende, hvis ens holdning er udpræget eklektisk. Og det er den holdning, der er den fremherskende i *Historien i kulturhistorien*.

Hvad angår de overordnede historiske analysekategorier, så fremstår denne bog heller ikke som noget væsentligt skridt på vejen mod noget bedre. Det nye og anderledes er især knyttet til brugen af mentalitetskategorien, og det markerer en meget afgørende forskel i forhold til den britiske og vesttyske debat. Brugen af denne kategori har – som tidligere fremført – hverken ført til perspektivrige eller overbevisende resultater.

I den første fase af den britiske og vesttyske debat var interessen især rettet mod forholdet mellem kategorierne 'kultur' og 'klasse' og dermed samtidig mod 'produktion' og 'politik'. Debatten har båret frugt i den forstand, at der er blevet oparbejdet teorier, som gør det muligt at lave bedre og mere relevante klasseanalyser end tidligere. Og arbejdet med at forbedre analysekategorierne er fortsat. Et interessant eksempel herpå er Kockas afhandling »Bürgertum und Bürgerlichkeit als Problem der deutschen Geschichte« fra 1987. Heri taler han ikke længere om 'klasse' kontra 'kultur', men diskuterer de teoretiske konsekvenser af det forhold, at klasseanalysen tilsyneladende må suppleres med en kulturanalyse, hvis det skal lykkes at forstå og forklare det indre sammenhold i borgerskabet.²⁶

²⁶ I J. Kocka (udg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, 1987.

I næste fase kom også kategorien 'køn' til at indtage en afgørende plads i den løbende debat. Opmærksomheden blev følgelig rettet mod forholdet mellem 'køn', 'kultur' og 'klasse', og det har som konsekvens haft, at socio-kulturelle reproduktionsprocesser og former for socio-kulturel perspektivitet og identitet er begyndt at dukke op i en samfundshistorisk sammenhæng. Leonore Davidoff & Catherine Halls *Family Fortunes* (1987) er et flot eksempel på en analyse, der forsøger at sammentænke netop 'klasse', 'kultur' og 'køn' for at nå en bedre historisk helhedsforståelse.²⁷

I de sidste par årtier har kulturbegrebet stået yderst centralt i forbindelse med en problematisering af flere fremherskende samfundshistoriske paradigmer. Det er blevet brugt i et opgør med mere økonomistiske og/eller strukturorienterede modeller for en samfundshistorie. Det er blevet brugt til at understrege, at der må ske en markant opprioritering af udforskningen af menneskers hele bevidsthedsliv og af handlingsdimensionen i historiske processer. Det har således fungeret som et afgørende referencepunkt for forsøg på at udarbejde et forbedret samfundsbegreb.

Alt dette betyder imidlertid ikke, at 'kultur' fremstår som et bæredygtigt alternativ i forhold til 'samfund'. Men det er tilsyneladende det, som både *Historien i kulturhistorien* (1988) og forskningsrådets *Humanistisk forskning: Tradition og fornyelse* (1989) lægger op til. Lige så vigtig kulturbegrebet er som udgangspunkt for oparbejdelsen af bedre modeller for en historisk helhedsanalyse, lige så oplagt er det, at dette begreb ikke selv kan danne det centrale referencepunkt for en historisk helhedsforståelse. 'Kultur' kan bidrage til en bedre forståelse af f.eks. 'klasse', 'produktion', 'magt', og 'sociale relationer', men det kan ikke danne selve akse for en analyse af 'klasse', 'produktion', 'magt' osv. Men det er det krav, som kulturbegrebet må kunne honorere, hvis det skal fremstå som et alternativt helhedsbegreb i forhold til 'samfund'. At fremhæve at faghistorien er en kulturvidenskab, kan være rimeligt og relevant i visse debatsammenhænge. Men det må ikke få os til at glemme, at faghistorien først og fremmest er en samfundsvidenskab.

²⁷ L. Davidoff & C. Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850*, 1987. Vedr. arbejdet med at sammentænke 'klasse', 'kultur' og 'køn' se også f.eks. C. Hall, »The tale of Samuel and Jemima: Gender and working class culture in early nineteenth-century England«, i T. Bennett m. fl. (udg.), *Popular Culture and Social Relations*, 1986 og J. W. Scott, »Women in *The Making of the English Working Class*«, i dennes *Gender and the Politics of History*, 1988.

Nekrolog

SVEND ELLEHØJ

8. september 1924–26. januar 1988

Svend Ellehøj døde den 26. januar 1988 efter fire og tredive år i Københavns Universitets tjeneste, de sidste fire og tyve som professor i historie.

Svend Aage Jensen Ellehøj var født den 8. september 1924 i Barup på Stevn hvor hans fader var gårdejer. Fra sin barndom var han fortrolig med sjællandske bønders livsindstilling, det viste han ofte i skrift og tale, men han var ikke i tvivl om at studierne havde gjort ham selv til bybo. Han blev student fra Rungsted Statsskole i 1943 og *magister artium* i historie ved Københavns Universitet 1950. Hans første studieår var prægede af besættelsens begivenheder der afbrød eller forstyrrede undervisningen, og det kom ham tidligt til gode at han havde anlæg for selvstudium. Han fik universitetets guldmedalje 1948 for en besvarelse af et prisspørgsmål med titlen: »Den engelske skibsfarts stilling i Østersøområdet i 10-året før den første navigationslovs ikrafttræden 1651 samt dennes indvirkning på handel og skibsfart i Østersøen i tiden til 1663, belyst på grundlag af Øresundstoldregnskaberne« (Historie A 1947). Det var et spørgsmål der kun kunne besvares på grundlag af de originale Øresundstoldregnskaber (ikke Nina Bangs problematiske tabellariske udgave af dem), og besvarelsens grundlag er en gennemgang af Øresundstoldregnskaberne for årene 1646-1663. Den viser at hollandsk skibsfart efter den westfalske fred næsten øjeblikkelig udviklede sig til en trussel mod den engelske, hvad der talte for at tillægge navigationsloven af 1651 en reel baggrund som forskningen på det givne tidspunkt syntes tilbøjelig til at frakende den. Og besvarelsen belyser tillige den første navigationslovs virkninger i Østersøens handel og skibsfart, hvad der bidrager til forståelse af forudsætningerne for den anden navigationslov af 1660. Prisopgaven blev udgangspunktet for brede og dybtgående studier i dansk udenrigshandel og udenrigspolitik i 16. og 17. århundrede, det første tiår under Astrid Friis' nøjeregnende og inspirerende stimulations, og studiernes præliminære resultater mærkes i alle Ellehøjs be-

tydelige bidrag til disse århundreders historie, men studierne blev aldrig ført frem til den monografi bedømmerne af prisopgaven, Albert Olsen og Astrid Friis, givetvis havde håbet på (Universitetets Festskrift november 1948 side 201).

Ellehøj opnåede som student at deltage i Erik Arups sidste kursus i historieforskningens teknik og metodelære, og han gav fyre år senere, i sin sidste afhandling, en kyndig vurdering af kurset og en sympatisk karakteristik af læreren (Festskrift til Troels Dahlerup 1985). Men hvis Ellehøj i egentlig forstand uddannedes af nogen, var det af Knud Fabricius, Albert Olsen og Astrid Friis. Professorerne var hinandens censorer ved prøverne til magisterkonferens, og de var enige om at stille store krav, vejlede intensivt og indrømme den enkelte studerende stor selvstændighed i selve udførelsen af præstationerne. Ved tidspunktet for Ellehøjs konferens var imidlertid det ene af fagets tre professorater vakant og de to resterende besat med andre end dem der havde beklædt dem da han begyndte at studere.

Svend Ellehøj opnåede den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet på afhandlingen »Studier over den ældste norrøne Historie-skrivning« der blev forsvaret den 25. maj 1965. Og den 14. juni samme år udnævntes han til professor i historie ved samme universitet, det embede der var blevet ledigt ved Astrid Friis' afgang i 1963. Så lang en modningsperiode var ikke ualmindelig ved rekrutteringen til professoraterne, og den knap 41-årige Svend Ellehøj havde både et stort forfatterskab og ti års erfaring i administrationen af universitetsfaget historie i København.

Han var blevet den første amanuensis ved et historisk institut der nu, på tærskelen til universitetets ekspansionsperiode, skulle afløse det ældre »Historisk Laboratorium«. Han havde været Astrid Friis' højre hånd i sagen vedrørende ombygningen af Handels- og Kontoristforeningens bygning på Bispetorvet hvor instituttet fik til huse. Og han havde nedlagt et stort forberedende arbejde i det forskningsprojekt hvormed instituttet ville markere sig i den videnskabelige verden, intet mindre end en kritisk kommenteret udgave af Arild Huitfeldts Danmarks Riges Krønike (1595-1604).

Amanuensisstillingen indebar også betydelige redaktionelle opgaver. Første bind af en nyanlagt skriferække (Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, 1957) og en væsentlig del af andet bind (Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i middelalderen 1968). Han var medredaktør af Festskrift til Astrid Friis 1963 og af bibliografien »Udlændinges Rejser i Danmark før År 1700« hvormed instituttet hædrede sin første forstander ved hendes afgang i 1963.

Da den historiske »faggruppe«, fagets medlemmer af det filosofiske fakultet, dvs. professorerne, etablerede sig som instituttets bestyrelse, blev Svend Ellehøj dens første sekretær. Han ejede den stærke personligheds evne til at være selvudslettende, og hans administration havde altid et diskretionens præg der kunne nærme sig til anonymitet. Amanuensen havde ikke undervisningspligt ved universitetet og fik i stedet afløb for sine pædagogiske talenter i et timelærerejob ved Zahle's Seminarium. Men han var en værdsat taler og *magister bibendi* ved de historiestuderendes fester i disse år, og han forestod sammen med en snæver kreds af medarbejdere udgivelsen af en De Historiestuderendes Sangbog, *Carmina Historicorum Vulgata*, der var illustreret og indeholdt de vittigste viser og sange fra årenes revyer og ekskursioner. Den blev trykt med støtte af universitetets fritrykskonto, til trods for at dens kulturhistoriske værdi dengang ikke kan have været så indlysende som nu, og til trods for at en del af indholdet ikke egnede sig for omtale i videre kredse. Hans administrative snildhed præsterede det utrolige i tilrettelæggelsen af fagets ekskursioner i ind- og udland, og her holdt han sig normalt på diskret afstand af det faglige program. Han gjorde en undtagelse i Italien en gang, ligesom for at markere at han også havde en historisk uddannelse, og foreviste Fra Angelico's fresker i San Marco klosteret i Firenze, hvad der var uforglemmeligt.

Forfatterskabet består overvejende af bestillingsarbejder, store bundne opgaver som Ellehøj påtog sig og løste fremragende. Formen tiltalte ham tydeligt nok. I den bredt anlagte, objektive fremstilling værdsætter han den givne mulighed for at prøve både materialet og forskningstraditionen, og her yder han noget af sit allerbedste. Men teksten åbner sig ikke for hvemsomhelst. Værkerne er spækket med velunderbyggede oplysninger, som enhver uden vanskelighed kan drage nytte af, men den underliggende kilde- og problemdiskussion er ofte formuleret i en elegant indforståethed der kun gør den tilgængelig for den læser der har, eller er villig til at skaffe sig, forudsætninger der svarer til forfatterens.

Et tidligt eksempel er hans fire bidrag til jubilæumsværket »Højesteret 1661-1961« (1961), særlig det vigtige afsnit om rettens grundlæggelse (s.1-52). Her; i et emne der udgjorde et hidtil ringe påagtet aspekt af enevældens indførelse i Danmark, og hvor forgængerne var Knud Fabricius (»Kongeloven« 1920) og C.O.Bøggild-Andersen (»Statsomvæltningen 1660« 1936 og »Hannibal Sehested« 1946), bygger Ellehøj sin fremstilling på en minutøs gennemgang af det politiske forhandlingsforløb på stændermødet i København i de to uger fra den 4. til den 18. oktober 1660, »da... forhandlingerne samlede sig om en omdannelse

af det gamle danske valgkongedømme til et arvekongedømme« (s. 2). Han fortsætter i en fremstilling af kollegiestyrets indførelse, hvori Højesteret efter hans opfattelse hører naturligt hjemme, nemlig som et justitskollegium. Han holder sin tolkning åben for den velbegrundede formodning at der kunne være, og ofte var, stor forskel på hvad der blev foreslået og vedtaget på stændermødet, og hvad der efter stændermødet blev gennemført i praksis. Og han holder en klar distance til de to hidtil fremherskende opfattelser i forskningen, Knud Fabricius' karakteristik af den tidlige enevælde på grundlag af Kongeloven fra 1665, og C. O. Bøggild-Andersens fremhæven af Hannibal Sehesteds afgørende rolle. Ellehøj bestrider ikke disse tankers relevans, men anlægger i sin objektivt beskrivende fremstilling et perspektiv der udelukker at disse enkle teser kan rumme hovedsagen. Når der politisk og administrativt er foregået, hvad Ellehøj viser der er foregået i de fjorten afgørende dage, kan den statsretlige problematik ikke have været så entydig og konstant som Fabricius havde tænkt, og Hannibal Sehesteds rolle ikke så afgørende som Bøggild-Andersen havde forestillet sig. Ellehøj kan rolig skrive: »Hvornår og hvorledes tanken om at overdrage Frederik III og hans efterkommere arvelig regering først var dukket op, er et problem som trods megen debat ikke har kunnet løses med sikkerhed« (s. 2). Umiddelbart er Ellehøjs resultat at der foreligger en betydelig kontinuitet mellem valgkongedømmets Herredag og arvekongedømmets Højesteret, hvor den vigtigste forskel består i det jævnbrydige antal af adelige og borgerlige assessorer i den nye Højesteret. Men denne fremstilling indeholder kimen til en fuldkommen ny vurdering af enevældens indførelse i Danmark. Begyndelsen var gjort med det enkle, for forfatteren karakteristiske, ikke at sondre skarpere mellem den dømmende, lovgivende og udøvende magt end kilderne selv gør. Emnet beskæftigede Ellehøj til hans død, men en større samlet fremstilling blev det ikke forundt ham at skrive. Det vigtigste supplement til Højesteretshistorien er et foredrag om enevolds- arveregeringsakten 1661 som han holdt ved Det nordiske Historikermøde i Helsingfors 1967.

Ellehøj behandlede perioden 1300-1648 i Gads Historie for Gymnasier og Seminarier (II 1963), et værk der alt for tidligt blev uanvendeligt i de skoleformer det var beregnet for, på grund af ændringer i læseplanerne der sænkede undervisningens niveau under værkets standard. Og han skrev bindet »Christian 4.s Tidsalder 1596-1660« i Politikens Danmarks Historie under redaktion af John Danstrup og Hal Koch (1964) hvor han, i den populariserende stil dette værk anlagde, udbyggede karakteristiken af det efterreformatoriske, før-enevældige Danmark på en måde som forskningen ikke har kunnet negligere. Det var efter hans eget udsagn (i

selvbiografien i Københavns Universitets Festskrift november 1965, s. 216) sine studier i dansk udenrigshandel og udenrigspolitik i 16. og 17. århundrede han byggede på i dette værk. Det falder også klart i øjnene hvilken rolle fremmede diplomaters indberetninger fra Danmark i disse år har spillet for ham som kildemateriale og til støtte for hans indlevelse i de situationer han behandler. Samtidig bærer fremstillingen præg af hans fortrolighed med den internationale politiske situation i Europa i disse årtier. Hans karakteristik af de europæiske stater, deres styreformer og deres politikere, så vel som allianceerne og alliancemulighederne mellem dem, er tredimensional. Særlig forholdet mellem England og Nederlandene som han havde fulgt i enkeltheder hvad Østersøpolitikken angik 1646-63, spiller en stor rolle for fremstillingen. Men det udenrigske er overalt sat i forbindelse med det hjemlige og fremstillingen bryder nye veje, ikke mindst i karakteristikken af de fremherskende statstanker i forholdet mellem kongemagten og rigsrådet. Brydningen mellem en arve- og en valgkongedømme-ideologi som Ellehøj med rette fører tilbage til 1400-årenes rådspolitik, belyser den situation han havde konfronteret sig med i Højesteretshistorien og hører til de mange værdifulde nyvurderinger han har nedlagt i sit bind af Politikens Danmarks Historie.

Disputatsen »Studier over den ældste norrøne Historieskrivning« (1965) er ikke noget bestillingsarbejde, men holder så stram en disposition og argumentationsmåde, næsten som om det var. Det er Svend Ellehøjs kildekritiske mesterprøve, og afhandlingen lever til fulde op til kravene der traditionelt stilles til disputatser. Emnet er stort og af væsentlig betydning, og afhandlingen argumenterer stringent for klart formulerede teser. Hvad Ellehøj viser er (med hans egen reduktionistiske formulering i afhandlingens konklusion s. 277) at tre værker af norsk historieskrivning fra sidste halvdel af 1100-årene ikke var indbyrdes uafhængige kodifikationer af mundtlig tradition (som Siegfried Beyschlag havde hævdet 1950), men at to af dem kunne betragtes som indbyrdes uafhængige, medens det tredje havde benyttet det ene af de to andre som kilde og havde kildefællesskab med det tredje af dem. Og dette var i grunden hvad forskningen havde ment indtil Siegfried Beyschlag. Først efter denne overdrevent beskedne formulering af konklusionen, tillader forfatteren sig at fremføre at hans tilbagevenden til forskningens tidligere opfattelse rigtignok foregår på grundlag af argumenter denne sjældent eller aldrig havde anlagt, samt at slægtskabsforholdet mellem de tre værker ikke kun havde interesse i sig selv, men tillige var i stand til at belyse hvad den ældste islandske historieskrivning havde ydet til den norske 1100-tals historiografi og hvorledes det var foregået.

Det drejer sig om *Historia Norvegiæ* skrevet (på latin) af en norsk gejstlig der opholdt sig i Danmark o.1170, overleveret i et håndskrift fra 1400-tallet, endvidere om Theodoricus Monachus' *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* sandsynligvis skrevet 1177-80 i klosteret Nidarholm ved Trondheim, og endelig om det norsksprogede kompendium *Ágrip* der ligeledes stammer fra Trondheim og er affattet o.1190. Efter Ellehøjs undersøgelse kan *Historia Norvegiæ* og Theodoricus' værk anses for indbyrdes uafhængige, mens *Ágrip* har benyttet Theodoricus' værk som kilde til sin fremstilling og tillige bygger på et tabt skrift om de norske kongers historie som også *Historia Norvegiæ's* forfatter har kendt.

Ellehøj bestemmer det tabte skrift som en tabt *conunga ævi* af den islandske historiker, præst og høvding Ari Þorgilsson (1067/68-1148), hvis bevarede værk om den islandske stats og kirkes grundlæggelse og historie indtil o.1120 (*Islendingabók*) belyser dens karakter, men ikke kan kandidere til at være selve dette forlæg for senere værkers behandling af den norske (til dels svenske og danske) kongerække frem til 1120'rne. Ved den minutløse tekstsammenligning der er beretningskritikkens metode lykkes det Ellehøj at føre et sandsynlighedsbevis for at *Historia Norvegiæ*, »trods sin latinske sprogdragt, gengiver Aris tekst mere nøjagtigt end noget andet værk, bortset fra kongekroniken i *Heiðreks saga* og *Knýtlinga saga*« (s. 280). Han sætter den tabte Ari-tekst ind i et plausibelt forhold til europæisk historiografi, og han lader det til en vis grad stå åbent hvor meget af denne europæiske orientering Ari har overtaget fra sin forgænger Sæmundr Sigfússon, eller for så vidt de begge skylder deres hjemmelmænd, og det lykkes ham at rekonstruere komponenter i den relative kronologi der lå til grund for den ældste islandske historieforskning. Ágrips afhængighed dels af det rent norske værk af Theodoricus Monachus (*Historia de antiquitate regum Norwagiensium*), dels af Ari-traditionen, sætter Ellehøj i forbindelse med at abbed Karl Jónsson fra Þingeyraklaustr i 1185 (dvs. mellem de to værkers affattelsestid) var ankommet til Trondheim (s.279) hvorved Ágrip i højere grad end sine norske forlæg blev en gengivelse af islandsk tradition.

Ellehøjs disputats viser hvor langt den systematiske tekstanalyse og den strenge logik, ikke mindst den nøjeregnende hensyntagen til kronologien, kan føre sin trænede udøver. Dens komplicerede, skønt overalt stringente, argumentation, sammen med forfatterens tilbøjelighed for *understatement*, kan stedvis tilsløre at nogle af de anlagte hypoteser, og de tanker der frembyder sig til verifikation eller sandsynliggørelse af dem, i dristighed minder om mesterdetektivens formodninger om hårfarven på grundlag af fodaftrykket.

Kort efter udnævnelsen til professor overtog Ellehøj redaktionen af Historisk Tidsskrift efter Povl Bagge og Astrid Friis. Det var evident at tidsskriftet, sit høje videnskabelige niveau til trods, trængte til fornyelse i form og indhold, og lige så evident at Ellehøj var manden der kunne gennemføre det. Han fik ingen medredaktør og arbejdede vistnok, skønt han aldrig udtrykkelig lod sig mærke med det, i den slags sager helst alene. Han ændrede omslag, papir og sats, med den sikre sans for boghåndværk han havde erhvervet sig i sine amanuensis-år. Han udvidede tidsskriftet til det dobbelte i omfang. Og han skabte af rubrikken »Nyt fra historisk videnskab« en almen historisk litteraturorientering der ikke tidligere fandtes i noget dansk tidsskrift. Forudsætningerne var til stede. 1960'ernes store studentertal og kandidatproduktion udgjorde markedet. Og den hastigt voksende kreds af yngre universitetslærere var kernen i den gruppe anmeldere han samlede om tidsskriftet. Mange unge historikere har her for første gang prøvet deres pen under hans stilfærdige, forstående og præcise kritik. Tidsskriftets dækningsområde blev vældigt udvidet, hvad der svarede godt til fagets ekspansion i de år, og for Ellehøj var det en tilfredsstillelse at det var ham der fik lov at udvide den »Nyt-rubrik« der var indført i 1899 af J.A. Fridericia, for Fridericia var en af de forgængere Ellehøj havde størst sympati for.

Ellehøj varetog det krævende redaktørhverv indtil 1974 og var i samme periode ansvarlig for en række tunge videnskabelige bedømmelsessager samt en hovedkraft i de ændringer i studie- og eksamensregler som foregik under fagets ekspansion og universitetets begyndende demokratisering. Det var opgaver han, med en pligtfølelse der var udpræget hos ham, lagde de nødvendige kræfter i for at løsninger kunne nås, uden ofte at give udtryk for at få af sagerne under en højere betragtning var de kræfter værd de krævede.

Fagets teoretiske nyorientering i 1960'erne og 1970'erne gjorde Ellehøj ikke personlig med. Povl Bagge var en ældre fagfælle som han sympatiserede med og beundrede, men ikke efterlignede, og over for hans teoretisk bevidste elever indtog han en interesseret åbenhed. Det var ikke ham selv fremmed at tænke over hvad det var der i grunden foregik, når historikeren arbejdede historisk, men han så helst at den slags tankegange var implicit til stede i den historiske afhandling og skyede i det mindste selv teoretiske udredninger i større omfang. For ham var det væsentlige med den størst tænkelige fantasi at opstille de muligheder kildematerialet tillod historikeren at vælge imellem, og derpå træffe det enklest mulige, mest rimelige valg. Det var ham en tilfredsstillelse at konstatere, for sit og andres vedkommende, at vælges måtte der. Han har givetvis med rette været bekymret for, om nogen af de unge studerende for sent eller aldrig

skulle blive opmærksom på kildekritikkens fundamentale betydning i historieforskningen, i deres og deres læreres anstrengelser for at præcisere den filosofiske valør af den historiske erkendelse. Selv var han oplært i den historiske metodik dengang det såkaldt materielle kildebegreb herskede uindskrænket her, og han har muligvis ment at det var bedre at lære i selve forskningens praksis, end i skolestuen, at kildebegrebet nødvendigvis måtte være hvad der nu kaldtes funktionelt. Selv brugte han aldrig kilderne uden en præcis bevidsthed om deres ophavssituation og sin egen problemstilling.

Ånds- og lærdomshistorie havde hans stærke interesse siden de unge år, og det var da også et felt hvorpå Astrid Friis gerne ansprede sine elever. I sin behandling af enevældens tidligste administration og politik, i Højesteretshistorien, hæfter Ellehøj sig ved at regeringen i årene efter 1660 udviste en tilbøjelighed til at unddrage sig sin forpligtelse til at støtte sig på borgerlige undersåtter, ved her fortrinsvis at vælge lærde mænd (universitetsfolk, i væsentligt omfang gejstlige). Og i Politikens Danmarks Historie bind 7, hvor lærdomshistorien ikke er forsømt, giver han flere kyndige redegørelser for, hvorledes den lutherske ortodoksi som kulturfænomen i årene omkring 1600 må antages at have gjort sig gældende i stats- og samfundslivet i Danmark. Lærdoms- og kulturhistorien var også det aspekt der havde hans største interesse ved det forskningsprojekt han i midten af 1960'erne sammen med Harald Ilsø fik en større bevilling til, nemlig undersøgelse og delvis udgivelse af rejsebeskrivelser fra Danmark og Norden omkring 1600 (en naturlig fortsættelse af arbejdet med bibliografien 1963).

Den brede kulturhistoriske orientering og specifikt det faktum at Ellehøj både var en højt meriteret middelalderhistoriker og en autoritet i det 16. og 17. århundredes økonomiske, politiske, administrative og diplomatiske historie hvad Danmarks forhold til udlandet angik, gjorde ham selvskrevet til store organisatoriske og redaktionelle opgaver. Han var en hovedkraft i Det historiske Instituts Huitfeldt-projekt så længe det eksisterede, selv om det eneste synlige udtryk var at han var en aktiv tilsynsførende ved det bind »Huitfeldt manuskripter« der blev udgivet 1976 ved Grethe Ilsø med indledende manuskriptredegørelse af Harald Ilsø. Det var tidernes ugunst, ikke kvaliteten af det i projektet nedlagte arbejde, der gjorde at instituttet i midten af 1970'erne afstod fra at gennemføre den oprindelige plan om en samlet kritisk udgave. Et forlag havde udgivet Huitfeldts hidtil uopdrivelige kvartudgave i faksimile, fondsmidler begyndte at være vanskelige at opnå, og bogmarkedet var trængt. Blandt Ellehøjs redaktionelle opgaver må nævnes at han fra 1968 var medlem (sammen med Aksel E. Christensen og H. P. Clausen) af

redaktionen for Gyldendals Danmarks Historie til Universitetsbrug, et værk der blev til på initiativ af nogle yngre universitetslærere for hvem savnet af tidssvarende undervisningsmateriale var akut. Studenterholdene i 1960'erne og 1970'erne var store, og Arups Danmarkshistorie tillod ikke den brede konfrontation med kilder og forskningstradition der var behov for i undervisningen. Værket fik Søren Mørch som redaktionssekretær og de første bind udkom 1977 og 1980. Ellehøj fik aldrig selv skrevet det bind han håbede på og kort før sin død udtrådte han af redaktionen. Endelig i disse år nærmer værket sig sin færdiggørelse.

Ellehøj skrev langsomt, men meget, og når han havde skrevet, var det ham praktisk umuligt at ændre. Hans langmodighed med fagfæller der ikke afleverede deres manuskripter til tiden var betydelig, styret af medmenneskelig forståelse, men den var naturligvis ikke helt ubegrænset. Som redaktør af Historisk Tidsskrift tog han ansvaret for at de første tre afsnit af en afhandling der ville blive af central betydning blev sat op, skønt han godt vidste at afsnit 4 kun fandtes i kladde og afsnit 5 med konklusionen ikke var skrevet. Den kom til at stå i bly i tyve år, og trykmetoderne ændredes, så satsen måtte styrtes, hvorpå afhandlingen lykkeligvis blev skrevet færdig og kunne udkomme i den nye teknik. Men forfatteren var ganske vist en af Ellehøjs jævndrende fagfæller der hørte til de kæreste og mest særprægede skikkelser i faget. Ellehøj vidste af egen erfaring hvor stor forskel (og hvor lang tidsafstand) der kan være mellem et manuskript der er næsten færdigt og et der er færdigt. Han bragte denne sindigt resignerede holdning med sig til andre redaktørhverv, selv om konsekvensen ofte var at hans eget arbejde blev større og måtte udføres under et hårdere tidspres end forudset. Han var sammen med Kr. Hvidt og Otto Norn redaktør af værket »Christiansborg Slot« (1975) og sammen med Kristof Glamann redaktør af Politikens værk (i en art fortsættelse af Danmarkshistorien) om Danmarks Historie uden for Danmark (1980-1982).

Den ubestridelig største redaktionsopgave, og den der i de sidste 15 år af hans liv praktisk forhindrede ham i større selvstændigt videnskabeligt arbejde, var imidlertid værket »Københavns Universitet 1479-1979« der skulle udgives i anledning af Københavns Universitets 500 års jubilæum. Han var hovedredaktør, den der planlagde værket (i fjorten bind) samt udvalgte forfatterne, i samråd med redaktionerne af fakultetsbindene når det drejede sig om fordelingen af bidragene her. Når det kom til korrektur- og ombrydningsfasen, var det ofte ham der udførte det endelige tilrettelæggende arbejde. Bag valget af illustrationer lå ofte et forberedende arbejde han havde udført flere år forinden (det gælder naturligvis ikke mindst afsnittet om Historie efter 1830, som han

oprindelig selv havde leget med tanken om at skrive). Det var en stor skuffelse for ham at værket i sin første planlægningsfase stødte på modstand i Statens humanistiske Forskningsråd, så at det i nogle år før jubilæet var ganske usikkert om det ville kunne udkomme. Hans skuffelse angik det snæversyn der forhindrede at værket blev opfattet som det det ville være, nemlig den danske videnskabs historic fra senmiddelalderen til nutiden. Men da støtten kom, tog han fat på arbejdet og resignerede over for den kendsgerning at det nu kun ville være muligt at få et enkelt bind færdigt til jubilæet og at færdiggørelsen af hele værket derpå nødvendigvis måtte trække endnu mere i langdrag end det havde kunnet forudses. For Ellehøj var det en universitetsopgave af væsentlig betydning som førte ham ind i et kollegialt samarbejde han satte pris på. Til brug for forfatterne og redaktionen samlede han, med egen hånd, et lille universitetshistorisk bibliotek der kom mange af forfatterne til gode. Men det store læs han trak også i dette projekt, tillod ham ikke at få det afsnit om universitetets almindelige historie fra hånden som han selv havde påtaget sig (tiden fra 1623 til 1732). Dog nåede han at se ni bind udkomme, og værkets solide helhedspræg er hans.

Svend Ellehøj var en håndværksmæssigt indstillet og praktisk arbejdende historiker der var sig bevidst at være bærer af en tradition under fornyelse. Sit syn på fagets vilkår og muligheder afslører han kun indirekte i sine skrifter, mest talende måske i de to nekrologer han skrev over sine forgængere Knud Fabricius (Københavns Universitets Festskrift November 1968) og Astrid Friis (Historisk Tidsskrift 1968). Historisk forskning var for ham normalt en opgave der skulle løses i enrum, men han opsøgte med glæde samtalen med kolleger i alle de fag hans arbejde havde affinitet til. Han var glad for at afløse Povl Bagge som censor ved magisterkonferens i kunsthistorie og at efterfølge Astrid Friis som medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Kirkehistorie. Han lagde et stort arbejde i historisk-faglige sammenslutninger, Den Danske Historiske Forening, Historisk Samfund, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie hvis forstander han var fra 1975 til 1985.

Begge hovedlinjer i hans videnskabelige arbejde, middelalderens historiografi og det 16.-17. århundredes politisk-økonomiske historie, bragte ham i nær kontakt med fagfæller i de andre nordiske lande, og her kunne han navnlig i forholdet til de jævnaldrende lundensiske historikere bygge på kontakter der stammede helt fra studietiden.

Det universitet han begyndte at studere ved i 1943 og det han virkede i ved sin død fem og fyrrer år senere, lignede kun hinanden i det væsentlige,

forskningsmuligheden for dem der ville gøre den indsats der krævedes. Det værk om universitetets historie han redigerede, belyste klart hvad der var sket. Han gav sig helt til de opgaver universitetet og den kollegiale ansvarlighed stillede. Uden det kunne nok hans personlige forfatterskab have været mere omfattende end det nåede at blive. Men hans betydning for kollegerne og faget ville ikke være blevet større end den blev.

Kai Hørby

Anmeldelser

Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (redaktion Olaf Olsen), bd. 1-3, København 1988. 1. Jørgen Jensen: I begyndelsen. Fra de ældste tider til ca. 200 f.Kr. 391 s. – 2. Lotte Hedeager: Danernes land. Fra ca. år 200 f.Kr. - ca. 700 e.Kr. 374 s. – 3. Peter Sawyer: Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050, 376 s. – Alle bind med talrige illustrationer, delvis i farver, samt kort. Sælges kun i subscription, pr. bind 320 kr.

Skal man under ét omtale de tre første bind af værket, kan man starte med den sætning i forlagenes forord, at hver ny generation skal have sin egen nye, store Danmarkshistorie. Netop for ca. 30 år siden udsendte Politikens forlag sin 14 bind store skildring af vor historie fra indvandringen af de første jægerfolk og frem til den nutid, der allerede i dag er ved at være fortid. I 1962 skildrede Johs. Brøndsted sten-, bronze- og det meste af jernalderen i ét bind, medens vikingetiden fik sit eget. Brøndsted løste opgaven på en fin og let læselig måde, men hans grundlæggende teorier og hele metode var allerede dengang ved at være forældede, og vikingetiden – hans special-område – fik han ikke lov til at skildre; dette sidste bind havde hverken arkæologer eller historikere ret meget til overs for dengang.

Politikens danmarkshistorie fik en overvældende modtagelse og udkom i flere oplag. To gange, især ved den sidste udgave (1977), blev Brøndsteds bind ført à jour, men kun vedrørende nye fund; redaktionen ønskede ikke at ændre den i mellemtiden afdøde forfatters synspunkter. Mange af HT's læsere vil nok sammenligne oldtidshistorien her med det nye værk og måske ryste lidt på hovedet, når de opdager, hvor forskelligt det samme primærmateriale kan tolkes. Arkæologerne er knap så chokerede; de er udmærket klar over, hvor vanskeligt det er at nå frem til mennesket bag de spredte og tilfældigt overleverede fund og at tolke meninger og tanker bag dem.

Valget af nye forfattere til alle de tre nævnte bind er udmærket, og det er prisværdigt, at de – som hovedredaktøren skriver – får lov til at udtrykke sig på forskellig måde med hensyn til metode og synspunkter. Fælles for dem er, at de ikke blot behersker det danske materiale, men skildrer det på bred europæisk baggrund. Ja, hvad ellers? Sådan vil

måske de fleste af HT's læsere spørge. Hertil må svares, at noget sådant ganske vist er tradition blandt danske arkæologer, men i de andre nordiske lande skriver vore kolleger tilsvarende oversigter med en ofte helt utilstrækkelig omtale af den så nødvendige baggrund.

De to første bind af det nye værk er stærkt præget af nye retninger hos internationale arkæologer, hvor man søger et fælles mønster for al tidlig kulturudvikling. Inden for den nært beslægtede etnologiske forskning var sådanne evolutionistiske synspunkter toneangivende i forrige århundrede, men blev så forladt til fordel for andre retninger. For en snes år siden genoptog først amerikanske og engelske forskere de evolutionistiske modeller, hvorefter tendensen spredte sig, bl.a. herhjemme. Man har kaldt det »New Archaeology«, et efterhånden mindre korrekt udtryk, da der nu er flere forskellige varianter. Men de nymodens modeller bør læses opmærksomt i de to første bind, da begge forfattere hist og her tydeligt siger, at der er tale om mulige forklaringer og ikke om sikkert dokumenterede resultater.

Men man må hilse de nye tolkninger af kultur- og samfundsudviklingen gennem største parten af vor oldtid velkommen, bl.a. fordi naboømrådernes kolleger får mulighed for at vurdere både styrke og svaghed i den forhistoriske arkæologi. Det gælder ikke blot de moderne retninger, men i lige så høj grad det grundsyn, som fagets folk for både én og to generationer bekendte sig til.

Lad mig give et eksempel på større ændringer. Gennem hele stenalderen tales der ikke længere om store indvandring som årsag til afgørende forandringer i både materiel og åndelig kultur (så vidt denne sidste giver sig udtryk i gravskik). I Politikens danmarkshistorie (så sent som 1977) fik sydfra kommende folk skyld både for indførelse af de skelsættende, nye erhverv – agerbrug og husdyrhold – samt nogle århundreder senere for fremkomsten af de såkaldte enkeltgravs- eller stridsøkse-kulturer. I dag tales der ikke om indvandring. De radikale kulturændringer tolkes som fremkaldt af naturforholdenes eller menneskenes stigende pres på mulighederne for fødeproduktion, hvorved befolkningen tvinges over i nye erhvervsformer og deraf følgende ændringer af både samfundsstruktur og materiel kultur. En anmeldelse er ikke stedet for faglig diskussion, men det er fristende at nævne, at lignende tolkninger ikke altid er lige brugbare i værkets andet bind, som især efter vor tidsregnings begyndelse er fyldt med folkevandringer, i mange tilfælde historisk dokumenterede.

Et relevant problem for HT's læsere er dateringer. Det gælder især sten- og bronzealderens tal, hvor forf. anvender de reviderede, såkaldt kali-

brerede kulstof 14-dateringer, uden klart at gøre opmærksom på, at mange arkæologer indtil for få år siden brugte (ja, enkelte endnu i dag bruger) de konventionelle (dvs. ikke-kalibrerede) C-14 tal. Navnlig er det alvorligt i 4. årtusinde f. Kr., hvor der kan blive tale om en tidsforskel på ca. 1.000 år efter den anvendte metode. I sidste udgave af Politikens danmarkshistorie blev der udførligt gjort rede for disse forhold, og der var indsat et skema, hvor man direkte kunne sammenligne de omtrentlige årstal for de vigtigere perioder. I det nye værk er forholdet blot omtalt i en slags note, der er gemt efter illustrationslisten s. 385; tilmed er den så kortfattet, at kun fagfolk med kendskab til sagen forstår den. Alle andre, der vil bruge værket som håndbog til videre læsning, er ladet i stikken.

Et andet generelt forhold bør kommenteres. Det drejer sig om de skel, som redaktionen har sat mellem de tre bind. Mellem bd. 1 og 2 ligger det ca. tre århundreder efter jernalderens begyndelse. Dette er nyt, dvs. ikke brugt i andre oversigter. Og faktisk er der i den tidlige jernalder ikke noget klart kulturhistorisk skel omkring år 200 f. Kr. Den valgte fremgangsmåde har den fordel, at én forfatter får mulighed for at skildre det kulturhistorisk vigtige og forskningsmæssigt spændende skifte mellem bronze- og jernalder ved ca. 500 f. Kr. (Her er han forøvrigt særlig kyndig gennem sin egen forskning). Men der er også en ulempe, idet forf. til bind 2 atter må berette om nogle områder, hvor arkæologerne ved rimelig god besked (f.eks. om landsbysamfundet, de enkelte gårde, markerne, husdyr og planteavl). Et par illustrationer er tilmed gentaget (den yngre landsby fra Grøntoft og det store gravfelt ved Årupgård). Det får endda være, men det er vanskeligere at forsvare, at et par vigtige fund først nu omtales og afbildes, skønt deres rette plads skulle være før ca. 200. Det gælder Hjortspring med båden og alle våbnene samt de velbevarede træplove af ard-typen. Og hvad har en gammel fibel (s. 62, nr. 3) at gøre blandt ca. 300 år yngre stykker, der beskrives som de ældste danske jernalderfibre?

Også mellem bd. 2 og 3 bliver der problemer. Skellet er sat ved ca. 700, men det svarer hverken arkæologisk eller historisk til noget klart skifte. Måske er det fra redaktionens side tænkt som en udfordring til forfatterne om at skildre overgangen til vikingetid på en ny måde. Her begynder historiske kilder i udlandet at oplyse om enkeltheder i vor historie for snart at blive lige så værdifulde som de bidrag, der kan gives fra arkæologisk og anden side. Resultatet af dette eksperiment er ikke så godt. Sagen er, at overgangen mellem perioderne »germansk jernalder« og »vikingetid« i sin tid blev defineret alene i det arkæologiske materiale, primært ved et markant stilskifte i den hjemlige kunstindustri. Herefter skulle vikingetiden begynde omkring eller lidt før år 800. Førrende

forskere i dette århundrede (Brøndsted, Shetelig og senest Arbman (1937)) er gennem nye studier nået til samme resultat. Men de har alle været klar over, at nogle elementer i den materielle kultur ikke viste samme klare skel her, men en jævn udvikling fra 8. til 9. årh. – I de seneste årtier har især arkæologer brugt historiske oplysninger til at fremhæve, at der i nordboernes kontakt med Vesteuropa også skete noget vigtigt netop omkring år 800 (bl.a. de første dokumenterede vikingetogter til England og – nok så afgørende – franker-rigets ekspansion så langt nordpå, at forhold og begivenheder i Danmark bliver registreret i dets annaler).

Hvordan er skellet »ca. 700« så taklet af de to forfattere? I bind 2 slutter den arkæologisk dominerede skildring af yngre germanertid ca. 700 i teksten (i skemaet sidst i bogen mærkeligt nok ca. 750). Forf. kunne tænkes at imødegå en kritik mod denne/disse tidlige dateringer med det argument, at hun med forsæt ikke har medtaget periodens yngste fase (stilhistoriens gruppe E og dens smykketyper); måske vil hun henvise til nyligt publicerede resultater fra en enkelt gravning – i Ribe –, hvor ældre vikingetids miljø skulle være dateret mindst et halvt århundrede før 800. Nyere kontrolgravninger her har vist, at denne tolkning ikke holder. Begge argumenter står for anmelderens regning, da de ikke er omtalt i bindet, men her finder man til gengæld ikke andre grunde for at lade yngre germansk tid slutte ca. 700.

Så må forklaringen da komme i det følgende bind. Nej, det arkæologiske fundstof, der skulle bygge bro til det foregående, er overhovedet ikke omtalt, dvs. at der heller ikke her gives nogen definition på vikingetidens begyndelse. Så må historikere (og andre fagfolk), der i hvert fald i denne del af oldtiden tager årstal bogstaveligt, spørge begge forfattere: Hvornår begynder vikingetiden? og hvorledes begrundes moderne forskning et periode-skifte, der indgår som et fast begreb i faglige og populære fremstillinger, selv i skolebøger?

Anmelder man en bog – eller som her en trilogi – bør man normalt referere indholdet samt vurdere kvalitet og stil. Emnet, vor samlede oldtidshistorie, behøver vist ingen præsentation, og det er ovenfor nævnt, at de tre forfattere hver på sin facon har løst den stillede opgave fortræffeligt og givet en bred læserkreds en moderne introduktion til vældige områder, hvor både nyt primærstof og ny forskning har gjort tidligere oversigter mere eller mindre forældet. Det er heller ikke nødvendigt at gentage presse-anmelderes glæde over en let fattelig fremstilling samt et fortrinligt og rigeligt billedstof (med selvstændige tekster); det kan man tilslutte sig. Når det ovenfor er sagt, at mange

læsere måske vil sammenligne større eller mindre afsnit med de tilsvarende dele i enten Politikens danmarkshistorie eller 1. bind af Gyldendals tilsvarende værk (1977) og da overraskes over, hvor forskelligt skildringen af sten-, bronze- og jernalder (indtil vikingetid) nu er, gælder noget lignende ikke arkæologerne. Den yngre generation af forskere har allerede markeret sig, bl.a. i forlaget Sesams danmarkshistorie, hvor de tilsvarende bind (1979-81) beskriver de samme afsnit i populær, men også faglig brugbar form og i de første dele med anvendelse af samme grundsyn som i det nye værk. Der er grund til at fremhæve Sesams bind om sten- og bronzealder, skrevet af Søren H. Andersen, Poul Otto Nielsen og Jørgen Jensen i kronologisk rækkefølge. For jernalderens vedkommende vil anmelderen nok foretrække bind 2 af det nye værk. Også Jørgen Jensens brede skildring i bind I af Dansk Social Historie (1979) (engelsk udgave *The Prehistory of Denmark* 1982) bør nævnes. I alle tilfælde er selv 20 og 30 år gamle forskningsresultater fremlagt på en ofte helt ny måde, svarende til hvad vi ser i det nye værk. Sådanne tilsyneladende radikale ændringer inden for dansk arkæologi er udtryk for fagets udvikling og livskraft, hvad der kun kan glæde ældre og mere traditionelt tænkende kolleger. Men når den næste generation engang tager fat, vil de nu moderne tolkninger måske forekomme gammeldags.

De sidstnævnte betragtninger gælder ikke bindet om vikingetiden. Forfatteren, professor Sawyer, er historiker og vel orienteret i alle de nabo-discipliner, der også har perioden som arbejdsfelt. Det er naturligt, at Danmarks historie er blevet det centrale i denne oversigt, men der er ligesom ikke blevet plads til flere væsentlige emner inden for det rige arkæologiske stof og dermed en mere rimelig kontakt til det foregående bind. Mere interesserede læsere må supplere fremstillingen med Else Roesdahls à jour førte bog *Danmarks Vikingetid* (1980) for at få balance i vor viden om perioden; (en kort henvisning i litteraturvejledningen er ikke nok). Med dette forbehold er jeg ikke bange for at betegne bind 3 som en fremragende og fængslende skildring af tre vigtige århundreder i landets historie. Det bør tilføjes, at man for første gang ser en fremstilling af perioden, hvor moderne numismatik er medtaget og brugt som selvstændigt kildemateriale. Om så mange djærve ny-tolkninger af de historiske kilder med aflivning af flere ældre og populære »myter« kan stå for en faghistorikers kritik, må jeg overlade til mere kyndige kolleger at vurdere.

C. J. Becker

Københavns Universitet Bd. I-XIV under Redaktion af Svend Ellehøj og Leif Grane.

Udkommet er

- III *Almindelig Historie 1936-1979*, red. Sv. Ellehøj og L. Grane, Kbhvn. 1986, pp. ix, 451.
- IV *Gods, Bygninger, Biblioteker*, red. S. Ellehøj og L. Grane, Kbhvn. 1980, pp. x, 495.
- V *Det teologiske Fakultet 1479-1979*, red. L. Grane, Kbhvn. 1980, pp. x, 601.
- VII *Det lægevidenskabelige Fakultet*, red. J. C. Melchior, E. Andresen, K. Brøchner-Mortensen, A. Gjedde, V. Møller-Christensen og D. Trolle, Kbhvn. 1979, pp. xi, 519.
- IX *Det filosofiske Fakultet*, 2. del, red. Poul Johs. Jensen, Kbhvn. 1979, pp. x, 445.
- X *Det filosofiske Fakultet*, 3. del, red. Poul Johs. Jensen, Kbhvn. 1979, pp. x, 581.
- XI *Det filosofiske Fakultet*, 4. del, red. Poul Johs. Jensen, Kbhvn. 1979, pp. x, 418.
- XII *Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet*, 1. del, red. Mogens Pihl, Kbhvn. 1983, pp. xi, 595.
- XIII *Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet*, 2. del, red. Torben Wolff, Kbhvn. 1979, pp. xi, 549.

Af Alma Maters Levned

Løst og fast om Københavns Universitet

Gennem sin femhundredaarige tilværelse har Københavns Universitet (i det følgende KU) selv sagt ofte tiltrukket sig historikernes opmærksomhed. Det begyndte allerede i 1665 med professorbiografierne i Rasmus Vindings *Regia Academia Hauriensis* og fortsatte i 1734 med Albert Thuras *Regiae Academiae Hafniensis infantia et pueritia*, der ligesom flere senere værker kun naaede frem til reformationstiden, saadan som det var tilfældet med C. F. Werlauffs *Kjøbenhavns Universitet fra dets Stiftelse indtil Reformationen*, som fremkom til Reformationsjubilæet 1836. Til 400 aarsjubilæet i 1879 skrev H. Matzen paa bestilling sine to bind om *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879*, der adskilte sig fra alle andre fremstillinger ved at behandle hele perioden, omend fra en speciel synsvinkel. I mellemtiden havde H. F. Rørdam udarbejdet fire grundige bind om *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, der blev udgivet af Historisk Forening i aarene 1868-1877 og har bevaret deres værdi, bl.a.

paa grund af de mange hidtil uddgivne aktstykker i Bd. 4. Fra vort eget aarhundrede har vi William Norvin's *Københavns Universitet i Middelalderen* (1929), der senere blev fulgt op af hans *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder 1-2* (1937-1948) og senere paa en vis maade suppleredes af Ole B. Thomsens *Embedsstudiernes Universitet 1-2* (1975).

Alle disse værker var enkeltmandsarbejder, der ikke tilsigtede eller formaaede at spænde over hele universitetshistorien i alle dennes forgreninger og kringelkroge. Herved adskiller de sig fra det nye værk, der bygger paa et dristigt og storladent koncept, som vistnok allerede en halv snes aar før jubilæet i 1979 blev undfanget af Mogens Fog sammen med Svend Ellehøj og Leif Grane: alle sider af KU's struktur, virksomhed og funktion i samfundet skulde belyses i deres historiske udvikling gennem alle de femhundrede aar. Et saadant projekt kunde forekomme utopisk. At det blev virkeliggjort og nu nærmer sig sin afslutning er derfor en historiografisk bedrift af de sjældne, og man kan ikke noksom beundre den omtanke, dristighed, udholdenhed og ansvarsfølelse, hvormed baade de to hovedredaktører og arbejdsgruppen bag dem har mødt de betydelige vanskeligheder, som baade planlægningen og udførelsen har beredt dem.

Opgavens ansvarsfuldhed hænger nøje sammen med dens omfang. Med sine i alt 14 bind paa hver fem hundrede sider i gennemsnit bliver værket, saa vidt jeg har kunnet konstatere, verdens mest omfangsrige universitetshistorie med den igangværende *History of Oxford University* som eneste mulige konkurrent. Det rejser naturligvis spørgsmaalet, om KU har status nok i international sammenhæng til at staa model til et værk af saadanne dimensioner. Dette kan bedre drøftes i anden forbindelse. Derimod kan man ikke undgaa at betænke det faktum, at et værk af dette omfang vil blive staaende alene ved sin tyngde og uanset sine videnskabelige kvaliteter, idet det er utænkeligt at en tilsvarende fremstilling vil fremkomme indenfor en endog meget lang fremtid. Eventuelle udfordrere kan lige saa godt lade være med at gaa i ringen; de er paa forhaand garanteret en knock-out. Sagt paa anden maade vil forskningen vedrørende KU's historie i lange tid fremover forme sig som kommentarer til det foreliggende værk. Det er overflødigt nærmere at understrege redaktionens ansvar for, at vi i de næste aartier ikke kommer til at opleve en strøm af artikler, der piller værkets detailler fra hinanden. At gardere det mod denne triste skæbne har formentlig været redaktionens værste hovedpine og givet anledning til overvejelser, der hist og her kan læses baade paa og mellem linierne.

Det maa paa forhaand have staaet klart, at flere forfattere vilde være nødvendige. Ingen enkeltperson vilde kunne beherske alle detaillerne

eller have faglig kompetance til med indsigt og skønsomhed at udtrykke begrundede meninger om alle universitetsjunglens faglige gevækster. (At heller ingen enkelt anmelder vil være i stand til at yde alle værkets bind retfærdighed vil ogsaa fremgaa med stor tydelighed af det følgende). Poul Johs. Jensen udtrykker et fromt ønske om saa faa forfattere som muligt (IX, v) men indser dog, at der maa være flere kokke om maden, fordi han som gammel humanist maa konstatere, at »det filosofiske fakultet ikke mere har et vist aandeligt fællespræg«, hvilket er sandt nok, men ikke hele forklaringen. At han ikke er helt tryk ved resultatet fremgaa af hans afsluttende bemærkning om at »efter en periode af fortvivelse mener redaktionen at kunne lægge værket frem i den skikkelse, det nu har« (ibid). Hvad dette punkt angaar, adskiller de enkelte bind sig meget fra hinanden. I Bd. VII om det medicinske fakultet er der saaledes ikke mindre end 47 forfattere om 37 kapitler, der i længde varierer fra knapt en side til 90 sider. Ogsaa de tre hidtil udkomne bind om det filosofiske fakultet er meget stærkt opdelt, omend de enkelte bidrag sjældent er under 20 sider. Heroverfor klarer kun fire forfattere tilsammen de næsten 600 sider i Bd. V om det teologiske fakultet, hvilket naturligvis hænger sammen med, at netop dette fakultet raader over relativt langt flere professionelle historikere end noget andet.

Her møder vi en anden vanskelighed, der sikkert forklarer en del af den af Poul Johs. Jensen udtrykte fortvivelse. Det har været nødvendigt at inddrage talrige medarbejdere, hvis ubestridelige indsigt i dette eller hint faglige speciale ikke har forhindret dem i at bejle forgæves til fru Clios gunst. Resultatet er aandløse opremninger af ufordøjede data, der blot hænger i luften uden at fremkalde nogen forestilling om sammenhæng eller udvikling hos læseren. Maaske har dette været uundgaaeligt; men meget saadant materiale kunde have været præsenteret i form af oversigtstabeller uden litterær indpakning.

Et helt principielt problem opstaar, idet fremstillingen saa tydeligt er organiseret omkring de enkelte fakulteter, samtidig med at det med Torben Wolff's ord har været »tilstræbt at betragte universitetets virke som et led i en dansk helhed« i erkendelsen af, at der gennem tiderne er lavet megen god videnskab uden for KU, lige som universitetets virksomhed ogsaa er »søgt placeret i en international sammenhæng... for de fleste forfattere har det været magtpaaliggende at benytte denne lejlighed til at give deres bidrag karakter af en almen dansk lærdomshistorie« (XIII, v). Det drejer sig med andre ord om at finde en passende balance mellem universitetshistorien i snæver forstand og videnskabshistorien i almindelighed. Ogsaa her har værkets forfattere fulgt forskellige veje. Nogle holder sig strikt til fakultetets interne historie, for eventuelt at

slutte med en opremsning af navne og værker »udenfor murene«. I behagelig modsætning hertil har f.eks. Else Kai Sass beriget værket med et kapitel om kunsthistorien (XI, 199-344) udsat for fuldt register; det begynder med Plinius og fortsætter med Alberti og Leonardo, hvorefter bogstavelig alt hvad der kan krybe og gaa i dansk kunsthistorie faar en detailleret omtale og kyndige vurderinger med paa vejen. Stykket er spækket med navne og aarstal og kan ikke læses i et stræk; men som den vistnok eneste samlede oversigt i sin art er det af selvstændig videnskabs-historisk værdi, og ingen senere forsker vil kunne undgaa at konsultere det. At projektet om KU's historie har givet anledning til saadanne bidrag er maaske det bedste bevis paa dets værdi.

Hvad den tidslige ramme angaar, holder en del forfattere sig strengt til den periode, i hvilken deres specielle fag har eksisteret paa universitetet. Dette svækker utvivlsomt muligheden for at sætte dem ind i den ønskede europæiske sammenhæng, og mange har da ogsaa valgt at meddele større eller mindre bidder af »forhistorien« i en ofte meget komprimeret form. Her er der meget godt at hente, ikke mindst i de naturvidenskabelige bind XII og XIII; men paa den anden side findes nogle af værkets svageste punkter i enkelte saadanne indledningsafsnit, der endnu en gang maa fremkalde forundrede hjertesuk over folk, der bringer andenhaands varer og knæsatte meninger til torvs med en ukritisk frejdighed, der staar i skærende modsætning til deres normale fagligt-kritiske holdning til emner, de har forstand paa.

Den nyeste tid

Værket er iøvrigt disponeret saadan, at den almindelige universitets-historie afhandles i Bd. I-IV, af hvilke de to første endnu ikke er udkommet. Vi springer derfor ind i slutningen af femhundredaaret med Niels Thomsens skildring af perioden 1936-1966 (II, 1-288), der sigter paa en »kronologisk gennemgang af universitetet som objekt og subjekt i den politiske udvikling«. Forf. er god til at komprimere oplysninger i diagrammer og tabeller; den tabulariske oversigt over junglen af kommissioner om den højere uddannelse (s. 153f.) er meget nyttig, og vil man vide, hvor mange procent af professorerne, der har -sen -navne, kan man blot slaa op paa s. 121. Thomsens pen flyder meget let, og han har en forkærlighed for korte og fyndige personkarakteristikker: Torm er »ærkekonservativ«, Poul Johs. Jørgensen »fuldbefaren«, Brøndum-Nielsen »principfast« og Biilmann »nidkær og dreven«, medens Warburg er baade »charmerende«, »farverig« og »feteret«. Flot, men lidt trættende i længden. Undertiden er det gaaet for stærkt; f.ex. lader forf. russerne

sende en raket til maanen i 1957 (s.249), hvorefter han senere uden kommentar meddeler, at det kun var Sputnik, som det aar gik i kredsløb om jorden (s.254). Ogsaa nogle af hans vurderinger er ejendommelige, som naar han taler om KU's »beskedne forskningsniveau« i slutningen af mellemkrigsaaarene (s.2), dvs. i en periode, hvor dets internationale omdømme beroede paa Niels og Harald Bohr, August Krogh, Bengt Strömngren, Johs. og Louis Hjelmlev og Henrik Dam, for blot at nævne enkelte navne. Men min væsentligste indvending gælder dog omtalen af »amanuensisoprøret« og amanuensisraadene i 1960'erne, der siges at være tilskyndet af fagforeningerne og var i stand til »aktionere paa andet end tariffspørgsmaal«. Det staar endnu tydeligt i min egen erindring, hvor vanskeligt det var at faa de allerede oprettede amanuensisraad accepteret af magisterforeningen, der ikke kunde begribe, at man kunde aktionere for andet end højere løn.

I det følgende kapitel skildrer Mogens Fog og Elsebet Lassen tidsrummet 1966-1979 (III, 289-349). Her møder vi straks igen den opfattelse, at det var »studenteoprøret« i 1968, der »gav den direkte impuls« til styrelsesloven af 1970, – uden hensyn til at grundprincipperne i styrelsesloven var gennemdrøftet allerede flere aar før i uformelle møder mellem amanuensisraadene og K. B. Andersen. Man maa haabe, at hele denne del af den nyere universitetshistorie en dag faar en korrekt behandling, – kilderne er formentlig stadig i behold. Iøvrigt er kapitlet daarligt disponeret. »Kantinesagen« faar saaledes mere spalteplads end adgangsbegrænsningen i 1976, og de senere rektorer Bak, Lange og Skinhøj omtales kun en passant, ligesom Mogens Pihls meget betydningsfulde rolle som Fogs prorektor og socialdemokratiets graa eminence i forberedelsen af styrelsesloven slet ikke nævnes. Det hele er selektiv historieskrivning med et anstrøg af stjernekomedie med alt for faa aktører paa scenen.

Pengene og de ydre rammer

Om Bd. IV maa jeg af gode grunde fatte mig i korthed. Men det er mit indtryk, at E. Slottved og M. Thøgersen for første gang har formaaet at bringe klarhed og overskuelighed til veje i deres kapitel om KU's gods og pengesager (IV, 1-126), – kapitale emner der ofte forbigaaes i universitetshistorierne til fordel for videnskabens mere tynde luft. Det er ogsaa med glæde en lægmand læser Villads Villadsens afsnit (IV, 127-288) om universitetets bygninger. Herom er der skrevet meget, men sjældent i det her konsekvent gennemførte kunsthistoriske perspektiv, der paa en ny maade aabner blikket for universitetets rolle i dansk bygningskunsts

historie, med Mallings hovedbygning, Herholdts universitetsbibliotek og Chr. Hansens observatorium og zoologiske museum i al deres kontrast til de nye anlæg paa Fælleden og paa Amager. Bindet slutter med tre kapitler om universitetsbibliotekerne, med meget materiale også om det kongelige Bibliotek og andre bogsamlinger, skrevet af eksperter som H. Ilsøe (IV, 298-364), P. Birkelund (IV, 365-454) og Torben Nielsen (IV, 455-486).

Teologerne

De enkelte fakulteters historie begynder med Bd. V, der omhandler det teologiske fakultet, hvis udvikling behandles i fem kronologiske hovedafsnit uden opspaltning i stykker om de enkelte teologiske discipliner eller institutioner, et redaktionelt princip der maaske her lettere har kunnet anvendes end andre steder. I dette bind er en række professionelle historikere paa hjemmebane. Saaledes behandles perioden 1479-1597 af Niels Knud Andersen, der kyndigt orienterer om Reformationens virkning paa KU, der gik under i 1530 og først syv aar senere rejste sig igen som en helt ny anstalt til uddannelse af lutherske præster. Sol og vind deles saa vidt muligt lige mellem katolikker og lutheranere, og det betones tydeligt, hvordan fakultetet nu blev statsmagtens »selvfølgelige støtte og vejleder« (s. 2), ligesom det var »vor konges Befaling« (s. 26), som paa forhaand afgjorde udfaldet af de skinforhandlinger i 1543-1544, hvor katolikerne med uopfyldte løfter blev nødet til at undertegne en luthersk bekendelse. Dermed mistede KU sin oprindelige status som et beskedent led i det almindelige europæiske universitetssystem for til gengæld at blive holdt i ørene af Wittenberg.

I J. Glebe Møllers Kapitel om tiden 1537-1732 (V, 93-211) anskues den kirkelige udvikling i denne periode konsekvent som kongens stadig stærkere forsøg paa med kirkens hjælp af »stramme grebet om befolkningen« (s. 120), ivrigt hjulpet af professorer der ikke staar højt i forfatterens karakterbog. Resen var »det bestaaendes mand«, som med »stor brutalitet skaffede sig af med sine konkurrenter og modstandere« (s. 100); og Hans Svane var ikke blot en »habil ekseget« men ogsaa »i høj grad politisk aktiv – og ligesom Resen drevet frem af en udpræget magtbrynde« (s. 158). Derimod havde Holger Rosenkrantz' teologi ingen succes, fordi den ikke havde nogen »basis i samfundets udvikling« (s. 141). I dette skarpe lys gør forf. detailleret rede for baade fakultetets historie og den teologiske debat inden for dets vægge. Man savner lidt mere omtale af tidens økumeniske bestræbelser; kontroversen Brunsmann-Stensen nævnes ikke og er da heller ikke let at indpasse i forf.'s

system, der betragter statens ringeagt for det økumeniske som et udslag af et merkantilistisk ønske om at gøre staten lige saa selvforsynende med religion som med købmandsvarer (s. 151). Hvilken selvstændig betydning forf. tillægger de skildrede teologiske problemer fremgaar det lige saa lidt her som andre steder.

I Knud Bannings redegørelse for pietismens, oplysningens og rationalismens tidsalder fra 1732 til ca. 1830 (V, 213-321) er tonen mere lavmælt, men indlevelsen nok større. Forf. er stærk i statuter og forordninger for virksomheden i et fakultet, som endnu mellem 1732 og 1788 skrev sig for 90 procent af universitetets kandidater (5455 af et samlet antal paa 6160, s. 278). Samtidig paavirkedes det i stigende grad af aandelige og intellektuelle strømninger udefra, hvilket først mærkes stærkt gennem Holberg, om hvis teologiske virksomhed Banning skriver et fint lille essay (s. 245-248). Kapitlet slutter med en klog skildring af den rationalistiske teologis sidste udløbere i form af Hornemanns deisme og postyret efter Grundtvigs protestprædiken i 1810, der var det første tegn paa at noget nyt var i gære.

Om dette nye handler bindets to sidste kapitler, som begge er skrevet af Leif Grane, der først fører udviklingen frem til 1925 (V, 324-499) og i slutkapitlet helt frem til 1979 (V, 500-599). Grane skriver med en stilistisk verve og en utrolig oplagthed, der gør disse kapitler til nogle af de mest fængslende og tankevækkende i værket som helhed. Vi begynder her med »dannelsesteologien« i H.N. Clausens og Martensens æra med Grundtvig i kulissen som fortaler for et nyt kirkesyn, som fakultetet med al magt søgte at holde sig fra livet, men som ikke des mindre gav kirkehistorien en ny fremdrift. Derefter fulgte rystelserne i kølvandet paa Kierkegaard, debatten om tro og viden og andre stormvarsler, der trængte universitetsteologien i defensiven og fik den til at forsone »sig med kirken paa videnskabens bekostning« (s. 429), medens den vigtigste debat var baseret i præstegaardene, uden hvilke det »vilde have set sort ud for theologien i Danmark« (s. 413). Herfra undtager forf. dog Indre Mission, der ikke »havde et kristeligt eller folkeligt syn, der kunde give dens opbyggelses- og stridsliteratur krav paa navn af theologi« (s. 418). Derimod faar den senere grundtvigianisme en ret indgaaende behandling og man bemærker med glæde et godt afsnit om Otto Møller (s. 452 ff). Kapitlet slutter med den liberale teologis periode, da den indre debat i fakultetet bliver livligere og bølgerne fra den religionshistoriske skole skyllede op mod bl.a. Torm som »en klippe af kedsommelig rettroenhed, korrekt og perspektivløs«, som det lidt summarisk siges (s. 470) i en af de mange passager, hvor forf.'s spidse pen kradser i papiret.

Det afsluttende kapitel behandler emner, som nogle endnu vil have i

frisk erindring, – KFUM-teologien i 1920'erne, Barthianismen, Tidehverv, og skyggerne fra nazismens Tyskland, som Torm advarede imod fra kathedret, inden Nørregaard og Hal Koch skabte ny respekt om fakultetet i vide kredse ved deres beslutsomme optræden i besættelsestiden. Tiden siden da gennemgaas lidt mere summarisk, men slutter med en række almene betragtninger over teologiens stilling i øjeblikket. Medvirkende til at gøre begge kapitler saa levende er forfatterens eget teologiske grundsyn og det temperament, hvorigennem han anskuer begivenhederne. Det sætter ham i stand til at skildre relationerne mellem fakultetet og det danske samfund paa en mere nuanceret maade end Glebe Møller's firskaarne opfattelse gav plads for. Grane ser dem mere som en frugtbar vekselvirkning, men véd ogsaa at naar man dividerer teologien med sociologien gaar stykket ikke op, hvorfor ingen af parterne paa forhaand er diskvalificeret. Han gaar ikke af vejen for provokerende bemærkninger, og hans synspunkter vil uden tvivl i en række tilfælde blive mødt med kritik fra dem, der er lige saa engageret i emnet som han selv. Men ingen kan nægte, at hans kapitler saavel som bindet i sin helhed paa en lykkelig maade har formaet at gøre et stykke af universitetshistorien til en del af dansk kulturhistorie.

Medicinerne

Det samme kan desværre ikke siges med samme styrke om Bd. VII, der handler om det medicinske fakultet. Som nævnt ovenfor er det blevet et af de mest fragmenterede af alle bindene, selvom (eller fordi) der har været hele seks redaktører til at holde styr paa de mange forfattere. Halvdelen af pladsen er viet til de enkelte medicinske specialers historie. Det længste afsnit om den interne medicin (VII, 255-282) er skrevet af E. Snorrason, hvis store fortjenester i medicinhistorien er velkendte. Men før denne brogede blanding af specielle fremstillinger faar overtaget, indledes bindet med to omtrent lige lange kapitler om fakultetets almindelige historie. Her behandler K. Brøchner-Mortensen tiden 1842-1979 med detaillerede redegørelser for de stadig skiftende studieordninger og administrative bestemmelser. Det virker tilforladeligt og tørt. Det første kapitel om perioden 1479-1842 skyldes den nu afdøde medicinhistoriske professor V. Møller-Christensen i samarbejde med medicineren A. Gjedde. Det fremgaar, at forf. har søgt at sætte den tidlige danske medicin ind i en større sammenhæng i tid og rum, hvilket er al ære værd. Men forsøget er mislykkedes. Der er simpelthen for mange fejl. For eksempel blev universitetet i Cambridge ikke grundlagt i 1284, som det siges paa kortet s. 4, men formentlig i 1209. Videre er universitetet i Angers ikke fra 1398,

men fra 1219 eller 1229, Valladolid er heller ikke fra 1346, men mindst 100 aar ældre, og Montpellier ikke fra 1289; den berømte medicinerskole her er veldokumenteret i 1137 og gaar formentlig meget længere tilbage. Til gengæld opretter forf. i 1256 et universitet i Sevilla, som ingen tidligere har hørt noget om. Man kunde ogsaa nævne paastanden om at mange middelalderlige læger var »fuldt uddannede« teologer, der bestemt ikke kan bekræftes af f.ex. A. B. Emden's registre over kandidaterne fra Oxford og Cambridge før 1500. Og hvad betyder i denne forbindelse en sætning som »De fleste... præster... havde ofte kendskab til de almindeligste sygdomme« (s.1)? Yderst misvisende er en række bemærkninger om middelalderens lægevæsen, og naar vi nærmer os de hjemlige strande staar det ikke meget bedre til. Rasmus Bartholin opdagede rigtignok lysets dobbeltbrydning, men det er ikke nok til at gøre ham til geologiens grundlægger sammen med Steno (s.36). Dennes *Chaos*-manuskript beskrives upræcist og uden henvisning til Snorrasons bog (s.40), og det forekommer stærkt overdrevet at tale om Steno's »livslange venskab« med Spinoza (s.41). Besynderlig er ogsaa paastanden om, at »Medicinen ved Københavns Universitet <før Reformationen> hørte under filosofien« (s.4), al den stund forf. dog skriver om et fag, der lige fra begyndelsen havde sit eget fakultet, men ikke docredes ved artes-fakultetet, hvor filosofien havde hjemme. Misforstaaelsen kommer fra forf.'s naive tolkning af en *Divisio philosophiae* af Peder Palladius (s.5), hvor den teoretiske medicin ganske rigtigt klassificeres sammen med logik, fysik, matematik o.m.a. som en del af »filosofien«; men hermed er der jo ikke sagt andet, end at den betragtedes som en videnskab, i modsætning til kirurgien; saadan udtrykte man dette i de tider. – Iøvrigt kalder henvisningerne til den hjemlige historiske baggrund stundom paa smilet, som naar Christian V's oprettelse af højadelen kommenteres med følgende bemærkning om, at denne idé »var genial og bundede i en dyb psykologisk indsigt i den uforanderlige menneskelige natur. I 1676 blev Griffenfeldt... fældet og dømt som højforræder« – i sandhed en *non sequitur* af rang.

Ogsaa Møller-Christensens lille kapitel om medicinhistorien maa nævnes. Det viser, hvorledes denne disciplin først blev indpasset i fakultetet efter længe at have været dyrket *con amore* af baade professorer og læger, og giver derpaa en kort oversigt over Maars, Gotfredsens og ikke mindst Møller-Christensens egen indsats paa omraadet. Men medens forf. fra forrige aarhundrede nævner baade Saxtorph, Herholdt, Esricht, Sommer og Warnke blandt pionererne, er det ejendommeligt, at han helt forbigaar baade Panum og Mansa, der dog baade hver for sig og sammen leverede kyndige bidrag. Endnu mere paafaldende er det, at han

fra sin egen tid forbigaar baade Bastholms og Snorrasons fortjenstfulde arbejder i total tavshed. Her synes personlige fordomme paa en beklagelig maade at have sejret over den videnskabelige objektivitet.

Humanisterne

Vi vender os derpaa til det filosofiske fakultet, hvis historie omfatter fire bind, af hvilke det endnu ikke udkomne Bd.VIII skal omfatte den klassiske og orientalske filologi. I Bd.IX skildres først den nordiske filologi og litteraturvidenskab, og dernæst de moderne sprogfag og den sammenlignende sprogvidenskab. Her har Mogens Brøndsted trukket det største læs, idet han ikke alene behandler dansk og nordisk litteraturvidenskab (IX, 1-92), men ogsaa æstetik og almindelig litteraturvidenskab (IX, 195-230) og teater- og filmvidenskab (IX, 421-430). Han holder sig ret nøje til selve fakultetet og behandler kun sine fags mange dyrkere udenfor København i nogle korte og opremsende afsnit. I øvrigt er fremstillingen meget klar og veldisponeret, og tillige illustreret med en række længere, velvalgte citater af Steffens, N.M.Petersen, Hauch, Brandes o. fl. a., hvilket i høj grad bidrager til at gøre historien levende og nærværende. Alle fagets repræsentanter fra Rahbek og Nyerup til Billeskov Jansen og Bredsdorff karakteriseres kyndigt og rammende. Vilh. Andersen roses for i sit store værk at have integreret fagvidenskaberne i aandshistorien, og betegnes derpaa som »en national kulturprædikant og yndlingsbamse«, hvis »livsværk staar tilbage som et forvitrende kulturmonument« efter at »udviklingen har forladt hans klasseprægede dannelsesidealer« (s.57). Selv om forf. diskret holder sine personlige standpunkter i baggrunden, lyder dette som et beklagende hjertesuk, ligesom man noterer hans bemærkning om Sv.Møller-Kristensens »koldsindighed overfor aandelige drivkræfter« (s.76), samt en mere kryptisk hentydning til Th.Bredsdorffs »uprofessorale optræden« (s.85).

Niels Åge Nielsens kapitel om dansk sprog (IX,93-144) skildrer udviklingen fra Peder Syv til Brøndum Nielsen, men er ikke opløftende læsning, idet forf. har anvendt en rent mekanisk metode. Det vrimler med biografiske detaljer vedrørende fødesteder, forældre, slægtninge, opdragelse, skolegang, examiner og karriere, samt bogtitler og aarstal i mængde. For den nyere periodes vedkommende ligner det afskrifter fra Den Blaa Bog og Magisterstaten. Selvom Rask, N.M.Petersen og ikke mindst Paul Dideriksen faar en lidt mere udførlig omtale, er det blivende indtryk, at et stort emne her ikke er behandlet efter fortjeneste. Det samme kan heldigvis ikke siges om Hans Bekker-Nielsens kapitel

(IX, 145-176) om norrøn filologi, dette fags tilknytning til nationale rørelser paa Færøerne og i Island, og dets internationale status. Her er udleveringen af haandskrifter fra den arnamagnaeanske samling naturligvis stadig en varm kartoffel, som forf. klogeligt undlader at gaa nærmere ind paa. Afsnittet er velskrevet og fuldt af information, uden at sprog og stil derfor kommer til at knirke. Det samme gælder Robert Petersens afsnit om eskimologi (IX, 177-194), – et fag som ikke blot har en bred international basis takket være eskimoernes store geografiske udbredelse, men som ogsaa har faaet forøget extern betydning takket være de store forandringer, der foregaar i det grønlandske samfund.

De følgende kapitler om de moderne sprog skal ikke her gøres genstand for nærmere omtale. Hvad Jens Juhl Jensens stykke om sammenlignende sprogvitenskap og almen lingvistik (IX, 353-384) angaar, finder man her en god oversigt over den klassiske periode med Rask, Verner, Vilh. Thomsen og Holger Pedersen, fulgt af en redegørelse for den almindelige lingvistiks gennembrud med Louis Hjelmslev, i hvem »den linguistiske tradition (har) fundet en værdig afslutning« (s. 378). Herefter siges det at »løbet er kørt« for det indoeuropæiske omraades vedkommende; faget er splittet i linguistik og fonetik, og der klages over manglende samarbejde om forskningsopgaverne. Denne lidt triste tone præger bestemt ikke det følgende kapitel om anvendt og matematisk lingvistik (IX, 395-400). Det er skrevet af Henning Spang-Hansen, som i 1968 blev den første professor i dette fag. Det følgende kapitel (IX, 401-420) af Eli Fischer-Jørgensen omhandler fonetikken, hvis første professor hun selv blev i 1966, efter at have tjent for Lea i hele 23 aar som lektor.

I det digre Bd. X finder vi fem kapitler om henholdsvis filosofi (Stybe), psykologi (From, Moustgaard, A. F. Petersen og Willanger), pædagogik (Nordenbo), historie (Ilsøe og Hørby) og samfundsfag (Karup Pedersen). Af gode grunde har jeg kun kunnet danne mig en mening om to af dem. Stybes kapitel om filosofien ved KU (X, 1-132) er skrevet lige ud ad landevejen i form af en kronologisk gennemgang af fagets dyrkere gennem tiderne. Der er lagt megen vægt paa impulserne udefra, med ret detaillerede afsnit om især Wolff og Kant. Hvad det danske stof angaar, undrer man sig lidt over dispositionen. Ingen dansk tænker har faaet større eftervirkninger ude i verden end Kierkegaard, der imidlertid kun faar tre sider, hvorimod en ren filosofikumprofessor som Victor Kuhr faar hele seks (det samme som Treschow) og Holberg tolv. I indledningen om den europæiske filosofi i middelalderen glider forf. paa tynd is og har øjensynlig ikke fundet det fornødent at søge gode raad hos Jan Pinborg. I afsnittet om Brøchner siges det, at »de positive religioner, f.eks. kristendommen (...) gør Gud til en transcendent personlighed (sic), som

begrænses (sic) af tid og rum« (s. 69), uden at det klart fremgaar om dette nonsens er Brøchners eller forf.s mening. Og det er da vist en pseudo-forklaring, naar Høffdings aversion mod Starcke »skyldtes, at han ud fra sin grundindstilling ikke var i stand til at se de positive sider ved Starckes arbejder« (s. 91); men der stak altsaa ikke noget dybere under. Iøvrigt orienterer forf. udmærket om alle fagets omskiftelser i de senere aartier: afskaffelsen af filosofikum, de manglende konfrontationer med studenterne efter 1968, og indførelsen af ruskurser, ligesom han husker nogle venlige ord om det ofte oversete kontorphonale, og en lakonisk gennemgang af hvad han stadig uden blusel kalder »de ikke-professorale« læreres arbejder.

Det lange kapitel om historien (X, 309-526) læser man derimod med ublandet fornøjelse. Emnet er tidligere behandlet adskillige gange af bl.a. Paludan-Müller, Ellen Jørgensen og Arup, men det lykkes alligevel H. Ilsoe at kaste nyt lys over historiografien, med kyndige vurderinger af ældre historikers og antikvarers arbejder og et klart blik for betydningen af den historieskrivning, der er foregaaet uden for universitetets regi fra Huitfeldt over Suhm til Troels-Lund. Også historieskrivningens gradvise frigørelse fra sit tidligere servile forhold til konge og stat kommer udmærket frem. Fra omkring 1830 – det samme skelsættende tidspunkt som i Granes skildring af teologien i Bd. V – overtages fremstillingen af Kai Hørby, som begynder med en længere analyse af de metodologiske problemer, der er forbundet med arbejdet paa at skrive fremstillingen, byggende paa en stærkt personlig opfattelse af de overordnede spørgsmaal, som al historieskrivning rejser. Mere end værkets andre forfattere er han aaben for spørgsmaalet om, hvad historien er og hvad vi vil med den; er den med Grundtvigs ord »livets eller dødens gerning«? Grundtvigs historiefilosofi optager forf., der ogsaa giver en meget positiv vurdering af Grundtvigs rent faglige arbejde med oldtidshistorien (s. 405). I forlængelse heraf er han kritisk overfor historicismen; og medens han naturligvis viser al skyldig respekt overfor Erslev som alfader til den kildekritiske metode i Danmark, hævder han ogsaa, at hos Erslev blev det »fortiden mere end historien, det drejede sig om at udforske« (s. 440), og at objektiviteten i undersøgelsen kunde »blive til en total mangel paa engagement« (s. 433). I alt dette er Hørby sig sin personlige holdning bevidst; der foreligger »ingen almindelig enighed for forstaaelsen af faget historie i Danmark« (s. 394). Han har derfor ogsaa et skarpt blik for de spændinger, der prægede historikergruppen i første del af vort aarhundrede (og kulminerede i byretten i Helsingør i 1939), saavel som for efterkrigstidens efterdønninger heraf i forbindelse med nye orienteringer vedrørende økonomiske og politiske princip-synspunkter.

Men heller ikke her gaar Hørby's engagement ud over objektiviteten og læseværdigheden. Tværtimod.

I Bd. XI afsluttes det filosofiske fakultets historie med en række discipliner, der først i nyere tid har faaet fast fodfæste paa KU, som regel efter i længere tid at have været dyrket paa andre akademier eller museer. I betragtning af de opremsninger, der saa ofte findes i værket som helhed, er det forhaabentlig anmelderen tilgivet, at der her kun følger en kort oversigt over indholdet. Først skriver J. Prytz-Johansen om religionshistorien (XI, 1-48), der indførtes med A. Lehmann's docentur 1896 og siden markerede sig stærkt under Vilh. Grønbechs lange lærergering fra 1911 til 1943. Hans professorat har siden uafbrudt været besat, og i 1970 oprettedes A. Hvidtfeldts nye professorat i religionssociologi. Men embedet har ikke monopoliseret faget, der ogsaa er blevet beriget af adskillige andre humanister og teologer. Bengt Holbeks kapitel om folkemindevidenskaben (XI, 49-85) viser en langt mindre kontinuitet i udviklingen, der her er ført tilbage til begyndelsen af Sv. Grundtvigs universitetsvirksomhed i 1863. Etnologien behandles (XI, 87-120) af B. Stoklund som en disciplin, der stort set havde hjemme paa Nationalmuseet, indtil Axel Steensberg i 1959 fik det første professorat i materiel folkekultur. Museumstilknytningen var selvsagt endnu stærkere for arkæologiens vedkommende. Her skriver P. J. Riis om den klassiske og nærorientalske arkæologi (XI, 121-160) og C. J. Becker om den nordiske arkæologi og den europæiske forhistorie. Ti aar efter kan man ikke lade være at tænke over den universitetspolitik, der har bevirket, at den nordiske efter Beckers afgang ikke længere har noget professorat. — Herefter følger Else Kai Sass's kapitel om kunsthistorien, der allerede er omtalt, og bindet slutter med et afsnit om musikvidenskaben (XI, 345-403) af Nils Schiørring. Her er udviklingen gaaet den modsatte vej, idet dette fag er vokset fra et enkelt docentur oprettet til Angul Hammerich i 1896 til de tre professorater, som fandtes i 1979.

Naturvidenskaben

Det matematisk-naturvidenskabelige fakultet er KU's yngste, fordi det først udskiltes fra det filosofiske fakultet i 1850. Idet de paagældende discipliners lange historie før udskillelsen naturligvis er medtaget, tegner dette fakultet sig for to omfangsrige bind, af hvilke Bd. XII behandler de matematisk-fysiske og Bd. XIII de øvrige naturvidenskabelige fag (tidligere kaldet den naturhistorisk-geografiske faggruppe).

Redaktørerne har klogt besluttet at begynde med en almen oversigt (XII, 1-112) over fakultetets samlede historie, skrevet af J. B. Nielsen og

E. Slottved, som her præsenterer et stort materiale vedrørende fakultetets institutioner, lærere og studerende, hvorved mange trættende gentagelser i de øvrige kapitler har kunnet undgaaes. I Slottveds afsnit er der kun grund til at anholde en elementær fejl i tabellen side 86, der siges at angive, at kvinderne fra omkring 1960 har udgjort 30-35 procent af det samlede studenterantal; de anførte værdier (i kol. 5) viser sig imidlertid at være antallet af kvindelige i procent af antallet af mandlige studerende, hvilket forrykker billedet temmelig meget. Al sin ubestridte soberhed til trods afgiver dette indledningskapitel endnu et eksempel paa vanskelighederne ved at faa sikkert hold paa den europæiske baggrund. Saaledes hedder det at »Det skolastiske videnskabssyn hævdede... at den fysiske verden er et skinbedrag, og at en erkendelse derfor kun kan nås ad tankens vej« (s. 2), en udtalelse der virkelige forudsætter et dybtgaaende ukendskab til lærdomshistorien i middelalderens Europa. Det samme gør iøvrigt omtalen af disputationerne, der synes at bygge paa Holbergs Erasmus Montanus i stedet for paa de primære kilder.

Herefter er det glædeligt at konstatere, at næsten alle de øvrige kapitler i begge disse bind har været i hænderne paa forfattere, der enten er professionelle videnskabshistorikere eller fagfolk med en anerkendt videnskabshistorisk produktion bag sig. Saaledes skrives det vigtige kapitel om matematikken af matematikhistorikeren Kirsti Andersen og matematikeren Thøger Bang i forening (XII, 113-200). Paa samme maade er kapitlet om astronomi fremgaaet af et samarbejde mellem K. P. Moesgaard, K. Møller Pedersen og Bengt Strømgren. I begge tilfælde er der tale om meget sobert arbejde, præget af baade vidt udsyn og respekt for detaillien. Ind imellem findes kortere kapitler om datalogi af P. Johansen (XII, 201-212), statistik af A. Hald (XII, 213-228), forsikringsmatematika af J. M. Hoem (XII, 229-236) og geodæsi af Einar Andersen (XII, 237-246). Især det sidstnævnte virker meget lakonisk og bart i betragtning af forf.'s dybe fortrolighed med emnet. I denne forbindelse kunde man ogsaa have ønsket, at kartografien havde faaet en selvstændig behandling et eller andet sted i disse bind; selvom denne disciplin fortrinsvis havde hjemme i Videnskabernes Selskab og senere i militæret, var den dog saa nært forbundet med matematikken, at den burde have faaet nærmere omtale. I de to sidste kapitler skriver Mogens Pihl om fysikken (XII, 365-426) og K. A. Jensen om kemien (XII, 427-580). Her har kun Jens Kraft faaet en lidt stedmoderlig behandling (s. 373), ligesom Pihls iøvrigt meget kyndige afsnit om H. C. Ørsted siden er overhalet af jubilæumsbogen fra 1987; men dette er jo blot et tegn paa den grøde, der er i dansk videnskabshistorie i disse aar.

I Bd. XIII har redaktøren i endnu højere grad haft held til at modvirke

fragmenteringen, således at alle »de øvrige« naturvidenskabelige fag til trods for deres væld af specialer har kunnet behandles i kun seks store kapitler. I det første af disse (XIII, 1-162) skildrer Torben Wolff zoologien med skyldigt hensyn til de store expeditioner paa verdenshavnene, som gennem mere end hundrede aar hørte til dansk marinbiologisk og havforsknings største præstationer; men man glæder sig ogsaa over nogle anerkendende bemærkninger om værdien af amatørntomologernes indsats. Det følgende kapitel om botanikken (XIII, 163-260) af Anne Fox Maule er lige saa velskrevet; det betoner ogsaa danske botanikeres arbejde i fremmede verdensdele. Fagene geologi, krystallografi og mineralogi er behandlet under eet (XIII, 261-376) af Arne Noe-Nygaard, der med samme kyndighed og omdømme behandler baade den første store periode med Worm, Bartholin og Steensen som det sidste aarhundredes udvikling omkring museet paa Østervold (fra 1893). Ogsaa her er perspektivet stort anlagt, og der er taget skyldigt hensyn baade til geologien »uden for murene« (ved andre læreanstalter), til Danmarks Geologiske Undersøgelse, og til de store arbejder i Grønland. Alt i alt forener disse kapitler universitetshistorie og videnskabshistorie paa en forbilledlig maade.

De geografiske fag skildres i et samlet kapitel (XIII, 377-446) af A. Sofus Christiansen, N. Kingo Jacobsen og Niels Nielsen, der begynder med at kaste blikket helt tilbage til Herodot, og fortsætter med et rids af udviklingen i middelalderen, da nordboernes rejser bidrog saa stærkt til at udvide kendskabet til verden. Her maa man dog anholde en bemærkning om at Ptolemaios's Geografi i middelalderen var »et standardværk, som ofte reproduceredes« (s. 378), eftersom dette skrift faktisk først blev kendt omkring aar 1409 i en latinsk oversættelse, der uden tvivl fik betydning for Claudius Clavus' Skandinavienskort, med hvilke den danske kartografi tog sin begyndelse. De store rejser i 1700-aarene behandles ret knapt, men dem havde universitetet jo heller ikke meget at gøre med. Derimod skildres de sidste hundrede aars udvikling meget indgaaende med bl.a. en god redegørelse for feltlaboratoriernes arbejde. I det følgende kapitel (XIII, 447-448) beskriver C. Barker Jørgensen dyrefysiologien og gymnastikteoriens historie i Danmark fra aar 1908, da fysiologien udskiltes fra medicinen og August Krogh blev docent i et fag, som han snart skulde føre frem til første linie paa den internationale front, hjulpet af sit store tekniske og haandværksmæssige snille, der var baggrunden for instituttets fornemme instrumentværksted, som formentlig paa et vist tidspunkt var det bedste i landet; som noget helt usædvanligt drev det ogsaa merkantil produktion. I slutningen af denne historie møder vi den nye isotopteknik med Hilde Levi og hendes

laboratorium for C_{14} – datering, der var det første i Europa (s. 479). Endelig behandler Erik Bille Hansen i bindets sidste kapitel (XIII, 489-536) plantefysiologien, genetikken og mikrobiologien, med en udførlig omtale af ikke mindst Johannsens arvelighedsforskning og Boysen Jensens opdagelse af vækststofferne, der faar læseren til at spekulere paa, hvor nobelpriserne blev af.

Envoi

Københavns Universitets Historie 1479-1979 repræsenterer et uhyre stort arbejde af hele hærskaren af forfattere, men ikke mindst af redaktørerne, der i praksis ogsaa har været værkets forlæggere (det er i kommission hos Gads Forlag). Dette er al beundring værd, og man kan kun sørge over, at Svend Ellehøjs tidlige død berøvede ham glæden ved at se det færdige resultat. Ogsaa det omfangsrige billedmateriale fortjener stor anerkendelse, ligesom baade papir, tryk, og indbindingen i det grønne shirting med de sorte titelfelter er af kvalitet. Det kan heller ikke lægges redaktørerne til last, at de enkelte bind og de enkelte kapitler ikke er blevet lige perfekte. Dette afspejler simpelthen KU's aktuelle videnskabelige stadi, og der er kun grund til at glæde sig over, at saa mange af forfatterne har kunnet præsentere læseværdige afsnit fulde af baade information og jugement. Med forventning ser man frem til de resterende bind om den almene universitetshistorie, juristerne og klassikerne, og til bibliografien i det afsluttende bind, der forhaabentlig ogsaa vil indeholde det sagregister, som vil gøre værket til en uundværlig opslagsbog.

Olaf Pedersen

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Reformationen i Danmark. København, Akademisk Forlag, 1987 217s. Kr. 148.

Christian den 3. og kirken (1537-1559). Studier i den danske reformationskirke 1. København, Akademisk Forlag, 1987, 246s. Kr. 175.

Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke 2. København, Akademisk Forlag, 1987, 452s. Kr. 350.

Disse tre bøger, som Schwarz Lausten har udsendt samme år, er jubilæumsbøger. Ganske vist plejer man at sige, at reformationen blev indført i 1536, og den førstnævnte af dem, *Reformationen i Danmark*, er da

også fremgået af en forelæsningsrække, forfatteren har holdt på Folkeuniversitetet i 1986. Men 1987 er 450-året for reformationskirkens tilblivelse. I efteråret 1537 blev de første lutherske biskoper indviet, kongen underskrev Kirkeordinansen, loven for den nye kirke, og Universitetet blev luthersk læreanstalt. *Reformationen i Danmark* er en syntese, der vil redegøre for den danske reformations religiøse, politiske og sociale forudsætninger, for reformationskampen og reformationens officielle indførelse, for det nye kirkestyre, den nye tro og for følgerne af konfessionsskiftet i det danske samfund. Den henvender sig til en bred kreds. De to andre om kongen og biskoppen er med fodnoter. De går i dybden med reformernes gennemførelse og skabelsen af den nye kirke.

Bogen om det samlede reformationsforløb betegner naturligvis en kraftig udvidelse af viden og indsigt i forhold til den tidligere jubilæumsbog, P. Severinsen: *Hvordan reformationen indførtes i Danmark*, fra 1936. Schwarz Lausten har kunnet øse af megen forskning fra den mellemliggende tid, herunder sin egen. En fyldig kilde- og litteraturliste til de enkelte kapitler bag i bogen giver en oversigt over både denne nye og den ældre forskning. Derimod er selve grundopfattelsen af, hvad reformationen var, og hvad den betød, ikke ændret i forhold til Severinsen. Schwarz Lausten er fast forankret i den lutherske tradition. Det er underforstået, at udsigtspunktet er nutidens danske folkekirke, endemålet for det der begyndte i 1537, og der er god mening i, at det er den lutherske kirkes begyndelse og ikke Christian III's endelige erobring af landet, der fejres som jubilæum. Teologerne og deres skrifter er meget centrale emner. Der tales bogen igennem om hele reformationsrøret i befolkningen som »den lutherske bevægelse«. Reformationen var en »folkesag« i den forstand, at alle større byer sluttede op om prædikanterne eller var berørt af deres forkyndelse (f.eks. s. 42 og 203). Det var nemlig »en ren købstadsbevægelse« (s. 44).

Det er naturligvis fuldt legitimt at videreføre den lutherske tradition i historieskrivningen og at mene, at Luther og hans danske efterfølgere har klarlagt den sande evangeliske vej til sjælenes frelse. Men de vanskeligheder, som dette grundsyn bereder forfatteren i hans bestræbelser på at give en dækkende og nuanceret beskrivelse af en kaotisk tid, falder i øjnene, når man søger efter sammenhæng og konsekvens i bogen. At tale om – eller underforstået gå ud fra – reformationsrørelserne som én samlet luthersk bevægelse lader sig kun gøre ved at nedtone de åbenbare modsætninger, der både kom til udtryk i handlinger og synspunkter. Niels Knud Andersens dokumentation af forskellene på det teologiske læreplan (*Confessio Hafniensis*, 1954) omtales naturligvis redeligt, og det hedder, at »de danske prædikanter hørte til den humanistisk-reformatori-

ske bevægelse, som på afgørende punkter afveg fra Luthers teologi« (s. 70). Der gives nogle eksempler herpå – retfærdiggørelsen, skriftprincippet – men når det så kommer til prædikanternes opfattelse af bl.a. øvrigheden bliver det til, at »også« her »udtrykker de sig lidt anderledes« end Luther (s. 72). Sagen er, at prædikanterne også på dette punkt afveg afgørende fra Luther derved, at de satte betingelser for pligten til lydighed mod øvrigheden. Man skulle adlyde den i det, »der ikke er imod Gud«. Hvis man som Schwarz Lausten vil tillægge prædikanterne og i det hele taget teologien og forkyndelsen en så afgørende rolle i hele forløbet i denne tid, præget som den var af uro, opstande og borgerkrig, og man vil tale om reformationen som en »folkesag«, kan det ikke være uden betydning at få præciseret, hvilken øvrighedsopfattelse der direkte og indirekte kom til udtryk i forkyndelsen. Synspunktet på lydigheden var et stykke praktisk teologi – og det vil i de tider også sige samfundsopfattelse – som var særdeles aktuel. Bønder og borgere har ikke haft behov for at få de sociale misforhold skildret af prædikanterne, dem kendte de alt for godt selv, længe før prædikanterne tog fat. Men i det omfang folk har ladet sig påvirke af forkyndelsen, har de altså modtaget indtryk af den gejstlige lærerstands og øvrighedens indre splid, og de har hørt synspunkter hos prædikanterne, der har kunnet bekræfte deres egne erfaringer om de højere stænders krænkelser af den gamle, guddommelige orden. Som bekendt var der et stort antal bønder og borgere, som ved deres handlinger – opstande og opstandsforsøg – viste en stillingtagen til tidens voksende misforhold. Noget må der være foregået i hovedet på disse mennesker. Om bønderne siger Schwarz Lausten kun, at vi ikke ved, om de »som helhed var grebet af de reformatoriske ideer«, og i hvert fald blev disse hurtigt kædet sammen med »politiske oprørsplaner« (s. 88). Politiske oprørsplaner kunne ikke eksistere løsrevet fra tidens almene forestillinger om samfund og øvrighed. Man må undlade at tillægge disse mennesker nutidens tankegange. De har hørt en forkyndelse, som de måtte forstå ud fra deres forudsætninger, og det bliver i denne sammenhæng mindre interessant, hvorvidt prædikanterne efterhånden blev bevidst om deres teologis afvigelser fra Luther og hvordan de senere tilpassede sig den sejrende lutherdom. For spørgsmålet om forkyndelsens øvrighedskritiske virkninger i befolkningen er det heller ikke så vigtigt, om prædikanterne bevidst har søgt at spille på den folkelige utilfredshed og udnytte den almindelige uvilje imod højgejstligheden, der førte sig frem »klædt i silke og guldindvirket skrud, mens de fattige omkommer af sult og kulde«, som Frands Vormordsen udtrykker det. Hvis synsfeltet flyttes fra teologerne til »folkesagen« er det andre ting, end teologiens udvikling, der kommer i fokus.

Samtiden var af den opfattelse, at befolkningens politiske oprørsplaner blev tænkt og forstået inden for tidens forudsætninger. Politikere, der var interesseret i at udnytte befolkningens desperate utilfredshed, slog på de reformatoriske strenge. Både Christian II i udlændigheden og senere oprørslederne i København og Malmø appellerede til befolkningen om at kæmpe i den kristne friheds navn, d.v.s. som et jordisk anliggende, ikke Luthers åndelige frihed. Da Christian III havde sejret på Fyn i 1535, og hans landgang på Sjælland kunne ventes, skrev oprørslederne her til hele Sjællands befolkning, at de nu skulle belave sig på at forsvare »den kristelige frihed, som nu er givet jer igen«. De har øjensynlig ment, at bønderne var i stand til at ræsonnere over tidens politisk-religiøse ideer. Det forstyrrer billedet af reformationsrøret som »den lutherske bevægelse« og det, der greb befolkningen, som »de lutherske tanker«.

Til alt dette kommer overhovedet det problematiske i at udelukke bønderne – op imod 90% af befolkningen – fra en fremstilling, der vil skildre reformationens politiske og sociale forudsætninger – for slet ikke at tale om »folkesagen«. I betragtning af at mange byer synes at have været meget lidt berørt af prædikanternes forkyndelse, og at det i de berørte byer langt fra var alle, der deltog på deres side, bliver der kun nogle ganske få procent af befolkningen tilbage til folkesagen. Vil man bruge dette moderne udtryk – og Schwarz Lausten gør det naturligvis med en vis distance – måtte det snarere gælde bønderne. De var i organiseret bevægelse. »Bønderne og almue udi Jylland og andetsteds i riget har taget dem for... at gøre tilsammen forbund og forpligtelse med deres løfte og åbne beseglede brev, besønderlig mod den hellige kirke og Danmarks riges prælater... som ikke tilforn i mands minde i så måde sket eller gjort er her i riget«, skrev rigsrådet til kongen i 1527. »Bønder og almue« er den sædvanlige betegnelse i officielle kilder for den socialt meget sammensatte landbefolkning. Det må være et udslag af Schwarz Laustens faste forankring i den mening, at bønderne var uden for de organiserede reformationsbevægelser, der får ham til at skrive »borgere og almue« i stedet for »bønder og almue« på side 39, hvor han citerer denne kilde. Den er trykt i *Nye Danske Magazin* V, 1827, s.215f.

Schwarz Lausten skriver, at prædikanterne på mange områder viser, »hvorledes den katolske kirkes ledere har forenet en falsk kristendom med grov udbytning af lægfolket« (s.77). Han karakteriserer borgerkrigen 1534-36 som »først og fremmest et opgør om klasseinteresserne«, »en blodig klassekamp« (s.95f). Det får ham desværre ikke til at overveje, hvordan disse klasse modsætninger er blevet opfattet og formuleret i hovedet på de implicerede. Bønder og borgere må nødvendigvis have gjort sig tanker om, med hvilken ret og på hvilket grundlag i forhold til

stændersamfundet og dets religiøse begrundelse, de gjorde oprør. Men deres handlinger viser, at de ikke havde de rette lutherske meninger, og det må vel være derfor, de ikke falder ind under det, Schwarz Lausten forstår ved reformatorisk bevægelse.

Hvad bevægelserne i byerne angår, må det beklages, at Schwarz Lausten har valgt helt at se bort fra en af de vigtigste bøger om dette emne, der er kommet i mange år, Henrik Lundbak: »... *Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere*«. *Rådene i København og Malmø 1516-1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund*, 1985. Den nævnes i litteraturlisten, men dens resultater er ikke inddraget i fremstillingen. Lundbak fremhæver forskellen mellem byrådenes stilling i Malmø og København og deres forskellige muligheder for at opfange de kræfter, der blev udløst ved, at de reformatoriske tanker gjorde den hidtil for absolut ansete lydighedspligt mod øvrigheden til noget relativt. Det lykkedes for byrådet i Malmø, men ikke i København, hvor Vor Frue Kirke udgjorde en for stærk politisk og økonomisk hindring. Derved opstod her et modsætningsforhold mellem den yderliggående del af den evangeliske bevægelse og rådet. Det blev i stedet de handlendes og håndværkernes sammenlutninger, der kom til at stå som eksponenter for viljen til reformationens gennemførelse, en parallel til det mønster, der kendes fra Tyskland. Havde Schwarz Lausten forholdt sig til disse resultater, kunne vi også være sluppet for igen at få præsenteret de gamle misforståelse: Paul Helgesen siger *ikke*, at Ambrosius Bogbinder og de andre personer, han nævner, »gik i spidsen for optøjerne«, billedstormen i Vor Frue Kirke i 1530. Han siger, at »efter hvad man sagde«, var de hemmelige bagmænd. Det har Severinsen læst korrekt i jubilæumsbogen fra 1936. Det er også forkert, at »flere af dem var rådmænd i bystyret« (s. 49). Afgørende for forståelsen er det netop, at Ambrosius Bogbinder var alene i rådet om den rabiante holdning i København i modsætning til situationen i Malmø.

I de sidste afsnit skildrer Schwarz Lausten årene efter 1536. Hovedvægten er på teologi og lovgivning og statsmagtens løsning af de mange opgaver, den overtog fra kirken. Han kommer også ind på problemerne med at få befolkningen til at antage den nye lære. Han skriver f.eks.: »Ingen kan sætte skarpe grænser for, hvornår landet var blevet »gennem-evangeliseret« – om det nogen sinde er sket« (s. 148). Hvor blev nu den lutherske folkesag af? Bogen slutter dog luthersk-optimistisk: »Først med tiden trængte det evangeliske budskab igennem.« Den antydede skepsis over for om befolkningen nogensinde er blevet egentlig luthersk er nok velmotiveret. Forfatteren kunne have opnået en ganske anderledes fylde i skildringen af denne problematik, hvis han havde gjort sig bekendt med den internationale kulturforskning, der netop i vid udstrækning har

beskæftiget sig med 1500-tallet og med forholdet mellem mundtlig kultur og den lille elites skriftlige kultur og problemerne med at udforske de ikke-skrivende lags historie. Nu er Schwarz Laustens baggrund teologien og kirkehistorien, og det er prisværdigt, at han har ønsket at se reformationen i en bred sammenhæng og tilføre denne sin særlige ekspertise. At der er tale om en populær bog og en syntese betyder naturligvis, at han i meget har måttet støtte sig på andres forskning. Men syntesen kalder også på opmærksomhed over for, hvilke rammer og grænser, de udtalte og underforståede grundholdninger sætter for fremstillingen. Schwarz Lausten er den mest kompetente moderne repræsentant for den tradition, der siden Arild Huitfeldt har præget opfattelsen af den danske reformation. Som det vil fremgå nedenfor, sætter den tradition fortsat værdifulde frugter inden for sine rammer. Det har været hensigten med det hidtil sagte at påpege, at samme tradition skaber nogle tilsyneladende uoverstigelige barrierer, når det gælder en fremstilling af reformationens religiøse, politiske og sociale forudsætninger og følger i det danske samfund.

I de to studier i den danske reformationskirke er de overordnede sammenhænge skudt i baggrunden. Studierne udfolder sig med et væld af detaljer og citater inden for de teologiske og kirkehistoriske rammer, hvor Schwarz Lausten er på hjemmebane. Den første af bøgerne handler om Christian III's kirkestyre i teori og praksis, om lovgivning, kirketugt og censur. Den anden skildrer Peder Palladius' virke som biskop over Sjællands Stift og professor ved Universitetet og hans funktion som kongens rådgiver i teologiske og kirkelige anliggender. De to bøger supplerer hinanden. Der kan i nogle henseender være god mening i at bruge de to hovedpersoner som indgang til delvis de samme emner, men det er ikke specielt læservenligt, for man vil ofte være i tvivl om, i hvilken af bøgerne man skal søge et bestemt emne, og det er ikke altid indlysende, hvorfor noget står i den ene bog og ikke i den anden. Eksempelvis skal man finde Palladius' synspunkter vedrørende forholdet mellem verdslig øvrighed og kirke i Christian III-bogen. Det samme gælder hans opfattelse af Djævelens betydning, hvor han som Luther var overbevist om Djævelens uafsladlige kamp imod Gud og angreb på menneskene og om samme afskums dobbeltrolle som Guds modstander og bøddel. Bøgerne er mærkværdigvis det første større arbejde om Peder Palladius siden A. C. L. Heibergs bog fra 1840. Schwarz Lausten leverer mere end en biografi. Der er en biografisk oversigt, men ellers går det løs med Palladius' synspunkter og arbejde.

Navnlig *Christian den 3. og kirken* beskæftiger sig meget med forholdet

mellem statsmagt og kirke eller sagt på en anden måde: med hvordan Luthers tanker om det verdslige og det åndelige regimente kom til at fungere i praksis. Schwartz Lausten viser, hvor altdominerende kongen var i kirkestyret. Han nøjedes ikke med at beskytte kirken og sikre evangeliets frie løb, som Luther havde tænkt sig øvrighedens rolle. Han styrede kirken med fast hånd, også i afgørelsen af teologiske lærespørgsmål, hvor han gang på gang greb ind for at dreje afgørelserne i den retning, han selv anså for den rette evangeliske, noget der hverken efter Luthers eller Melanchthons mening var kongens opgave. Palladius' opfattelse af den verdslige øvrigheds rolle over for kirken svarede til Melanchthons og dermed til den virkelighed, Palladius befandt sig i. Det var generelt regeringens officielle synspunkt, at Luther og Melanchthon udgjorde en enhed. Både kongen og Palladius ville helst ignorere de forskelle fra Luthers lære, som efterhånden viste sig hos Melanchthon, og som bedre svarede til den politiske og – hvad rentespørgsmålet angik – den økonomiske virkelighed. Hvis man vil udtrykke et af bøgernes hovedresultater skarpere, end forfatteren nok vil bryde sig om, kunne man sige, at det dokumenteres, at Luthers skrivebordskonstruktion om de to adskilte regimenter ikke kunne bruges i den politiske virkeligheds verden. Hvilket naturligvis ikke betyder, at den ikke fik betydning her.

Christian III-bogen tegner det hidtil bedste billede af kongen som person og politiker, dybt engageret i åndelige sager som han var. Bibelens indhold var for ham entydigt og ligetil, blot det blev læst enfoldigt uden fornuftens kritiske indvendinger. Forestillinger om syndens store byrde optog hans tanker. Lærestridigheder blandt de lutherske teologer oprørte ham i ganske særlig grad, for han så heri tegn på dommedags nærhed og Satans store magt i verden. Schwarz Lausten skildrer kongen som »en typisk bibelbundet fyrstelig lægmandsteolog« med en ortodoks luthersk læreopfattelse (s. 37). Fuld af ansvarsfølelse over for kirken mente han selv, at det var hans pligt at styre kirken og regere efter det forbillede, de gammeltestamentlige præstekonger har efterladt sig. Han har øjensynlig ikke selv set nogen modsætning imellem dette og Luthers lære om de to regimenters adskillelse.

Som kongens rådgiver beskæftigede Palladius sig bl.a. med de ekstraordinære bededage, kongens ønskede afholdt. Christian IIIs motiver hertil er interessante, fordi de kaster lys over, hvad politik var i denne tid. Kongens ønskede Gud påkaldt imod onder og takket, når han hjalp. Det kunne dreje sig om at afværge kritiske situationer i uden- og indensrigspolitikken, om at dæmpe den guddommelige vrede, der gav sig udslag i sygdomsepidemier, dyrtid eller farer for den lutherske konfession hjemme eller i udlandet. Anråbelsen af Gud skulle være en samlet

kraftanstrengelse og derfor foregå ens og på samme tid over hele riget. Palladius skulle foreslå en særlig egnet bibeltekst og emne til hver enkelt bededag, alt efter hvad det var, der skulle opnås. Når kongen havde godkendt forslaget, sendtes materialet til hver biskop, der skulle sørge for, at samtlige sognepræster i stiftet modtog kopier af kongens befaling og Palladius' tekst. Disse afsnit om kongens selvopfattelse og hans syn på kongegerningens praksis vil være nyttig læsning for historikere med hang til at tillægge tidligere tiders beslutningstagere en politisk bevidsthed indrettet efter nutidens forestillinger om menneskelivets vilkår og muligheder.

Schwarz Lausten skriver, at bisperne på visitatserne ikke først og fremmest rejste ud som kirkens repræsentanter, men som kongens (Palladius-bogen s. 151). De skulle forklare bondebefolkningen den evangeliske kristendom, det nye samfundssyn og de følger, dette skulle have for præst, degn og menighed (s. 154). Det havde været interessant i denne forbindelse at få at vide, hvad forfatteren mener, at indoktrineringen af dette nye samfundssyn kom til at betyde for det, han i Reformationsbogen kaldte borgerkrigens »opgør om klasseinteresser«. Hvad kom der ud af dette opgør? Og hvilke faktiske virkninger for magten i samfundet fik kirkepolitikken til trods for – eller måske netop på grund af – kongens og den nye gejstligheds overbevisning om at kende sandheden og gøre det rette? Læserne må selv ræsonnere over disse sammenhænge. Man kan ikke få både i pose og sæk, og Schwarz Lausten har med de to bøger givet os et stor materiale i hænde, hvoraf der her kun har kunnet gives nogle smagsprøver. Bøgerne kan også bruges som en indgang til den slittige Palladius' store forfatterskab, for mange af hans skrifter refereres og kommenteres. Palladius-bogen bringer desuden en række kilder som bilag. Ingen, der vil beskæftige sig med reformationstiden, kan komme uden om de to bøger.

Alex Wittendorff

HENRY KAMEN, *European Society, 1500-1700*. London, Hutchinson 1984. – 333 s.; \$14.95).

SHELDON J. WATTS, *A Social History of Western Europe, 1450-1720*. London, Hutchinson 1984. – IX + 275 s., ill.; \$7.95.

GÖRAN RYSTAD, *Religionskrige og enevælde. Politikens verdenshistorie* (Hovedred. E. Bjøl) bind 12. Kbh., Politikens forlag 1985. – 336 s., ill. – 313 kr. (subskription).

KURT ÅGREN, Et nytt Europa, 1500-1700. Aschehougs verdenshistorie 8. Oslo, H. Aschehoug & Co. 1985. – 272s., Ill. – Ca.310 N.kr. (subskription).

Det er sandsynligt, at man kan bringe de europæiske magters indbyrdes forhold på én fællesnævner, muligt også det magtpolitiske forløb. Internationaliseringen af de dynastiske konflikter om Italien og Flandern 1494-1559, konfessionskonflikterne – iblandet stadig stærke islet af dynasti- og magtpolitik og ledsaget af Nordeuropas integration – 1560-1648 og endelig den umaskerede og hurtigt kommercialiserede storpolitik 1661-1756 repræsenterer vel sådanne nogenlunde rimeligt, fælleseuropæiske strukturer og faser. På tilsvarende måde (og under indbyrdes afsmitning) kan opbygningen af den tidligt moderne magtstat tjene som fællesmotiv, monopoliseringen af den offentlige, organiserede vold, hvad enten den fik form af enevoldsregimer (med magtens mål hvilende i sig selv) eller i konstitutionelle systemer.

Struktureringen af de europæiske samfunds historie er straks langt vanskeligere, om overhovedet mulig under fælles synspunkter. Dels bestod der allerede fra senmiddelalderen meget forskellige, sociale strukturer fra område til område, og dels reagerede de enkelte regioner og samfundsgrupper meget forskelligt overfor opbygningen af magtstaten, dens fiskale, militære, bureaukratiske eller andre krav. Kun så meget synes moderne forskning enig om, at perioden præges af social og ideologisk ensretning under magthavernes nærgående kontrol.

Lidt overraskende er det tilsyneladende, at samme forlag samtidigt udsender to fremstillinger af Europas socialhistorie i 15- og 1600-tallet. Forklaringen er den enkle, at de henvender sig til forskelligt publikum. Dr. Sheldon Watts' bog udsendes i serien 'Hutchinson University Library for Africa' (Forf. underviser selv i Nigeria), medens dr. Henry Kamens værk er en revideret og kondenseret version af hans velkendte 'The Iron Century: Social Change in Europe 1550-1660' (London 1971); ejendommeligt nok blev den i sin tid modtaget med nogen skepsis for sin da noget hypotetiske form, men synes nu at være blevet kanoniseret.

Originaludgaven af Kamens værk gennemdiskuterede i tolv kapitler den europæiske befolknings materielle og immaterielle vilkår, men med hovedvægt på de ringestillede og ubesiddende grupper, deres konfrontationer med magtapparatet og med åbne øjne for regional og standsmæssig differentiering. Dr. Kamen afviste her (s. 308f.) anvendelse af etiketten 'generel krise' på perioden, fordi social forandring – konservativ stramning af øvrighedens greb om befolkningerne – ikke nødvendigvis er ensbetydende med krise. Den nye udgave omfatter et længere tids-

spand – 1500-1700, som giver muligheder for bredere udsyn – men alligevel 130 sider (eller endda mere, når typografien tages i betragtning) færre end originaludgaven. Forklaringen er utvivlsomt, at de sidste to årtiers intensive forskningsindsats har forvandlet Kamens oprindelige formodninger til større vished, som i alt væsentligt har berettiget ham til at opretholde sine teser og at fatte sig kortere. En anden grund, at socialhistorisk og idéhistorisk forskning har vist sig at kunne gå godt i spænd.

Dr. Kamens bog hviler på et imponerende opbud af europæisk litteratur på mange sprog (undtagen de skandinaviske), som har gjort nuancering og regionalisering mulig, også at belyse mange forhold og udviklingslinier ved gode eksempler. Alligevel advarer han i sit forord (s.9) læserne om »stadig at have farerne for øje ved at godtage nogensomhelst generalisering med gyldighed for hele Europa, som indenfor sine grænser rummede så mange forskellige samfund, at det må være forhastet at tale om ét europæisk samfund. (Men) trods alle indbyggede vanskeligheder er det væsentligt, at vi ser ud over snæver, national historie til et bredere perspektiv på de tidligt moderne europæeres tilværelse«.

Den samme afbalancerede skønsomhed præger ikke dr. Watts' bog (selv bortset fra ikke så få sjuskefejl). Ifølge sin titel omfatter den kun Vesteuropa; det er naturligvis legitimt, men afskærer forfatteren fra vigtige muligheder for komparation og fortolkning. I praksis dækker den kun Europa vest for det (fordums) jerntæppe – med undtagelse af den iberiske halvø og Skandinavien. Begrundelsen er den banale og i virkeligheden absurde, at 1940'ernes og 1950'ernes »store portioner af fremskridt« i socialhistorien var forbeholdt England, Frankrig, Nederlandene og Norditalien og ikke nåede ud til Vesteuropas 'afkroge'. I Spanien og Portugal »er socialhistorie fremdeles den økonomiske og politiske histories lillebroder«, hedder det, og det samme gælder »de to tidligt moderne Tyskland og de skandinaviske lande« (s.8; jf.s.38, 49, 105). Hvilket turde være usandt og snarest et produkt af, at forf. ikke har villet eller magtet at sætte sig ordentligt ind i disse områders forskning. 80% af hans henvisninger gælder engelsksproget litteratur, resten fransk.

Dertil kommer, at bogen har slagside. Måske præget af modestrømninger har dr. Watts overvejende helliget sin opmærksomhed til 'the family, the passions and social controls' og 'the supernatural and the rural world'. Tilsammen to kapitler (af seks), som optager mere end to femtedele af bogen. Med fuld ret henviser han til, at »som en konsekvens af den éliteinspirerede forandring (reformation) af vaner (manners), som Norbert Elias identificerede først i 1930'erne, og som senere (1978) Peter

Burke og Robert Muchembled har beskrevet, fandt der en opspaltning sted mellem folkekultur og elitekultur«; ridderkulturen 'sank til bunds', og eliteerne tilegnede sig enevældens forfinede hofkultur.¹

Sandt nok, og også Henry Kamen har med de samme inspirationskilder kunnet tilføje et nyt og langt bedre afsnit om familie og folkekultur og dertil kunnet inddrage resultaterne af Jean Delumeau's og John Bossy's analyser af den konfessionelle ensretning under langsigtede perspektiver.² Når man som dr. Watts tolker socialhistorie som »studiet af sociale relationer af enhver art og af menneskenes vilkår og særligt den (umælende) hoveddel af befolkningen«, bliver fremstillingen 'græsrods-historie', men overser let relationerne til andre samfundsgrupper og de socialdisciplineringsprocesser, som udgik fra den stadig mere magtfulde – om man vil, konservative – elitekultur; træk, som Kamen har bedre blik for.

Symbiosen af egentlig socialhistorie, idéhistorie (civilisationshistorie) og politisk historie åbner netop muligheder for moderne fortolkning af det konfliktfyldte 15- og 1600-tals europæiske historie under den vordende magtstats auspicer; og ved 'civilisationshistorie' – Norbert Elias' udtryk – forstår både denne, Burke, Muchembled og andre forskere de processer, hvormed magthaverne afrettede den menige befolkning, tæmmede fronderende, artistokratiske grupper og legitimerede sin magt. Den vordende magtstat og dens forudsætninger og konsekvenser har da også med fuld ret været det centrale tema i både professor Göran Rystads og docent Kurt Ågrens fortolkninger i henholdsvis Politikens og Aschehousgs verdenshistorie.

Men først nogle linier om periodeafgrænsningerne i disse to værker. Ågrens bog rækker fra omkring 1500 til 1750 og indkredser altså en fase af Europas historie fra højrenæssancen, reformationerne og dynastikonflikternes start til alliancesystemernes forvandling, den begyndende kolonialisme og de første tilløb til industrialisering; tilblivelsen af det, som forfatteren ser som et nyt Europa, frigjort fra middelalderen og på tærsklen til vor egen tid. Göran Rystads bog dækker noget mere ubestemt perioden fra ca. 1560 til freden i Utrecht 1713 og de nordiske fredsslutninger 1720-21, men med udløbere frem i tiden.

¹ Der er tale om N. Elias, *State Formation and Civilisation. The Civilizing Process II*. Oxf. 1982 (Opr. Basel 1939); samme *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt 1969; P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*. London 1978; R. Muchembled, *Culture populaire et cultures des élites*. Paris 1978 (eng. overs. Baton Rouge & London 1985).

² J. Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris 1971 (eng. overs. London 1977); J. Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700*. Oxf. 1985; samme, *The Social History of Confession in the Age of the Reformation*. Transactions of the Royal Historical Society 5. ser. XXV. London 1975, s. 21-38.

Periodisering må jo altid bero på historikerens eget behov for strukturering af sit stof; den kan aldrig være indbygget i det historiske forløb selv. Som nævnt har Ågrens og Rystads værker i hvert fald ét tema tilfælles, magtstatens opbygning og konsekvenser. Men Ågrens periodisering forekommer mig mest tilfredsstillende, og den svarer iøvrigt nøje til Niels Steensgaards skildring af 'verdensmarkeder og kulturmøder 1500-1750'. Skulde da periodiseringen af 'Politikens verdenshistorie' bero på redaktionelle dispositioner?

Bogen titel antyder én grund til periodiseringen, og det redaktionelle forord forklarer til overflod, at koncentrationen omkring konfessionskonflikter, krige og magtkampe ikke beror på nogen 'traditionel historieopfattelse'; men på hvad da? »En ulvetid«, hedder det, da fyrster og deres rådgivere kæmpede om magten, men hvad da med ulvetidens konsekvenser? Der har tilsyneladende igen været tale om en redaktionelt bunden opgave, som Rystad har måttet fylde ud – og har fyldt godt ud.

Til begrundelse af en nedre grænse ved 1560 kunde man naturligvis anføre, at de konfessionelle fronter stivner, og at de dynastiske konflikter efter Cateau-Cambrésis-freden forvandles til konfessionelt farvede magt- og hegemonialopgør. Etiketterne kan vel være lidt tvivlsomme, men rigtigt er det, at man på begge sider af 'konfessionstæppet' begynder at stramme grebet om befolkningen, og hvad Rystad flere gange vender tilbage til – at konfessionspolitikken i løbet af trediveårskrigen forvandles til utilsløret, skinbarlig magtkamp, og at den westfalske fred skabte en europæisk balance, vel ømtålelig men alligevel tilstrækkelig til, at end ikke Ludvig XIVs aggressive annektsionspolitik kunde spolere den. Bogens sidste afsnit kommer derfor til at handle om kampen om magtbalancen; til gengæld fortøner storpolitikens kommercialisering sig måske lidt.

På den anden side medfører den redaktionelle periodisering, at højrenæssance, humanisme og reformationer henvises til middelalderen; og at de italiensk-burgundiske krige ligeledes forvises til senmiddelalderen. Periodedelingen begrundes ikke, men den forudsætter, at renaissance og humanisme betragtes som afslutningsfase af en lang udvikling, hvad både samtiden – jfr. Petrarchas udsagn – og nutiden formentlig vilde kvie sig ved at godtage. Endvidere, at reformationerne – uanset konfession – ses som fuldbyrdelsen af senmiddelalderens folkelige vækkelse og bodsreligiøsitet, hvilket turde være diskutabelt; og endelig at Karl V og Frans I støbes ind i etiketter som 'den sidste middelalderlige kejser' og 'den sidste ridder'.³

³ Disse emner dækkes af Erik Kjersgaard og Troels Dahlerup, Europas ekspansion. Politikens verdenshistorie 10. Kbh. 1984; jf. M. H. Gelting i HT86. Kbh. 1986, s. 324-28.

At perioden 1494-1559 kan betragtes som en strukturel brudflade er givet, men nok ikke at henføre den kategorisk til middelalderen. Der er da snarest påny tale om en redaktionel fejlposition mere end om traditionel historieopfattelse. Dispositionen tvinger Rystad til at koncentrere sin opmærksomhed om kampen om magtstaten, efter at modstanderne af politiske, konfessionelle eller økonomiske grunde havde forskanset sig. Det betyder ingenlunde, at han forsømmer samfundets historie, prisrevolutionen eller den efterfølgende 'generelle krise'; de behandles udførligt i indledningskapitlet. 'Krisen' bliver tværtimod af central betydning for bogens motiv, og fremstillingen støtter sig meget naturligt til den del af krisedebatten, der har hæftet sig ved 'den offentlige sektors' ekspansion (Steensgaard, hvorimod H.G.Koenigsberger pudsigt nok ikke nævnes), modsætningerne mellem 'Court and Country' (H.R. Trevor-Roper) og krise. og efterkrisetidens moralske anfægtelser og stabilisering (Th. Rabb, Paul Hazard).⁴

Dispositionen af 'Aschehougs verdenshistorie' har ikke blot mekanisk givet Kurt Ågren længere tøjrsdrag, men også nødvendigt råderum for en tolkning af – klogeligt – moderat marxistisk observans. Magtkoncentrationen er stadig et hovedtema, men bogens titel, 'Et nyt Europa' markerer tillige, at perioden 1500-1750 for forfatteren repræsenterer en mellemstation undervejs fra middelalderen til 'kapitalismen'. En række revolutioner – reformationerne, det naturvidenskabelige gennembrud, landbrugsrevolutionerne i England og Nederlandene og de politiske revolutioner sammesteds – flyttede magtens tyngdepunkt fra det konservative Middelhavsområde til det avancerede Nordvesteuropa, banede vejen for næste stadium. De klassiske skabeloner fraviges altså ikke, men de grundlæggende drivkræfter ser Ågren i kaprustningen og militariseringen, i den centraliserede magtstat med solkongen som idealet, men også i at magtstaterne mere så det som sin opgave at beherske – og beskatte – den gamle samfundsorden end at skabe noget nyt; økonomiske initiativer belønnes kun, når de kunde skæppe i kongens kasse eller støtte hans prestige.

Trods det bærende tema har Ågren undgået den dogmatiske marxismes determinisme, den skæbnens magt, som – med Albert Camus' formulering – berøver menneskeheden dens historie. Den 'borgerlige

⁴ H. R. Trevor-Roper, *The General Crisis of the Seventeenth Century. Past & Present* 16. London 1959 (optr. i T. Aston, *Crisis in Europe, 1560-1660*. London 1965, s. 59-95); N. Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*. HT 12. r. IV. Kbh. 1969-70, s. 475-504; Th. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. Oxf. 1975; H. G. Koenigsberger, *Die Krise des 17. Jahrhunderts*. Ztschr. für hist. Forschung 9. 1982, s. 143-65; P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*. Paris 1935 (eng. overs. London 1953 og Pelican Books 1964).

revolution' i England har nok overlevet ('den tidligt borgerlige revolution' i Tyskland synes manet i jorden), men i god overensstemmelse med moderne engelsk forskning nuanceres kontraster og konflikter langt mere end ældre historikers firkantede skillelinier mellem jordejende, royalistiske aristokrater og borgerligt-puritanske grupper. Medens Rystad synes at hælde til Trevor-Ropers modstilling af den parasitiske stat og det omgivende, udenforstående samfund, betoner Ågren mere den nære økonomiske og sociale sammenhæng mellem aristokrati og handels- og protoindustrielle erhverv. Konsekvensen er, at han også stærkere end Rystad fremhæver 'kommercialiseringen' af engelsk – og nederlandsk – politik fra et meget tidligt tidspunkt.

Man kunde indvende, at det – som John Elliott har påpeget – mere eller mindre er moderne revolutionsbegreber, som projiceres bagud, den jubilerende franske og vel også den industrielle revolution.⁵ Mange gange (f.eks s.186, 212f.) nævnes det, at moderne forskning i stigende grad lægger vægt på jordbrugets udvikling og kapitalakkumulation som forudsætning for industrialiseringen. Udvikling og kommercialisering træffer vi i engelsk landbrug, hvorimod der ikke fandt nogen revolutionerende udvikling sted i Frankrig, følgelig heller ingen industrialisering. Men Hollands landbrug blev dog også kommercialiseret? Forfatteren gør meget ud af forlagsindustrien, men overvurderer muligvis industrialiseringens kapital- og kreditkrav og går ikke nærmere ind på spørgsmålet om tilstedeværelsen af råstof- og kraftressourcer.

Argumentationen indebærer en risiko for retrospektiv og – med et marxistisk udtryk – prædiktiv analyse, som kun eller dog fortrinsvis hæfter sig ved de faktorer i et samfund, som bærer frem mod nye udviklingsstadier; reducerer det førindustrielle samfund til dukketeater, hvor historikere efter observans kan manøvrere med (eller kassere) figurer og intrige for at få sin løsning til at gå op. Det postfeudale og førindustrielle samfund var ingenlunde statisk, men heller ikke blot et intermezzo.

Vender vi tilbage til den magtens dæmoni, som kendetegnede den tidligt moderne magtstats tilblivelse, divergerer Rystads og Ågrens synspunkter næppe fundamentalt, trods deres forskellige udgangspunkter. Begge forfattere tildeler den militære og magtpolitiske udvikling, oprustningen og anvendelsen af organiseret vold (i Frederic Lane's mening) afgørende betydning; men de lægger også vægt på den sam-

⁵ J.H. Elliott, *Revolution and Continuity in Early Modern Europe. Past & Present* 42. London 1969, s. 35-36 (optr. i G. Parker & L. Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century*. London 1978. s. 110-33).

fundsmæssige disciplinering, på magtstatens ressourcegrundlag og dens fiskale og kontrollerende redskaber, og på dens forskelligartede konsekvenser.

Begge åbner deres fremstillinger med analyser af de grundlæggende strukturer i de europæiske samfund, mest udførligt Ågren, som ikke har haft en bunden opgave, og som har haft langt mere plads til sin rådighed end Rystad. Og begge giver et resumé af europæisk storpolitik (hos Rystad undertiden uden præsentation af aktørerne; s.68 lades læseren i uvidenhed om, hvem den Ferdinand var, der døde 1658 og efterfulgtes af Leopold). På dette grundlag forfølges så endelig de enkelte landes indre udvikling og specielle vilkår. Ejendommeligt nok har Ågren ikke ofret Sverige helt samme opmærksomhed som Rystad og har ikke som denne viet Osmaneriget nogen selvstændig behandling.

Magt, oprustning og næsten uafbrudt krig, ledsaget af nationale eller undertiden overnationale forsøg på socialdisciplinering bliver således i overensstemmelse med moderne forskning kernetemaer og bærende forklaringsfaktorer. For Rystad, som giver en særligt indgående og kyndig redegørelse for trediveårskrigen – konflikternes kulmination – kommer de westfalske fredsaftaler og de efterfølgende fredsaftalinger 1659-60 til at indtage en central plads. Der blev skabt en sart magtbalance, som trods alle spændinger og omskiftelser bestod indtil Napoleonskrigene. Nyt i Rystads fremstilling er hans betoning af, at den svenske stormagt var nødt til at bevare sine bastioner på kontinentet for at sikre en – helst fredelig – balance. Synspunkterne indeholder en vis rehabilitering af Bengt Oxenstiernas og Johan Gyllenstiernas politiske systemer, men også en erkendelse af, at den svenske stormagt var en kolos på lerfodder, måtte bryde sammen (s.121-27, 306-09). Men pointen er stadig, at der blev skabt en vis form for europæisk integration, men med vidt forskellig national respons og effekt.⁶

I praksis opererer Ågren naturligvis med de samme elementer. Hans argumentation underbygges løbende ved velvalgte illustrationer af de generelle påstande, men nærmer sig undertiden også det kontrafaktiske. Eksempelvis (s.165) nogle overvejelser over, hvorledes de to første Stuartkonger burde havde handlet for at undgå katastrofen. Eller (s.120f.) om reformationernes religiøse vækkelser, som havde kunnet skabe »almen enighed om samfundslivet«, men som måtte undertrykkes af ortodoksi, konfessionel vold og snæversynet ensretning, der virkede retarderende. Og *en passant*: Ingen af de to forfattere behandler den

⁶ Jf. G. Rystad, *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the Seventeenth Century*. Lund 1983, introduction.

katolske reform og modreformationen i selvstændige kapitler, ligesålidt som pavestolens neutralisering som international magtfaktor.

Væsentligere for opgøret med middelalderens normer er det for Ågren, at statsmagtens »sejrrige fremgang« lykkedes ved alliancer med – ellers farlige – aristokratiske kredse i en fælles interesse i at holde upriviligerede og altid revolutionære grupper nede. Han citerer (s. 125) udtrykkeligt Perry Andersons teori, men anfører også, at denne for at få pengene til at passe for Østeuropas vedkommende må ty til udenrigske angreb, som truede aristokratiet, og som gjorde dets alliance med den stærke stat forståelig. »Den stærke stat (skulde altså) i Østeuropa være vokset frem af udenrigspolitiske grunde og i Vesteuropa af indenrigspolitiske«, en tankegang, Ågren retteligt ikke finder tilfredsstillende.

»Spørgsmålet er«, hedder det, »om ikke kaprustningen, som kendetegner den nyere tid, giver en mere dækkende forklaring på behovet for en stærk stat end klassekampen, selvom den sidste nok udfylder billedet«. 'Klassekamp' eller ej, det afgørende er vel, at statsmagtens ekspansion og militarisering gjorde den til en konkurrent om bondens tribut; om bonden betalte sin afgift til en godsejer eller staten kunde være ham underordnet, men væsentligere, at konkurrencen i traditionelle samfund drejede sig om marginaler, at den uafvendeligt banede vejen for forarmelse, og at den ikke indbød til reformer eller rationalisering.⁷

Militarisering og kaprustning var utvivlsomt afgørende faktorer; og Europas stærkest militariserede region omkring 1700 var Østersøområdet.⁸ Alligevel undgik f.eks. Danmark (delvis) og Sverige østelbiske tilstande (storgodsdrift og livegenskab), fulgte snarere Andersons vesteuropæiske linie. Forklaringerne er nok mere komplicerede end klichéer som 'klassekamp', aristokratiske alliancer med en stærk kongemagt, statsmagtens reduktion til et 'feudalaristokratisk' instrument eller 'bourgeoisiets forrædderi' kan give dækning for. Militarisering, organiseret vold, konkurrence om samfundets ressourcer osv. er bedre kandidater som nøgleforklaringsfaktorer.

Hovedsummen må være, at vi med Göran Rystads og Kurt Ågrens fremstillinger på samme tid har fået hele to værker, som fuldtud lever op til den helt moderne, internationale forsknings (derunder også den nordiske) standard og til dens nyorientering i den sidste generation, da socialhistorikere, kulturhistorikere og politiske historikere har fundet brede berøringsflader for symbiose, syntese og forklaring.

⁷ Jf. min, *Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730*. Odense 1987, kap. 1-2.

⁸ Jf. G. Lind i *Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres*, Odense 1984 III. Odense 1986, s. 94.

Om de to fremstillinger udenværker kun nogle få linier. Ågrens bredere plads har formentlig tilladt ham større udførlighed og stilistisk frihed end Rystad, der har måttet holde en streng økonomi. Alligevel har Rystad formået at give sin fremstilling fylde og liv, selvom oversættelsen til dansk (ved redaktør Ole Schierbek) undertiden forfalder til platheder eller dårlige konstruktioner (f.eks. den indholdsløse eller meningsløse brug af ordet 'nogle' s. 9, 75, 126, 290), undertiden også til misforståelser. Mon ikke Ludvig XIVs 'uansvarlighed' overfor andre end gud burde have været 'ansvarsfrihed'?

Det understøttende og stadig overdådige billedmateriale er som vanligt lydefrit, selvom 'Politikens' billedtekster ikke altid er det, og selvom 'Aschehous' indskudte 'ruder' med kuriosa eller illustrerende anekdoter kan virke distraherende for læsningen. Fælles er naturligvis hovedvægten på samtidigt billedmateriale, men det er unægteligt sjovt, når Ågren undertiden griber til illustrationer udenfor de strenge, kronologiske rammer. Eksempelvis (s. 128) Pablo Picasso's fremstilling af don Quijote (som vel tåler sammenligning med Vilhelm Marstrands, i sin opfattelse beslægtede), portrættet af Erich von Stroheim i preussisk generalstabs-krigsmaling (s. 228), heroiserende preussisk historiemaleri (s. 236) eller Ludvig II af Bayerns mareridt af et slot i Neuschwanstein, en blanding af rædselsgotik, florentinsk stil osv. (s. 241). Det kaster uventede sidelys over hovedmotiver.

E. Ladewig Petersen

KNUD J.V. JESPERSEN: Danmarks historie bind 3. Tiden 1648-1730. København, Gyldendal 1989. 376s. 425kr.

I mange år så danske historikere med misundelige øjne på deres svenske kolleger, når talen faldt på Jerker Roséns og Sten Carlssons »Svensk Historia« bd. I-II (1962). Med dette værk havde svenskerne ikke kun en god fremstilling af deres eget lands historie, men nok så vigtigt også en bibliografisk gennemgang af de vigtigste afhandlinger og forskningssynspunkter, der lå til grund for de enkelte kapitler i fremstillingen. Der var med andre ord tale om en Sveriges historie og en svensk forskningshistorie i ét og samme værk.

Nytten heraf er åbenbar. I en sammentrængt og overskuelig form kan læseren få et godt overblik over den vigtigste forskning om et givet emne eller tidsperiode. Alternativet er mere møjsommeligt at gennemgå de

forhåndenværende bibliografier, bog- og tidsskriftindeks og søge efter artikler og bøger, som opsummerer den ældre forskning på et givet område. Det sidstnævnte kan være som at lede efter en nål i en høstak.

Et værk af samme støbning som Roséns og Carlssons fandtes ikke i Danmark. Nok var de nyere Danmarks historier begyndt at bringe en kommenteret litteraturliste i slutningen af værket eller i hvert bind, men der var ikke tale om en dyberegående systematisk forskningsoversigt. Det var derfor meget glædeligt, at forlaget Gyldendal sammen med en kreds af fremtrædende historikere besluttede ikke kun at gøre svenskerne kunsten efter men også at overgå dem. I stedet for to bind skulle den danske pendant til Rosén og Carlsson bestå af 5 bind – et antal som senere endda blev forøget til 9.

I 1977 udkom det første bind, som omhandlede perioden fra oldtiden frem til 1340. Det var skrevet af Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan. I redaktionen sad Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch. I forordet udtaltes det, at værket havde til formål ikke blot at give en oversigt over landets historie, men også at redegøre for den forskning, der lå til grund for en sådan syntese. Værket skulle henvende sig til alle, som i en undervisnings-situation eller på egen hånd ville søge at trænge dybere ind i problemer inden for Danmarks historie. Som sådan skulle det vise vej til et videregående studium også for andre end faghistorikere. Det ambitiøse projekt løb dog hurtigt ind i vanskeligheder. Flere af de påtænkte forfattere til de enkelte bind faldt fra med forsinkelser til følge. Samtidig skrumpede redaktionen ind, så den i dag kun består af Søren Mørch. Resultatet er blevet en noget svingende udgivelsestakt. I skrivende stund mangler endnu et par af de sidste bind. Ikke desto mindre er der tale om et imponerende værk, der i sin helhed er et nyttigt og solidt værktøj for dansk historisk forskning.

De fleste bind ligger kvalitativt på et højt niveau. Enkelte skævere i nogle af bindene har desværre ikke kunnet undgås. At en forfatter i litteraturgennemgangen har overset et eller andet vægtigt bidrag til et bestemt emne, må man lære at leve med. Værre er det, når den historiske fremstilling indeholder direkte forkerte oplysninger. Den slags sjusk er ærgerlig, især da værket bl.a. henvender sig til studerende og andre fagfolk, som kan forledes til at gengive disse urigtige oplysninger i egne fremstillinger. En mere striks redaktion og andre fagfællers gennemlæsning af manuskriptet kunne havde hindret sådanne bommerter.

Den slags skønhedsfejl skæmmes ikke det nylig udkomne bd. 3 om tiden 1648-1730. Det var oprindelig planen, at Svend Ellehøj skulle have skrevet dette bind, men på grund af sygdom måtte han afstå herfra. I

stedet påtog Knud J. V. Jespersen sig opgaven at lukke hullet mellem de tidligere udkomne bd.2 og bd.4. Ved anmeldelsen af den foreliggende bog er det naturligt at lægge vægten på to ting: (1) den rent historiske skildring af perioden – og der med bogens funktion som en Danmarks historie, og (2) den bibliografiske nytteværdi som oversigtsværk over periodens forskning. I det følgende vil gennemgangen af bogen blive disponeret ud fra disse to kriterier, selv om en vis overlapning ikke kan undgås.

Bogen er inddelt i 12 kapitler. Efter et større indledende kapitel præsenteres det danske samfund, som det så ud omkring 1650. Herpå følger en række kapitler om forfatning og forvaltning ved 1650, økonomisk og social udvikling 1650-1700, Danmarks og Sveriges indbyrdes rivalisering 1648-1660 samt adelsvældens fald 1660. Tilsammen fylder disse kapitler halvdelen af bogen. De resterende 6 kapitler omhandler enevældens etablering, indre forhold under den unge enevælde, Danmark og udlandet 1660-1699, lavkonjunktur og krigsøkonomi 1700-1730, den personlige enevælde i krigens tegn 1699-1730, og en kort sammenfatning om stat og samfund ved 1730.

Ved gennemlæsningen af bogen springer det i øjnene, at de første 12 år mellem 1648-1660 har fået løvens part, mens de resterende 70 år under den yngre enevælde må »nøjes« med at lægge beslag på den anden halvdel af bogen. Selv om man retfærdigvis må trække det indledende kapitel fra, og kapitlet om »økonomisk og social udvikling« rækker ind i enevældens tid, er der tale om en klar prioritering af stoffet før 1660. Uden tvivl er det forfatterens nedenfor omtalte magtstatsteoretiske indfaldsvinkel til stoffet, der har forledt ham hertil, samt hans egen interesse for og særlige kendskab til adelsvældens sidste årtier i Danmark. Læseren nyder da også godt af det sidstnævnte i rigt mål. Man kunne flere steder ønske sig, at det samme havde været tilfældet med tiden efter 1660. I nogle kapitler bliver der her malet med en for bred pensel, som det f.eks. er tilfældet i kapitlet om de indre forhold under den unge enevælde. Dette være sagt ikke som en kritik af det, der er skrevet om tiden under enevælden, men som en kritik af den forskellige vægtning af stoffet før og efter 1660 og hermed detaljeringsgraden. Uden at overskride bogens nuværende sidetal kunne forfatteren f.eks. med fuld ret have beskåret kapitlet om »forfatning og forvaltning ved 1650« – der i hovedtrækkene må formodes bekendt fra det foregående bind – og ladet denne spaltepads komme fremstillingen af tiden efter 1660 til gode.

De enkelte kapitler i bogen er stramt disponerede. Sproget er godt og teksten letlæselig. Frem for enkeltbegivenheder og personskildringer har forfatteren lagt vægt på analyser af samfundets opbygning og de drivende

kræfter i udviklingen. Det er her lykkedes ham at tegne et skarpt billede af det danske samfund i anden halvdel af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. Det gælder f.eks. de forskellige stændergruppers sammensætning, deres sociale placering og glidningerne her inden for, statens administrative opbygning og ikke mindst den stærkt ekspanderende statshusholdning med øget skattetryk til følge. På disse felter hæver bogen sig et godt stykke over de fleste andre Danmarkshistoriske fremstillinger.

Ved behandlingen af ét emne kniber det imidlertid. Det er skildringen af regeringens erhvervs politik, hvor det omtalte problem med disponeringen af bogen kommer klart til syne. Det er f.eks. tilfældet ved omtalen af toldpolitikken. Toldlovgivningen betegnes nok s. 105-106 som én af de tre grundpiller i regeringens erhvervs politik, men man får nærmest indtryk af, at den ophører efter 1660. Toldrullerne 1651 og 1655 nævnes, mens enevældens store toldforordninger 1672, 1683, 1686 og 1691 lades helt uomtalte. I betragtning af, at de sidstnævnte fik en langt større betydning for især den danske handel end 1650'ernes toldruller, og at nogle af dem var stærkt med til at bringe Danmark på kollisionskurs med Holland, havde de nok fortjent et par linjer.

Tilsvarende er omtalen s. 106-109 af den danske handels- og industripolitik for tynd, hvor man ikke får et ordentligt indtryk af de strenge, som regeringen søgte at spille på. I den henseende er karakteristikken af erhvervs politikken som forfejlet alt for ensidig. Godt nok satte den ikke mange frugter i provinsens købstæder, men den var medvirkende til Københavns vækst. Det havde her været berettiget at nævne nogle flere af de store erhvervs politiske initiativer i 1670'erne og 1680'erne – årtier som forfatteren ellers i anden sammenhæng betegner som rige reformperioder. F.eks. ville der have været god grund til at omtale den sejlivede sjættedelsmoderation og ikke mindst defensions skibsordningen, der med sin relative succes var en torn i øjet på hollænderne. Der var således en afgjort forskel på disse foranstaltninger og Christian 4.s »eksperimenter«. Forfatteren har derfor ikke ret i sin negative vurdering af det første Kommercekollegium (1668), som han s. 188 ikke tillægger nogen betydning. Tværtimod. Efter at det var blevet reorganiseret i 1670, kom det i de følgende to tiår til at spille en central rolle i den danske erhvervs politik. Da roret – presset af hollænderne – blev lagt om i slutningen af 1680'erne, var der derimod ikke længere brug for det. I den forbindelse havde det været på sin plads i kapitlet »Danmark og udlandet 1660-1699« at nævne det stadig mere anspændte forhold til Holland i 1680'erne, der 1687 førte til en regulær handelskrig.

I småtingsafdelingen er der ikke meget at sige til forfatterens grundige

fremstilling. Side 220-221 havde det været berettiget at nævne, at det var det finansielle uføre, der var stærkt medvirkende til Peter Brandts fald, samt at staten netop i disse år omkring 1690 var på randen af økonomisk ruin. Tilsvarende giver omtalen s. 271 af toldindtægternes fordeling mellem hovedstaden og resten af landet ikke et fuldgyldigt billede af vareomsætningens fordeling, da der må regnes med et meget betydeligt smugleri i provinsen. Til sidst i denne sammenhæng kun et suk over den ringe gengivelse af Danmarkskortet på side 13. Enten må man vælge et kort, der trykkes teknisk egner sig til formålet, eller også må man lade være med at bringe det.

I bibliografisk henseende lever Knud J. V. Jespersens fremstilling fuldt ud op til de krav, man må stille til en moderne dansk forskningshistorie. Med rette koncentrerer forfatteren sig om de forhold, der er specifikke for den behandlede periode, idet han med hensyn til den generelle omtale af kildegrundlag, arkivhistorie og forskningssituation, henviser til bd. 2 og 4 samt E. Ladewig Petersens bog »Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700«.

I det indledende kapitel giver forfatteren (s. 21-30) en god kilde- og forskningsmæssig introduktion til de overordnede problemstillinger. Forfatteren skelner her mellem tre forskningstraditioner: J. A. Fridericia-traditionen for tiden inden 1660, Edvard Holm-traditionen for tiden efter statsomvæltningen og endelig en ny forskningstradition, som man kunne fristes til at kalde »Odense-traditionen«. Mens Fridericia-traditionen som overordnet mål søgte at forklare, hvorfor adelsstyret i 1660 måtte give op over for kongemagten, er Edvard Holm-traditionen brugt som en samlebetegnelse for de mange forskellige forskningsbidrag, der i de sidste 100 år er fremkommet om den yngre enevælde. Som en art syntese af disse to ældre forskningstraditioner er der inden for de sidste to årtier fremstået en ny, der koncentrerer sig om statens vækst i løbet af 1600-tallet. Vigtige bidragydere er Leon Jespersen, Knud J. V. Jespersen og E. Ladewig Petersen. Der er i denne forskningsretning tale om et forsøg på at lave en sammenhængende fortolkning af 1600-tallets danske historie med statsmagtens udvikling som fortolkningsgrundlag. Nøgleord er begreber som »magtstat«, »skattestat« og »militærstat«. Det er da også denne tilgangsvinkel, der præger Knud J. V. Jespersens fremstilling af Danmarks historie 1648-1730.

En konsekvens af den nye synsvinkel er det, at den betydning, som statsomvæltningen i 1660 hidtil er blevet tillagt som periodeskel, bevidst nedtones meget stærkt. I stedet har forfatteren valgt at sætte en tyk streg under året 1648. Det begrundes s. 174 med, at »den enestående betoning af centralmagtens stilling i 1648-håndfæstningen markerede den dynami-

ske statsmagts sejr over den statiske sædvaneretlige privilegiestruktur, og begivenhederne i efteråret 1660 afgjorde, at det blev kongemagten og ikke rigsrådet, som i fremtiden skulle præsidere over den nye magtstat«. Følgelig konkluderer forfatteren s. 175, at det politiske systemskifte i 1660 ikke indebar en pludselig forandring i de grundlæggende magtstrukturer, der allerede havde fået et klart politisk udtryk i 1648. Denne tolkning har dog i praksis voldt forfatteren nogen vanskelighed, idet han andre steder i bogen skriver – som det f.eks. er tilfældet s. 158-159 – at enevældens indførelse i 1660 var »et af de mest gennemgribende politiske systemskifter i Danmarks historie« og »et fuldstændigt politisk systemskifte«. Som de citerede linjer viser, er det selv med den bedste vilje nok ikke muligt, at frakende statsomvæltningen den plads den indtager som en skillelinje i Danmarks politiske historie. Noget andet er, som forfatteren også stærkt betoner, at enevældens indførelse skal ses i sammenhæng med statsmagts generelle vækst, og som sådan havde dybe rødder i den foregående periode. Men også her forekommer begivenhederne i 1660 et være kulminationspunktet, hvor håndfæstningen i 1648 var et skridt på vejen.

Diskussionen om »skillelinjer« er dog ikke så afgørende. Vigtigere er de væsentlige bidrag som den omtalte nye forskningsretning – og dermed forfatteren til bd. 3 af Gyldendals Danmarks historie – yder til forståelsen af de lange linjer i den danske statsmagts vækst i løbet af 1600-tallet. En inspirationskilde har her bl.a. været Svend Aage Hansens disputats »Adelsvældens grundlag« (1964), der får en meget rosende omtale i Knud J. V. Jespersens bog.

Den indledende gennemgang af materiale, hjælpemidler og forskning efterfølges af en omtale af periodens Danmarks historiske fremstillinger. Herpå følger som afslutning til hvert kapitel en litteraturoversigt med omtale af den vigtigste forskningsdiskussion. Denne gennemgang er meget instruktiv og giver et godt og omfattende overblik over det fond af viden den historisk interesserede i dag kan øse af. Forfatteren har her ydet en fortjenstfuld og slidsom indsats. En ting er at skildre en periodes historie, hvilket kan være vanskeligt nok. Mere indsigt kræver det imidlertid også at holde rede på, hvad andre forskere har ment om dette eller hint i de sidste 100 år, hvordan de indbyrdes forholder sig til hinanden og hvilken værdi deres bidrag i dag må tillægges.

Kun på et felt har det ifølge anmelderens vurdering knebet for forfatteren at følge med i den nyere litteratur. Lige som det var tilfældet med skildringen af enevældens erhvervs politik er også omtalen af litteraturen herom mangelfuld. Det må således undre, at Anders Monrad Møllers vægtige bidrag i form af bøgerne »Fra galeoth til galease. Studier

i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede« (1981), og »Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og kongelige danske rigers inderlig styrke og magt« (1983) samt den lille men vigtige afhandling »Skibsmålingen i Danmark 1632-1867« (Handels og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1974 pp. 16-47) ikke er nævnt. Det samme gælder Peter Uffe Meiers bog »Omkring de fire species. Dansk merkantilistisk stabel- og navigationspolitik i 1720'erne« (1981), der er helt central for forståelsen af handelspolitikken i de sidste 10 år af Frederik 4.s regeringstid. For egen regning kan også nævnes »Flådemagt og protektionisme. Træk af defensionsskibsordningen i Danmark-Norge i 1600-tallet« (Erhvervs-historisk Årbog 1987). Til gengæld er E. Ladewig Petersens bidrag til »Odense bys historie« bd. II nævnt ikke mindre end 5 gange i den afsluttende litteraturliste s. 362-363. Selv om der er tale om forskellige kapitler i bogen burde en enkelt henvisning til selve værket – som også optræder i litteraturlisten – være nok.

Trods disse nålestik må det siges, at forfatteren har haft en heldig hånd ved løsningen af opgaven. Han demonstrerer et omfattende og solidt kendskab til såvel periodens historie som den forskning, der ligger til grund herfor. Resultatet er blevet en meget vellykket fremstilling, der vil stå distancen i mange år fremover. Historisk interesserede kan trygt ty til dette bind af Gyldendals Danmarks historie, når de vil give sig i kast med emner, der ligger inden for adelsvældens sidste år eller den yngre enevældes tidsalder.

Henrik Becker-Christensen

IB GEJL: Inden for Snorene. Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945. Udgivet for Foreningen af Fondsbørsvekselerere af Erhvervsarkivet. Århus 1989. 349 s. Ill. Kr. 300.

Sjældent forekommer det, at organisationer eller virksomheder fejrer deres nedlæggelse med at udgive et festskrift eller en fremstilling af egen historie, når det hele er forbi. Post festum. Men det er just det, Foreningen af Fondsbørsvekselerere har gjort. Den 8. marts 1989 afholdt Foreningen generalforsamling – efter at snorene var taget ned i noterings-salene, der er gjort overflødige af børsreformen. Punkt 3 på dagsordenen lød: »Forslag om Foreningens opløsning«. Generalforsamlingen fulgte forslaget. Og tre måneder senere udkom Ib Gejls bog – et gravskrift over en lille, men spændende og farverig erhvervsgruppe, hvis indflydelse

periodevis i historien stod i et omvendt proportionalt forhold til dens størrelse. Den kompetente Ib Gejl fra Erhvervsarkivet påtog sig opgaven for Foreningen, da det i begyndelsen af 1980'erne blev klart, at dens tid var ved at være forbi. Med børsreformen afløste de kolde, tavse edb-skærme de til tider råbende og skrigrigende »hysteriske kællinger«, som Mogens Lykketoft kaldte de følsomt registrerende vekselere, når de (eller markedet) reagerede med markante kursfald på en tydelig socialdemokratisk opgang i opinionstillene hos vælgerne. Resultatet af dette initiativ er blevet en nydelig, stedvis letlæst og underholdende fremstilling af fondsbørsvekselerernes historie. Den dækker fra slutningen af 1700-tallet frem til 1980'erne – dog med årene efter 1945 stedmoderligt behandlet. Og så mangler der liste over kilder og litteratur. Blandt de utrykte kilder er materialet i hovedsagen fra Fondsbørsens arkiv, Grosserersocietetets, fra en række levnedberetninger i Ordenskapitlet, samt fra arkiverne efter I. S. Hahns Enke og R. Henriques jr. Hertil kommer det store trykte materiale og litteraturen hentet vidt forskellige steder omhandlende årene før 2. verdenskrig. For den følgende periode er der ikke skrevet meget.

Muligvis er det i dette specielle kildeforhold, at man skal søge årsagen til den skæve disponering af fremstillingen. Af bogens 318 siders brødtekst (incl. billeder) bruges de første 265 på perioden op til ca. 1929. Årene efter 1945 har kun fået få sider samt nogle afsluttende firmahistoriske oplysninger, der er ufuldstændige. Den seneste udvikling med børsreformen har Foreningens tidligere sekretariatschef Klaus Struwe taget sig af, kort og summarisk. Denne kronologiske disponering af bogen får den til at kæntré. De første knap 100 sider når kun frem til krisen 1857, da børsen endnu ikke er blevet en egentlig fondsbørs af betydning. Fremstillingen her er næsten for grundig og detaljeret. Det tager ressourcer og plads. Den kunne være anvendt bedre på senere perioder, hvor fondsbørsen spillede en væsentlig større rolle. Men der er fine detaljer og kuriosa. Således solgte staten i kriseårene op til 1814 personlige adelsrettigheder, friherre- og grevetitler til velbærgede værdige borgere, og børsen fik fra 1857 ret til at føre splitflag.

Det generelle træk i fondsbørsvekselerernes historie i Danmark er de ultraliberalistiske forhold, de fik lov at arbejde under. Det kommer fint frem, og det er bemærkelsesværdigt sammenholdt med forholdene i andre lande. Myndighedernes tillid til den menneskelige natur i dansk udformning har været imponerende. Resultatet blev dannelsen af en lille, selvsupplerende og selvkontrollerende gruppes reelle og givtige monopol – uden ekstern regulering eller kontrol. De sloges og konkurrerede ganske vist indbyrdes i gruppen og med Grosserersocietetets Komité. Men

udadtil opretholdt de en samlet front over for kritik – desværre også når tilfælde af åbenbart misbrug eller svindel lejlighedsvis blev draget frem. Det skete især i den hede periode efter århundredskiftet og frem til Landmandsbankkrakket 1922.

Derimod er rivaliseringen og det ambivalente forhold til bankerne ikke trukket skarpt nok op. Bankerne betragtede altid de autoriserede vekselerere og deres børsmonopol som et fordyrende mellemed helt frem til børsreformen i 1980'erne. Det forhindrede dog ikke bankerne i at udnytte vekselererne og disses økonomiske afhængighed ved at sætte dem til at foretage transaktioner, som ikke altid var respektable banker værdige. Ej heller hindrede det bankerne i lejlighedsvis at bekæmpe enkelte vekselererfirmaer, når det var opportunt, f.eks. ved ikke at følge den uformelle turnusordning ved afgivelse af ordrer på børsen.

Det er karakteristisk, at lovgivning og kontrol først blev realiseret 1919. Da var den store fest forbi. Aktiemarkedets betydning dalede stærkt. Obligationerne tog over. Det var symptomatisk, at handelsminister Christopher Hage var meget lakonisk i sine bemærkninger til lovforslaget, da han fremlagde det. Det offentlige skulle have større indflydelse, sagde han blot. Han ville ikke kommentere den stærke kritik og den voldsomme spekulation. Gejl kunne have føjet til, at ministerens tilbageholdenhed måske hang sammen med hans eget stærke engagement i børspekulationen frem til 1918-19. Den øgede hans formue, for han trak sig – uvist at hvilken grund – ud af det store kurs-cirkus, før konjunkturerne vendte. Det fremgår af Bankkommissionens Beretning og arkiv, hvor Gejl tilsyneladende kun har været på kort besøg. Det er forståeligt. Her risikerer man at drukne i stof. Kommissionens arkiv og beretning er et formeligt katalog over datidens helt moderne finansielle rævestreger.

I fremstillingen af »børsens vildveje« skildres generationsskiftet blandt vekselererne til mere »moderne« mænd efter århundredskiftet. Typer med sans for folkespekulation og hurtige transaktioner, hvor kursstigninger ikke havde dækning i de enkelte foretagenders produktionsstigninger, blev dominerende. Det var typer som Emil Glückstadt, Ove Ringberg i Landmandsbanken og »Børsens Napoleon« Johan Levin – mestre i manipulation og finansiell vilkårlighed i den lille, jødisk prægede, incestuøse finanselite i datidens København. Levin var som chef for byens største vekselererfirma et villigt redskab for den mægtige Landmandsbank. Hans uafhængighed var deponeret i bankens kasse – lige som andre vekselererfirmaers.

Men disse træk ved børshandelen var ikke specielt jødiske eller noget særligt for disse år. De var allerede fremtrædende i 1870'erne med

C.F.Tietgen som den store foregangsmand – også på dette mere tvivlsomme felt. Og med ham folkene bag Privatbanken – det gammelkøbenhavnske handelsaristokrati. Allerede da var børsen en spillebule a la Monte Carlo med kursopsætninger, spekulation på tid og differencetorretninger, hvor de handlede aktier aldrig blev leveret. De var blot genstand for regulære væddemål eller gættekonkurrencer: En anden og mere kompliceret form for tipning med flere valgmuligheder end 1 x 2 – og sværere at helgardere.

På sin vis er det opbyggeligt at læse om de spekulationsfirmaer, der krakkede som følge af deres tvivlsomme transaktioner og hele forretningspraksis. Og ikke mindre om et firma som R.Henriques jr., der under ledelse af Otto C.Henriques og senere sønnen C.O. holdt sig fra aktiespekulationer og til en ren sti. Med obligationsmarkedets vækst efter 1920 udviklede det sig i mellemkrigstiden til fondsbørsens suverænt største firma med 30 procent af obligationshandelen – Henriques' speciale sammen med valutahandel. 1919-29 faldt aktieomsætningen fra 518 mio. til 126 mio.kr., mens obligationshandelen steg fra 67 til 169. Denne tendens er siden fortsat uafbrudt. I 1966 var tallene 56 mio. kr. for aktier og 2.418 mio.kr. for obligationer. Desværre er udviklingen efter 1930 meget summarisk beskrevet. Det havde været interessant at følge hele forløbet tættere, især i de mere turbulente 1960ere, i 1970erne og frem til begyndelsen til enden i 1980erne. Det er en periode med konfrontationer, opbrud og brancheglidning i den samlede finansverden. Med skærpet konkurrence, nye folk og andre konstellationer. Gamle firmaer gik ned eller blev opslugt – nedslidte, blandt dem det noble R.Henriques jr. Glimtvis afsløredes i denne periode gamle laster med kursopsætninger, fejlslagne spekulationer, fallitter og dramatiske situationer, der gav indblik i skiftende konstellationer og diskrete »finanskrige«.

Telefonmarkedet ekspanderede. Den traditionelle opkøbsnotering mistede gradvis betydning, bortset fra at denne mindre del af markedet blev lettere at beherske og kontrollere. Dog viste Monopoltilsynets vekselererundersøgelse 1984, at branchen endnu tjente store penge, trods konkurrencen fra de stadig mere magtfulde pengeinstitutter. De blev vinderne. Vekselerernes monopol blev endelig brudt, efterhånden som de blev mere afhængige af de institutionelle investorer.

Denne del af historien har Ib Gejl ikke skrevet – og måske ikke kunnet skrive, selv om den i hvert fald ikke er mindre interessant. Med disse begrænsninger står dog tilbage, at Ib Gejl har skrevet en læseværdig bog om et svært emne – undertiden endda med lune. Og venlig. Men der er stadig plads til en mere udførlig fremstilling af de seneste 50 års

udvikling. Hvis man skal i dybden, er det i høj grad et spørgsmål om at skaffe tilgængeligt kildemateriale. Det kan være svært. I finansverdenen er diskretion ikke kun en æressag. Det er en livsbetingelse, måske også efter at gravskriften er lavet. For finansverdenen er en jungle. Og kun få af de involverede ønsker at se dens love fremstillet på tryk. Det er en skam.

Ole Lange

HANS KIRCHHOFF (red.): Den 2. Verdenskrig. Bind 1: Henning Poulsen: Hitlers krig 1939-1941, Hans Kirchhoff: Hitlers Europa. Billedredaktør: Knud Ryg Olsen. Gyldendal, 1989. 336 s.

Under redaktion af lektor Hans Kirchhoff er nu udkommet et oversigtsværk i to bind om Den Anden Verdenskrig, hvoraf første bind, der er skrevet af professor Henning Poulsen og af redaktøren selv, skal anmeldes her. I modsætning til bindets titel dækker det perioden fra 1918 til krigens slutning, men for så vidt angår tiden 1941-1945 dog kun for visse temaers vedkommende. Resten vil blive behandlet i bind 2.

Det nævnes i forordet, at det er første gang, at danske faghistorikere fremlægger en samlet 2. Verdenskrigshistorie. Det er ikke rigtigt, for professor Sven Henningsen dækkede i sit værk, *Det Tyvende Århundrede*. København 1972, det samme tema. Men forordet har ret i, at den voldsomme strøm af bøger om emnet naturligvis med mellemrum skaber behov for en ny fremstilling. I dette nye værk føres vi rundt i de mange problemer af kyndige folk. Den udvalgte litteraturliste viser den brede orientering i den omfattende videnskabelige litteratur, selv om et udvalg altid kan diskuteres. Det burde f.eks. nok være nævnt, at Klaus Hildebrands bog om det 3. Rige nu foreligger i en udvidet og revideret version fra 1987 (s. 326). Bind 1 er rigt illustreret, og billedteksterne holder sig, med få undtagelser (s. 52, 288), nøje til fremstillingens tekst.

Det har været forfatternes hensigt også at inddrage hverdagshistorien, men det sker stort set kun i de afsnit, der kaldes »Sideblik«, små afsnit i småtryk ligesom kulturafsnittene i de gamle historiebøger. Denne hverdagshistoriske indfaldsvinkel præger iøvrigt slet ikke fremstillingen, der tværtimod er domineret af politiske og militære emner på traditionel vis. De mange erindringer og dagbøger om frontlivet, livet bag fronten og livet under en besættelsesmagt rummer ellers mange muligheder for også at belyse dagliglivet.

At denne rosværdige hensigt hos forfatterne i så ringe grad er blevet opfyldt, hænger måske sammen med, at man har valgt at disponere på den måde, at 101 sider af dette bind giver en redegørelse for problemerne før krigen. Derved bliver der meget mindre plads til at skildre og drøfte forholdene under krigen. Til gengæld er ca. 100 sider ikke meget, når man vil behandle så omfattende problemer som udbruddet af Anden Verdenskrig og tilmed har den ambition også at inddrage forskningens debat. Resultatet er blevet, at perioden 1918-1938 i forhold til de komplicerede problemer behandles meget kort, medens vi hører for lidt om alt det interessante, som Hans Kirchhoff giver os appetit på i sit afsnit, ikke mindst om de vidt forskellige forhold i de besatte lande. Skildringerne af den tyske politik i Frankrig, Jugoslavien og Tjekkosllovakiet kunne godt have været langt mere udførlige. Det betones i forordet, at for de fleste mennesker blev livet levet inden for normalitetens rammer, men det var – som det i al sin gru fremgår af Kirchhoffs afsnit – bestemt ikke tilfældet for de millioner af mennesker, der boede i øst, hvad enten det var i Baltikum, Sovjet, Polen eller Jugoslavien.

I lighed med Sven Henningsens værk er der ingen henvisninger til, hvorfra citater eller forskningsdebatten er taget. Denne sløring af kilderne, der nok skal være læservenlig, er egentlig besværlig for den læser, der godt vil vide, hvilke historikere, der hentydes til. Enkelte navne i teksten havde nu ikke optaget meget plads. Værkets standard er høj. Læseren får god besked, der er mange præcise oplysninger og glimtvis får vi indblik i forskningsdiskussionen. Forfatterne giver også deres eget bud på tolkninger. I betragtning af de mange forhold, der nævnes, er der kun få direkte fejl. Tolkninger kan altid diskuteres, og man kan også pege på forhold, der ikke nævnes.

Det forekommer mig at være et hovedproblem ved værkets tolkninger, at forfatterne ikke er enige i synet på Hitler og nazismen. Det er som om den Hitler og den nazisme, der skildres før 1938, eventuelt før sommeren 1941, er en helt anden end den, der skildres for tiden efter sommeren 1941, dog angående Polen allerede fra september 1939. Selv om begge forfattere nævner, at Hitler og de ledende nazister næppe handlede efter en *masterplan*, så er der en meget stor forskel i deres analyse af Hitler og nazismen.

Kirchhoff betoner, og med rette, i stærke vendinger, at krigen var nazismens egentlige element og natur, og dens politik var præget af fanatisme, dogmatik og det revolutionerende racesyn, der adskilte sig fra den wilhelminske tids ideer om Grosswirtschaftsraum, at Hitler førte en tilintetgørelses- og racekrig i Sovjet, at der nok var organrivalisering i nazistaten, men at Hitler altid var suveræn om udenrigspolitik og

militærpolitik, at Hitler var den drivende kraft i jødepolitikken, der set i lyset af krigens behov for ressourcer, var hverken rationel eller pragmatisk, at taktikken kunne skifte, men aldrig målet, at Hitler altid var tro mod raceideologien, og at den nazistiske politik under krigen betød en fortrængning af den konservative elite i Tyskland (bureaukratiet, generalerne) på bekostning af den radikale nazipolitik (s. 235-237, 241-42, 291, 311). Kirchhoff taler om Hitlers patologiske slaverhad.

Den Hitler, der fremstår af Henning Poulsens afsnit, er en helt anden. Bestræbelsen er tydeligvis at gøre Hitler til en normal politiker – og dermed bliver der for det første ingen sammenhæng med den politiker, vi oplever i Kirchhoffs afsnit, og for det andet mister belysningen af Hitlers politik i 1930'erne en vigtig dimension. Inspirationen til denne tolkning, og det gælder helt ned i ordvalget, er A. J. P. Taylors værk *The Origins of the Second World War*, 1961, men det er dog interessant at se, at Taylors tolkninger, der iøvrigt som oftest er meget tvivlsomme, ikke følges fuldt ud. Derved bliver fremstillingen uklar. Det ses f.eks. i konklusionen s. 101, hvor man læser vendingen »at storkrigen for så vidt udbrød ved et uheld«, samtidig med at det også siges, at krigen mod Polen var en forberedelse til opgøret mod vestmagterne. På den ene side gennemgår Henning Poulsen en række nøgledokumenter, der for længst er blevet endevendt i forskningen, og påpeger – delvis som Taylor – gang på gang, at her kan man ikke finde tegn på krigsplaner, men alligevel mener han, jvf. titlen »Hitlers Krig«, i en række af sine konklusioner, at Hitler sigtede på krig (s. 35, 52, 153). Der er vel få politikere, der som Hitler længe før sin tiltræden som rigskansler så udførligt har fremlagt sine politiske visioner, både om de interne forhold i Tyskland, og ikke mindst om udenrigspolitikken. Men Henning Poulsen bruger (s. 180, 198) om Hitlers skrifter fra 1920'erne Taylors vending »dagdrømme« (Taylor, s. 98), og tillægger dem ringe vægt for tiden 1933-39. Medens Kirchhoff forståeligt nok for sit tidsrum 1939-44 bruger megen plads på at betone Hitlers racesyn, ja så kommenterer Henning Poulsen sært nok i sin gennemgang af Hitlers tale til generalerne 3. feb. 1933 netop *ikke* det meget interessante udsagn, som han dog citerer, nemlig at Hitler talte om hensynsløs fortyskning af nyt livsrum i øst (s. 33-35). Tværtimod betoner forfatteren gang på gang, at *Lebensraum* i øst betød alt andet end Rusland. Sproget strækkes til sin yderste grænse, når Henning Poulsen karakteriserer Hitlers politik som »målrettede improvisationer« (s. 180). Medens Hitler hos Kirchhoff karakteriseres som fanatisk, patologisk og hadende, så er han hos Henning Poulsen f.eks. s. 35 »lidt mere ædruelig« end en person med vilde erobrerdømme, i tanken bevægede han sig ikke uden for det europæiske kontinent. Og det vil for Hennings Poulsen ikke sige

Rusland. For forfatteren var det Hitlers hovedhensigt at slå Frankrig og senere England (s.35, 101, 180). Det falder godt i tråd med denne tolkning, og iøvrigt også med Taylors syn (s.98), at Hitler og Weimartidens langvarige udenrigsminister G. Stresemann (1923-29) var politikere af samme støbning (s.36). Denne vurdering er imidlertid uden nogen basis i den store moderne speciallitteratur om Stresemann. Der er en afgrund mellem Stresemanns forestillinger om international politik efter 1918 og især om østpolitikken, og så de Hitlerske forestillinger.¹ Sært nok overser Henning Poulsen iøvrigt den interessante overgangsperiode mellem Stresemann og Hitler bestående af kanslerne H. Brüning, von Papen og general von Schleicher.

Når Henning Poulsen – og Taylor – med nogen ret kan fremhæve en række opportunistiske, pragmatiske træk hos Hitler som udenrigspolitikker mellem 1933 og 1939, så kan det jo skyldes, at Hitler netop i den periode, hvor Tyskland ikke endnu stod så stærkt, havde behov for at sløre sine hensigter. Den radikale Hitler under krigen er, når man ser hans tidlige skrifter og iøvrigt også en del udsagn fra ham som rigskansler, ikke nogen »ny« Hitler.²

Det passer ind i dette syn, at der bruges megen plads til at forklare, hvor umulig Versaillesfreden var i det østlige og sydøstlige Europa. Men var den så umulig? Det afgørende var vel, at nogle stormagter, Sovjet og Tyskland, ikke ville acceptere hverken denne eller andre ordninger, der mindskede deres magt fra før 1914. Politikerne i Versailles var udmærket klar over, at man kunne have lavet en rent magtpolitisk ordening, og så ville man ikke have beskåret stormagterne så meget, men til gengæld have svigtet de idealer, man efterhånden havde ført krigen for. En accept af det rene stormagtssyn stred helt mod tidsånden, der krævede national selvbestemmelsesret. Iøvrigt undrer det, at Henning Poulsen, der selv s.29 konkluderer, at Tysklandsproblemet var det vigtigste, ikke behandler den engelsk-franske modsætning herom allerede på Versailleskonferencen i stedet for den meget vidtløftige beskrivelse af forholdene i det østlige Europa, der ikke i sig selv var nogen fare for freden.

Det kan bemærkes, at det ikke er rigtigt, at den polske regering 1919-1920 krævede hele Teschen. Man begrænsede sig fra starten til de rent nationale krav, det polsk beboede Teschen, som tjekkerne imidlertid

¹ Om Stresemanns østpolitik se f.eks. Harald von Riekhoff: *German – Polish Relations 1918-1933*. Baltimore & London, 1971.

² Hitlers frådende had til jøder ses med forfærdende styrke i en stribe af hans tidlige, også offentlige skrifter og taler, jvf. Eberhard Jäckel & Axel Kuhn (Hrg.): *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*. 1980. Se også Hitlers hemmelige tale til partifolk i Sonthofen, 23. november 1937; Henry Picker: *Hitlers Tischgespräche*. 3. udg. 1976, s. 481-490.

januar 1919 erobrede dele af – helt i strid med de allieredes egen politik. I Teschen-sagen havde den polske regering klart nationalitetsargumentet på sin side, men de allierede valgte her, af mange grunde, den økonomisk-politiske argumentation til fordel for Tjekkoslaviet (s. 14).³

Det er ikke muligt her at diskutere enkeltheder i de mange tolkninger, men det skal bemærkes, at både i Henning Poulsens og i Hans Kirchhoffs afsnit er der en tendens til at behandle Sovjets politik med stor tilbageholdenhed. Her er kildesituationen den modsatte af den vedrørende Hitler og nazisternes hensigter, idet vi ved meget lidt om Stalins interne overvejelser. Alligevel er der for tidsrummet til september 1939 ingen antydninger af andre tolkninger af sovjetisk udenrigspolitik end dem fremstillingen nævner, nemlig at den var defensiv. Her er ingen omtale af følere, både i 1920'erne og 30'erne, fra Sovjet til Tyskland om et samarbejde, f.eks. mod Polen (1924-25), som kendes fra tyske kilder. Adam Ulams tolkning, at Sovjets holdning i 1939 måske mere var at sikre en krig, men uden sovjetisk deltagelse, end at afværge en krig, nævnes ikke.⁴ Argumentationen omkring Sovjets politik angående München er meget spinkel (s. 77) og måske ikke rigtig.⁵ Med den valgte tolkning af Sovjet bliver den engelsk-franske politik i 1939 gjort til syndebug for det fejlslagne forsøg på at stoppe Hitlers angreb på Polen. Ingen af forfatterne skildrer den sovjetiske politik i det besatte østlige Polen 1939-41 eller deportationen fra de baltiske stater. En vurdering af den amerikanske udenrigspolitik over for Europa siden 1918 findes ikke i denne fremstilling.

Henning Poulsen betoner med rette, at Neville Chamberlain ikke var nogen svag politiker, der viftede med fredsparaplyen, men en modig, ja snarest overmodig politiker med en fast opfattelse. Det er dog påfaldende, at Henning Poulsen (s. 85) vil bortforklare Chamberlains klare offentlige ord i marts 1939 om, at han nu mente, at Hitler ville dominere verden. Jeg tror ikke, at der heri lå en taktisk formulering af hensyn til USA, som Chamberlain tog meget lidt hensyn til, men en ægte frygt. England var jo selv en verdensmagt. Vendingen – som Henning Poulsen ikke kan bruge i sin Hitlertolkning – ses også i en række interne engelske udsagn foråret 1939. Sagen var snarere den, at den engelske ledelse efter indmarchen i hele Tjekkoslaviet marts 1939 forstod, at Hitler ville mere end han

³ Piotr Wandycz: *France and Her Eastern Allies 1919-1925*. Minneapolis, 1962, s. 75-104.

⁴ Martin Walsdorf: *Westorientierung und Ostpolitik*. 1971 s. 215-223.

Adam B. Ulam: *Expansion and Coexistence*. New York, 1974, s. 270-279.

⁵ Se f.eks. argumenterne hos Ivan Pfaff: *Der Kurswechsel der sowjetischen Mitteleuropapolitik nach der Rheinlandsbesetzung*, i *Zeitschrift für Ostforschung*, 1986, no. 1, s. 67-108, der hviler på politbureau – mødereferater, der 1934-37 tilflød gesandten i Wien, von Papen.

sagde, nemlig verdensherredømmet. For den engelske ledelse var de tyske sejre i øst, foråret 1918, et mareridt, der ikke måtte gentages. For Hitler var disse Ludendorffske magtdrømme derimod et hovedmål, og de blev kombineret med hans racesyn.⁶

Gennemgangen af krigen 1939-41 fører os rundt på fronterne, fra Polen til Skandinavien og videre til vestfronten (Frankrig, Belgien, Holland), invasionsforsøget mod England og til sidst til foråret 1941 til Balkanfronten. Den finsk-sovjetiske krig 1939-40 og krigen i Afrika nævnes også. Den veloplagte skildring giver mange interessante iagttagelser og beskriver bl.a. landenes teknik og planer bag politikken.

Hans Kirchhoffs to forskellige afsnit om den tyske og også lidt om den italienske besættelsespolitik og om jødepolitikken er præget af en anderledes klarhed end Hennings Poulsens afsnit. Han betoner det 3. Riges altdominerende vilje til at udbytte og beherske (s. 235), men skildrer også de betydelige varianter i den tyske besættelses forløb alt efter det geografiske område. Danmark omtales flere gange som et land, der relativt fik en meget mild behandling. Der lægges ikke skjul på de mange naziorganers indbyrdes modstridende politik i de enkelte lande, men momentet overbetones ikke, og Kirchhoff tvivler ikke på, at Hitler var den drivende kraft, motoren, i både terroren, racepolitikken og jødeudryddelserne. Det er oplysende og medrivende historieskrivning, men emnet vækker også til stærke følelser. Det er muligt, at Hitlers syn på slaverne var mere nuanceret end det fremstilles her, men emnet er egentlig ikke vel undersøgt. En polsk fascismeforsker har for nylig gjort opmærksom på de betydelige svingninger i Hitlers opfattelse dels af polakkerne, dels af de forskellige slaviske folk, som han ikke betragtede som ens.⁷ Kirchhoff betoner, ud fra sin brug af forfatterne Adam og Schleunes, meget den manglende sammenhæng i nazisternes jødepolitik, fra spontane aktioner over systematisk lovgivning imod jøderne over udvandringspolitik til masse mord. Kirchhoff er selv forsigtig med at fastslå, hvornår Hitler besluttede sig for masse mordene (nok efteråret 1941), men kunne måske mere have inddraget diskussionen om Hitlers krasse udsagn i rigsdagen januar 1939, dvs. et halvt år før krigen, som han tilmed gentog flere gange offentligt under krigen, omend altid med den forkerte datering til september 1939. Ian Kershaw, som forfatterne

⁶ Francia, 1974. Band 2. München, 1975: Gottfried Niedhart: Die Britisch – Französische Garantieerklärung für Polen vom 31. März 1939: Aussenpolitischer Kurswechsel der Westmächte? Se især s. 608, 617-618. – Om nazismen og de historiske forudsætninger for Lebensraum ideologien i nyere tysk historie, s. Woodruff D. Smith: The Ideological Origins of Nazi Imperialism. Oxford University Press, 1986, især s. 235-237, 241-243.

⁷ Jerzy Borejsza: Antyslawizm Adolfa Hitlera. Czytelnik. Warszawa, 1988.

bruger, betoner i sit kapitel om Hitler og jøderne netop dette forhold, at Hitler under krigen offentligt bekendte sig til den hårde adfærd over for jøderne, hvad han af taktiske grunde ikke havde gjort siden midten af 1920'erne, hvor antimarxismen blev hovedtemaet.⁸

De knappe bemærkninger side 315 og 318-319 om den polske modstandshærs, AKs, forhold til jøderne er i betragtning af den voldsomme debat, der er om dette tema, meget summariske og næppe rimelige. Det værk, som Kirchhoff tydeligvis bruger, af Yisrael Gutman, fremhæver flere gange, bl.a. i polemik med Ringelblum, hvis optegnelser fra Warszawa-ghettoen forf. bruger, (f.eks. Gutman, sider 256-257, 322-323, 355-356) at AK forår 1943 selv havde meget få våben, hvilket jo også sås i 1944, at AK trods meget hårde straffe hjalp jøderne, og at den illegale polske presse fra januar 1943 beundrede den jødiske modstand.⁹

Blandt de få direkte fejl i bind I skal nævnes: Sovjet blev medlem af Folkeforbundet i 1934, ikke i 1933 (s. 20), aftalen om den fuldstændige Rhinrømning blev indgået i 1929 med virkning fra 1930 og ikke ved Locarno-aftalen i 1925 (s. 25 og endog gentaget i billedteksten s. 26), dokumentet s. 300 med Görings fuldmagt til Heydrich var af 31. juli 1941, ikke 31. juni. Citatet s. 261 er dunkelt – det angives at være Hitlers udsagn til sine arméchefer *før* Polenfelttoget, men svarer ordret til Hitlers udsagn til partifolk ifølge M. Bormanns notat af 2. oktober 1940! (IMT, bind 39, s. 425-429). Bare en antydning af en kildehenvisning ville her have været nyttig!

Bind I giver, trods de her anførte kritiske bemærkninger, en velskreven og kompetent indføring i emnets problemer. Når Hitlers politik har ført til så forskellige tolkninger, hænger det måske sammen med den iagttagelse, som hans arkitekt og rustningsminister Albert Speer gjorde i Spandau fængslet, at af de mange modsatte træk, han så i Hitlers personlighed, var det fælles i det hele hans uigennemskuelighed og hans uoprigtighed.¹⁰ Såvel i samtiden som i eftertidens debat har dette vanskeliggjort en forståelse af hans og nazismens hensigter.

Kay Lundgreen-Nielsen

⁸ Ian Kershaw: The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich. Oxford, 1987, s. 225-252.

⁹ Om den hidsige debat om det polsk-jødiske forhold se f.eks. Slavic Review, 1987 Fall-Winter, s. 568-590, en diskussion mellem David Engel og Richard C. Lukas.

¹⁰ Albert Speer: Spandauer Tagebücher. 1975, s. 634, 4. maj 1965.

HANS MOURITZEN: *Finlandization: Towards a General Theory of Adaptive Politics*. Avebury, 463 sider, 1988.

»Finlandisering« er en term fra det politiske dagligspråk, som de fleste af os er blevet fortrolige med under 1980'ernes sikkerhedspolitiske debat om Vesteuropas stilling overfor Sovjetunionen. Med udtrykket sigtes til den svagere stats tilpasning til en stærkere nabos pres.

I den betydning er brugen politisk, og som sådan har det ofte været misbrugt. Det er upræcist, bebyrdet som det er med vage forestillinger om, hvad det egentlig måtte indeholde. Det sigter nemlig ensidigt til glidturen ned ad skråplanet uden nærmere indsigt i, hvordan denne måtte forme sig i praksis og uden forståelse for, at der for den »finlandiserede« stat også er mulighed for at gøre den trælsomme vej i den modsatte retning.

Med begrebet »adaptive acquiescence« er det Mouritzens mål at give denne politik en præcis videnskabelig bestemmelse. En hovedpointe er tidsperspektivet. Der er ikke tale om en »knald-eller-fald-politik« knyttet til en enkelt kortvarig krisebeslutning som f.eks. hos Hans Branner. »Adaptive acquiescence« er udtryk for et regimes orientering overfor dets omverden, og anvendelsen af begrebet forudsætter, at følgende fire betingelser er opfyldt: 1. Regimet skal føle sig under pres fra de mest afgørende dele af dets omgivelser. 2. Regimet tilpasser sig overfor presset, hvilket forudsætter en vis autonomi (mens en ren satellitposition er udelukket) 3. Tilpasningen viser sig ved, at regimet accepterer fortsatte krænkelser af dets værdier. 4. Krænkelserne accepteres ud fra en formodning om, at sandsynligheden for at bevare regimets kerneværdier øges.

Det teoretiske udgangspunkt for Mouritzens undersøgelse er det studie af udenrigspolitisk adfærd, som blev grundlagt af amerikaneren James N. Rosenau. Han udviklede et skema over statskategorier ud fra begrebsparrene store/små, industrilande/udviklingslande, åbne/lukkede. Han udkastede videre fire udenrigspolitiske hovedtyper: dominans, balance, isolation og tilpasning. Rosenaus tiltag har været frugtbar i den forstand, at adskillige andre har arbejdet videre ud fra hans grundlag. Herhjemme har Nikolaj Petersen med tilføjelse af begreberne »indflydelseskapabilitet« og »stressfølsomhed« bidraget væsentligt til at give typologierne forklaringskraft. Ud fra disse begreber antages det at være karakteristisk for den lille, højtudviklede åbne stat, at dens indflydelseskapabilitet er ringe og dens følsomhed overfor påvirkninger udefra er stor. I det omfang, hvor denne sammenhæng erkendes af beslutningstagerne, bliver resultatet en tilpasningspolitik.

Dette er imidlertid ikke uden videre ensbetydende med, at denne politik også kan betegnes »adaptive acquiescence«. Dertil hører, at tilpasningen af beslutningstagerne opleves som et vist tab af værdier og principper. »Adaptive acquiescence« er den svagere parts politik overfor den stærkeres pres i situationer, hvor uforenelige værdier står mod hinanden, og hvor den svagere parts bestræbelser på at bevare sine kerneværdier sker ved at give køb på områder, der opleves som mindre væsentlige, end det der søges bevaret.

Temaet for denne afhandling ligger således tæt op af den retning indenfor studiet af international politik, der betegnes »småstatsforskning«. Begyndelsen hertil blev gjort af Anette Baker Fox i 1959. I tidens løb er der indenfor denne tilgang blevet produceret en del afhandlinger. Taget som en helhed havde disse en usædvanlig ringe grad af kumulation, og nogen form for teoridannelse – selv i ordets bredeste betydning – blev det ikke til. Med udgangspunkt i ret så forskelligartede historiske situationer havde de dog alle statens overlevelse som den yderste bastion.

Det underliggende spørgsmål i disse studier var, hvorfor småstater overhovedet havde overlevet i en verden domineret af stormagter. Overlevelsesspørgsmålet er i og for sig også centralt i Mouritzens afhandling, men her er det stillet som et »hvordan«, idet genstanden for hans undersøgelse er den politik, hvormed den svagere stat søger at bjerpe sig igennem trods ydre pres.

Til trods for emnernes slægtskab gør Mouritzen ikke brug af begrebet småstat i nogen teoretisk betydningsfuld sammenhæng. Han har oven i købet distanceret sig så meget fra denne forskning, at han end ikke nævner den i det lille afsnit, hvor han omtaler beslægtede tilgange. Ikke desto mindre er hans undersøgelse empirisk set placeret et sted mellem Fox's diplomatiskhistoriske undersøgelse af småstaters vilkår under Anden Verdenskrig og Ole Karup Pedersens fænomenologiske undersøgelse af P.Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik. I den afhandling indkredses og bestemmes netop den opfattelse, der er udgangspunkt for den »regimeorientering«, som hos Mouritzen er grundlaget for »adaptive acquiescence«. Det ene af de tre cases, som han har undersøgt, er da også delvis identisk med den af Karup Pedersen undersøgte periode.

Forklaringen på, at Mouritzen har ladet småstatsforskningen uomtalt er utvivlsomt, at hans primære ambition ikke blot er teoretisk i gængs forstand, men også videnskabelig i den mere forpligtende betydning af ordet, som vi i politologien for det meste kun rigtigt møder i afhandlinger om metodeproblemer. Sagen er, at de fleste politologer yder en ikke ringe verbal reverens overfor et mere eller mindre strikt videnskabsideal.

Sådanne ytringer er som regel mest fremtrædende i metodiske afhandlinger om begrebsdannelser og operationaliseringer, samt undertiden – omend sjældnere idag end førhen – i optimistiske udtalelser om, at hvis vi blot med den største omhu følger de videnskabelige forskrifter, så står der også en newtonsk organisator af den politologiske fænomenverden og venter lige rundt om det næste hjørne. I større undersøgelser, hvor teorier afprøves på virkeligheden, kniber det imidlertid ofte med at holde de videnskabelige principper i hævd helt efter de strenge forskrifter.

Mouritzens primære ambition med dette arbejde har utvivlsomt været at efterleve de videnskabsteoretiske principper i praksis, og hans forventning i den forbindelse har været, at det virkelig skulle lykkes på den måde at føre udviklingen nogle skridt videre i retning af en egentlig teoridannelse. Det er, hvad der ligger i titlen: »Towards a general Theory...« Denne bestræbelse har været afgørende for hans valg af teoretisk udgangspunkt og for hans fravalg af andre tilgange.

Kumulation og falsificering – det sidste dog ikke i Poppers strenge betydning – hører til de grundlæggende videnskabelige principper, og dem har Mouritzen prøvet at efterleve med usædvanlig stor omhyggelighed. I et lille afsnit om det kumulative problem citerer han Kenneth Waltz's nedgøring af International Politik på dette område: »Nothing seems to accumulate, not even criticism...« Den bebrejdelse vil Mouritzen i hvert fald ikke have hæftet på sig. Den tilgang, han har valgt, har han netop foretrukket fordi der allerede var ansatser til en teoridannelse at bygge videre på. Det har han så gjort ved med stor skarpsindighed at diskutere begrebsanvendelse og angrebsvinkler hos forgængerne inden for området. Således forkaster han Rosenaus organismeprægede opfattelse af stat og samfund, idet han her slutter sig til Nikolaj Petersens kritik. Til gengæld kritiserer han denne for at fokusere på statsadfærd fremfor på beslutningstagernes.

Mouritzens omhyggelige bestræbelse på at efterleve de videnskabelige principper med det formål teoretisk set at komme videre viser sig måske allermost i det forhold, at konklusionen på den empiriske del ikke blot er et lille appendix, men en omfattende teoretisk diskussion af resultaterne set under nye synsvinkler.

Hvis nogen indenfor studiet af international politik har demonstreret omtanke og vilje til at placere sig på skuldrene af forgængerne, så er det forfatteren til denne afhandling. Om skuldrene tilhører giganter, skal jeg ikke tage stilling til, men at dette ståsted har givet Mouritzen et videre udsyn kan ikke bestrides.

Mouritzens tre cases omhandler Danmark overfor Tyskland fra 1935

til 9/4-1940. Andet Case følger udviklingen fra denne dato til den 28/8-1943. Tredje case omhandler Sverige overfor Tyskland fra april 1940 til 1943. Sidstnævnte case er ene om at anskueliggøre den trælsomme vej op ad skråningen, men for mig er det ikke helt klart, om denne fase kun skal ses som en svensk generobring af værdier eller om den også skyldes en begyndende svensk tilpasning til Vestmagterne.

Det første af de danske cases er utvivlsomt det mest idealtypiske. Derimod finder jeg, at det andet afslører nogle svagheder ved Mouritzens teoriopbygning og begrebsvalg. Hvor Petersen fokuserede på statsadfærd, har Mouritzen valgt regimet – dvs. beslutningstagerne – som aktører. Det finder jeg er et godt valg, for her er det arkimediske punkt, hvor krav og forventninger i form af pres udefra såvel som indefra mødes og skal forsones bedst muligt gennem den førte politik. Men under den omstændighed forekommer det mig mindre indsigtsgivende, at Mouritzen har valgt ensidigt at rette opmærksomheden mod regimets *outputs* – dets politik – og valgt at se helt bort fra *outcomes* – følgerne af denne politik.

I et demokratisk samfund må man gå ud fra, at regimet har en ret høj grad af repræsentativitet. De værdier, det står for, bekender flertallet i samfundet sig til. Hver gang regimet som følge af ydre pres må tilpasse sig ved at opgive værdier, sker dette ikke kun på dets egne vegne, men rammer – alt efter de prisgivne værdiers art – mere eller mindre hårdt i samfundet som helhed. I Danmark viste dette forhold sig under besættelsen ved fremvæksten af en modstandsbevægelse. Den var naturligvis vendt mod besættelsesmagten, men den var i lige så høj grad vendt mod regimets tilpasningspolitik. Modstandsbevægelsen var ikke et regime eller modregime i Mouritzens forstand (se navnlig p.60), eftersom det ikke havde kontrol over noget territorium. Det var en opposition til den af regeringen førte politik, og konflikten drejede sig bl.a. om at vinde befolkningens tilslutning.

For mig at se var modstandsbevægelsens fremvækst et af de *outcomes*, som Mouritzen har valgt at se bort fra. Spørgsmålet er om han – også teoretisk set – burde have gjort det. I det omfang, hvor modstandsbevægelsens aktiviteter bidrog til at øge presset mod regimet fra besættelsesmagtens side, mener jeg at svaret herpå bør være benægtende.

Jeg skal ikke gå videre i detaljer om dette spørgsmål, men nøjes med at påpege, at den manglende teoretiske interesse for *outcomes*, formentlig svarer dårligt til den virkelighed, som regimer fungerer i. Selv om det måske ved betragtning af den daglige hverdagspolitik undertiden kan se anderledes ud, så er det vel trods alt sådan, at regeringer handler med henblik på *outcomes*. Det synspunkt har Mouritzen jo også selv aner-

kendt i den fjerde betingelse for »adaptive acquiescence« (p.62) hvor det hedder, at opgivelsen af nogle værdier sker med henblik på det formål at kunne bevare andre.

Mouritzens redegørelse for slutningen på dette case den 28. august 1943 forekommer da også noget mat. Scavenius ville gerne have fortsat, hedder det, men han indså, at det var politisk umuligt for næsten alle andre medlemmer af regeringen. Derfor sagde man nej til det tyske ultimatum, og regeringen gik af, hedder det. Det gjorde den iøvrigt ikke, den holdt op med at fungere. Det afgørende spørgsmål er imidlertid, om afvisningen af det tyske ultimatum skyldtes, at her var en bastion, hvor regeringen ikke ville give efter af principielle grunde, eller om presset indefra var blevet så stort, at det var politisk mere opportunt at sige nej.

De indvendinger, jeg her har rejst, skal ikke pille ved en dygtigt udarbejdet afhandling med et højt teoretisk ambitionsniveau. Men måske kunne de bruges til endnu engang at understrege, at den meget teoretisk orienterede samfundsforskers hovedproblem er, at virkeligheden ikke vil makke ret. Undtagelser og uforudsigelige begivenheder strømmer ind over os og vælter gang på gang det fint teoretisk tilrettelagte spil. I skrivende stund – som er julen 1989 – tør man jo nok sige, at de aktuelle begivenheder i Østeuropa giver stof til eftertanke i så henseende. Hvad blev der af Sovjets dominanspolitik? Og hvordan gik det med de østeuropæiske satellitregimer? Vil det være muligt med de typologier og kategorier, som Rosenau, MacGowan, Steven Smith, Nikolaj Petersen og Hans Mouritzen har udarbejdet at forklare denne udvikling?

Wilhelm Christmas-Møller

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

LENNART LUNDMARK: Tidens gång & tidens värde. Stockholm, Författerförlaget Fischer & Rye 1989. – 208 s. sv. kr. ca. 170.

Tiden er det mest ejendommelige fænomen, der findes – hvis den da findes. Tiden går, eller den løber; nogle slår den ihjel, mens andre bruger den til noget, men der er endnu ingen, der har konstateret, om den findes.

Det gør docent ved Umeå universitet Lennart Lundmark da heller ikke i sin bog »Tidens gång & tidens värde«, men han gør det, der er mere nyttigt ud fra en historikers synspunkt, idet han giver en fremstilling af forholdet mellem tidsopfattelse og samfund. Lundmark skriver altså netop ikke om begrebet »tid«, men om de skiftende måder, som mennesker i tidens løb har opfattet tiden på, og om deres samspil med samfundsorganisationen.

Det originale i Lennart Lundmarks fremstilling af sit emne består i en skelnen mellem det, som Lundmark kalder det kvantitative og det kvalitative tidsaspekt. Det kvantitative tidsaspekt består i den opfattelse, at tiden er en målelig ressource i forbindelse med praktisk handling. Dette aspekt udtrykkes i talemåder som »jeg har ikke tid« eller »at sløse med tiden«. Det er et aspekt af tiden, der spiller en stor rolle i et industrialiseret samfund, hvor produktion og kommunikation er afgørende, og hvor tid er penge og dermed har værdi.

Det kvalitative tidsaspekt gælder forskellige holdninger til fortid, nutid og fremtid og forskellige måder, hvorpå tidsfaserne forbindes med hinanden som udgangspunkt for samfundsopfattelse og kulturel orientering. Dette aspekt udtrykkes f.eks. i periodiseringen (antik, middelalder, renaissance, nyere tid) og i talemåder som »tidens ånd« eller »tidens tegn«.

Denne skelnen mellem det kvantitative og det kvalitative tidsaspekt svarer således til henholdsvis tiden som en matematisk størrelse og til tiden som et middel til karakteristik og forklaring i de humanistiske videnskaber, og de to begreber anvendes af Lennart Lundmark som et par analyseredskaber, der gør fremstillingen meget klar og veldisponeret. Forfatteren viser, hvordan de to tidsaspekter griber ind i hinanden, og kan derved give en interessant analyse af mange samfundsfænomener, herunder et så tilsyneladende enkelt fænomen som indførelse af sommertid og de forskellige interesser, der knytter sig til det.

I et særligt kapitel behandles de problemer i relation til tiden, der opstår, når man skal skaffe sig kundskaber om det fortidige, problemer som: »Findes det fortidige?« »Konstruktion og realisme«, »Subjektet i historien« og »Tid og sandhed«.

Problemerne er klart fremstillede, men det er på den anden side også her, der kan blive anledning til diskussion med forfatteren eller til en beklagelse af, at visse

problemer ikke er behandlet. Hvad det sidste angår således spørgsmålet om forholdet mellem sprog og historisk virkelighed og spørgsmålet om, hvad en begivenhed egentlig er. Forholder det sig f.eks. sådan, at en begivenhed først er en begivenhed, når den er fortalt?

Alt i alt er der imidlertid tale om en bog, der giver en udmærket indføring i de emner, som forfatteren kommer ind på i kraft af den bevidste afgrænsning af tidsproblematikken til at dreje sig om skiftende forestillinger om tiden og deres samspil med de skiftende samfundsformationer.

Kai Aalbæk-Nielsen

SVEIN TORE GJØNNES: Norsk historisk bibliografi 1916-1945. Universitetsbiblioteket i Oslo. Skrifter 16. Oslo, Universitetsbiblioteket, 1988. 470s. Pris 550Nkr.

Denne nyttige selektive bibliografi er udarbejdet på baggrund af *Bibliografi til Norges historie*, der udkom som årlige tillæg til (Norsk) Historisk tidsskrift, men den er alligevel et selvstændigt værk. Mængden af indførsler er faldet fra de ca. 23.000, som en direkte kumulering ville give, til 4563. Dette er for det første sket ved, at visse emner slet ikke er medtaget. Det gælder især topografi, egentlig personalhistorie og dele af kulturhistorien, som litteratur-, kunst- og sproghistorie. I forordet er der ganske praktisk henvisninger til andre bibliografier, der mere eller mindre dækker de udeladte emner.

For det andet er der foretaget en selektiv udvælgelse af den resterende stofmængde. Det fremgår ikke fuldstændigt, hvad kriterierne for selektionen har været. Der er ikke tale om mekanisk at skære de korteste artikler fra, det ser snarere ud til, at en hel del stof, der primært har lokal interesse, selv om det omhandler f.eks. økonomisk historie, nu er udeladt. Man kan f.eks. finde norske fagforeningers historie, men ikke de lokale afdelingers. Generelt optager den politiske historie meget plads (ca. halvdelen), uden at man dog kan sige, at de øvrige emner er underforsynet.

Manglen på anmeldelser er derimod følelig. Man skal lede for overhovedet at finde anmeldelser. Selv i de ret få tilfælde, hvor Bibliografi til Norges historie har medtaget anmeldelser, er de ikke altid, eller kun delvis medtaget i NHB. Undertiden er der dog medtaget andre anmeldelser. Set fra et brugersynspunkt er dette en svaghed ved bibliografien.

Der er fine registre, både et forfatterregister og et kombineret emne-, person- og stedregister. Systematikken virker velkendt, og ligner da også i meget Dansk historisk Bibliografi's. Inden for de enkelte grupper er indførslerne ordnet alfabetisk efter forfatter; en sådan ordning er nok den eneste en computer kan finde ud af, og det betyder heller ikke noget, så længe de enkelte systematiske grupper ikke bliver for store.

En sammenligning med Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-1942 er selvfølgelig nærliggende, men ikke rimelig. For næsten samme tidsrum har Henry Bruun samlet over 50.000 indførsler og et utal af anmeldelser, og det alene viser, at en direkte sammenligning ikke er mulig. HB kom så nær på en udtømmende bibliografi, som det er menneskeligt muligt, mens Gjønnnes bevidst

selekterer med henblik på at få det væsentligste med om Norges historie i almindelighed. For anmelderen, der baksler med en »overdimensioneret« dansk historisk bibliografi, har denne norske historiske bibliografi givet stof til megen eftertanke. Komplette bibliografier er ikke altid det eneste saliggørende.

Ann R. Welling

BERTEL HEURLIN & CHRISTIAN THUNE (red.): Danmark og det internationale system. Festskrift til Ole Karup Pedersen. Politiske Studier, København, 1989. 293 s.

Historikeren Ole Karup Pedersen har i 20 år været professor i international politik, og han har altid søgt at bygge bro mellem fagene. Det er ikke mindst sket ved kritisk virksomhed, men han har dog også formuleret sig positivt, dels i disputatsen om P.Munch, dels i bøger og artikler om efterkrigstidens internationale forhold. Desværre indeholder festskriftet ikke den traditionelle bibliografi, og det er især beklageligt, fordi flere af hans interessante bidrag er fremkommet i pressen, i rapporter, foredrag o.lign., som kan være ganske vanskelige at opspore.

Karup Pedersens egen linie har været præget af det synspunkt, at sammenhænge mellem økonomi og sikkerhedspolitik, mellem inden- og udenrigspolitik og mellem tradition og nutid var de mest spændende forskningsområder. Og så har han lagt vægt på at undgå at optræde i en rolle som rådgiver og talerør for den officielle danske udenrigspolitik.

De 16 bidrag til festskriftet spænder ganske vidt, fra stærkt teoretiske betragtninger f.eks. om beslutningsteori, småstatsteori, partiteori og regimeteori, over metodiske overvejelser bl.a. vedr. økonomiske faktorer og konfliktanalyse, og til konkrete studier i aktuel udenrigspolitik. Af egentlig historisk interesse er især 2 artikler. Wilhelm Christmas-Møller redegør for forsvarsminister Munchs forhold til militæret under 1. Verdenskrig, hvor han som nedrustningstilhænger ikke blot skulle administrere den solide forsvarsordning af 1909, men også krigens yderligere forsvarstiltag. Munch havde ikke høje tanker om officererne, og han førte mest en afværge- og indrømmelsespolitik – iflg. forf. med succes. Munch havde især et modsætningsforhold til Erik With, chef for efterretningstjenesten – og senere øverstkommanderende under Stauning-Munch-regeringen i 1930'erne. Artiklen er meget velskrevet og bygger bl.a. på de militære arkiver, men som helhed ændres ikke så meget i det billede af Munch, som Erik Rasmussen, Ole Karup Pedersen, Hans Branner og Viggo Sjøqvist har tegnet.

Nikolaj Petersen analyserer den såkaldte Påske-krise 1948 og finder, at der efter begivenhederne i Prag var tale om oprigtig frygt i den danske politiske ledelse for en russisk invasion og/eller en kommunistisk magtovertagelse. Nervøsiteten var ikke blot amerikansk inspireret eller påtaget af indenrigspolitiske grunde, og Bang-Jensens rolle var ikke afgørende, selvom hans ankomst til København næppe har gjort panikken mindre. Regeringens analyse af den internationale situation og dens opfattelse af Danmark som usædvanlig sårbart var tilstrækkelig årsag til uroen.

Det er et savn i festskriftet, at der er så få eksempler på de længere og større linier, som Ole Karup Pedersen har været tilhænger af. Der er spredte ansatser i Curt Sørensens artikel om demokrati og diktatur og i Georg Sørensens om Danmark som udviklingsmodel, men disse bidrag synes præget af meget foreløbige overvejelser. Til gengæld må festskriftmodtageren glæde sig over, at flere af bidragene viser, at P.Munch bestemt ikke er glemt af vor tids forskere i international politik. Den aktuelle udvikling i Europa kan gøre ham endnu mere aktuell – til glæde for nogle, til bekymring for andre.

Carsten Due-Nielsen

OLDTID OG MIDDELALDER

RUDI THOMSEN, *Ambition and Confucianism. A biography of Wang Mang* (Århus: Aarhus University Press, 1988) 249 pp.

Wang Mang var kinesisk kejser fra 9 til 23 e.v.t. Han grundlagde sit eget dynasti, der opløstes igen ved hans død og således blev et interregnum i Han dynastiet (206 f.v.t.-220). Han var begyndt som regent for mindreårige kejsere og udmanøvrerede sine rivaler ved manipulationer af tronfølgen, af den konfucianske ideologi og af aversler. Hans regime og person har længe fascineret kinesiske og udenlandske historikere. Var han en oprigtig reformator eller en kynisk opportunist? Hindringer på sin vej mod magten ryddede han hensynsløst af vejen og reformer introducerede han i stort tal, men de færreste varede ret længe. Der er således rige muligheder for begge tolkninger

Under sit arbejde med verdenshistorie er Rudi Thomsen blevet fascineret af Wang Mang. Deraf er der kommet en bog, som med mange detaljer følger Wang Mang's vej til magten, samt hans økonomiske og administrative reformer og endelige fald. Det er i det store og hele lykkedes, og enhver, der har brug for en sådan gennemgang, kan med fordel bruge bogen. Arbejdet er udført på grundlag af oversat kildemateriale, men dette frembyder ikke umiddelbart problemer, da det meste er oversat, og forfatteren fornuftigt tilslutter sig gængse vurderinger af materialet. Med hensyn til det sekundære kildemateriale er det en svaghed, at den moderne kinesiske og japanske forskning ikke er inddraget. Det svarer til at skrive om en romersk kejser uden brug af den moderne litteratur på vestlige sprog. Forfatteren angiver ikke, at han er opmærksom på dette.

Det er et problem, at han ikke kender de tolkninger af Wang Mangs reformer, der stadig publiceres i Kina, og derfor ikke ved, hvorledes en historiker fra et andet område kan bidrage til denne forskning. Det er ved en dybere forståelse af de enkelte samfundsgruppers forhold til reformerne, at nye og mere holdbare tolkninger vil opstå. Dette kræver enten en dybere forståelse af mere kildemateriale til tidens historie end det oversatte, eller at der tilføres afgørende nye betragtningmåder. Det havde været spændende om erfaringer fra forskningen i det romerske samfund ad denne vej kunne være overført på kinesisk historie, men forfatteren har haft andre ambitioner.

De har været at give et selvstændigt bidrag til tolkningen af Wang Mang. Rudi Thomsens negative vurdering kunne have været et nyttigt supplement til Hans Bielensteins positive, der godt nok bygger på et bedre kendskab til kildematerialet, men som undlader at vurdere den administrative kapacitet til at gennemføre så mange reformer. Men så måtte konklusionerne have haft et andet grundlag. Nøgleordet for Rudi Thomsen er "konfucianisme". Tillægsordet "Confucian" bruges næsten i slæng, også hvor der ikke er belæg for det i kilderne. Det synes som om, han ad denne vej nærmest har lokket sig selv til konklusioner som at Wang Mangs liv var styret af hans »driving ambition and his deeply rooted Confucian conviction« og hans »desire to put the Confucian ideas into practice in order to bring about a harmonious ideal society« og det er som konfucianer, han skal forstås og vurderes. Denne opfattelse bygger i væsentlig grad på en ukritisk accept af, at Wang Mang selv troede på klassikernes beskrivelser af samfundets opbygning i fortiden. Denne accept er svær at dele, men det er af mindre betydning, da en sand konfuciansk hersker har samfundets harmoni og folkets velfærd som sin fornemste opgave, ja det er dårligt nok en opgave, med en sådan hersker sker det blot. Hele bogen er en benægtelse af, at Wang Mang, bevidst eller ubevidst, opfyldte sådanne krav, og den fremstår derfor som et eksempel på den positivistiske, kildekritiske historieforsknings begrænsninger, når historikere fra et område trodser sproglige vanskeligheder og forsøger at berige et andet område.

Leif Littrup

STIG JØRGENSEN: Danmarks kongemagt og dens fødsel. Aarhus Universitetsforlag 1987. 65 s., 13 ill. Kr. 68.

Stig Jørgensen er dr.jur. og professor ved Institut for Retslære, Aarhus Universitet. Han har gennem en årrække interesseret sig for Danmarks historie i vikingetiden og vil med denne bog skabe en syntese, der forsøger at se begivenheder og sammenhænge – her etableringen af kongemagt i et samlet Danmark – »ud fra et internt perspektiv«, som et resultat af samspillet mellem samfundsmæssige funktioner og institutioner. Metodisk angiver han at ville vurdere foreliggende forskningsresultater uden primære kildestudier, ud fra almindelig juridisk sagkundskab og ved inddragelse af retsteoretiske og samfundsvidenskabelige metoder.

Stig Jørgensens tese er i korthed, at Harald Blåtand var den, der først samlede Danmark; at det skete med udgangspunkt i Jelling; at jernproduktion i Vest- og Midtjylland var den økonomiske basis både for Jelling (der lå i et trafikknudepunkt), og for den almindelige økonomiske vækst og samlingen af Danmark.

Den lille bog er hurtigt læst, men egentlig ikke let læst. For præmisserne stilles ikke klart op, og der refereres til en mangfoldighed af teorier, som gør det umuligt for en læser uden solidt kendskab til kilderne at navigere rundt i problemerne. Det letter heller ikke læsningen, at forfatteren ubesværet manøvrerer mellem Jelling, Saxo, Tacitus, Jyske Lov, Illerupfundet, vejforbindelser, Sutton Hoo, kongeleiv og meget andet. Der er regulære fejl – den mest elementære og graverende er fejlreferatet af den vigtigste skriftlige kilde: indskriften på den store

Jellingsten. Her står ikke, at kong Harald samlede alt Danmark (s.29 og 31). Indskriften siger bl.a., at han »vandt sig Danmark al«, og det er jo en anden sag, ifald Danmark allerede var samlet. Hvad angår jernudvinding i Jylland, så er der ganske rigtigt massive vidnesbyrd om tidlig jernudvinding her. Men foreløbig peger alle dateringer på tiden fra omkring Kristi fødsel til omkring år 600, eller på middelalderen. Der er endnu ingen fund fra vikingetiden. Det udelukker naturligvis ikke, at der var jernudvinding i Danmark i den tid, men det er en gængs teori, at meget jern i vikingetiden blev importeret fra Norge og Sverige. Der kendes masser af jernudvindingspladser fra perioden.

Stig Jørgensen er langt fra den første, der har søgt Danmarks »begyndelse«, og som har villet se Harald Blåtand som den første, der samlede riget, altså rigets grundlægger, og set Jelling som en art hovedstad (Harald Blåtands store mindesmærker gør fortsat deres virkning). Nogle af Stig Jørgensens argumenter og forklaringer er nye, men efter min mening er de ikke overbevisende. Hans kendskab til historisk og arkæologisk forskning, og til kilder og litteratur er utilstrækkeligt. Det gælder bl.a. også kendskab til de franske skriftlige kilder, og til den litteratur, der argumenterer for et samlet Danmark allerede fra vikingetidens begyndelse eller før.

For fagfolk har denne bog ingen særlig interesse, og det kan undre, at den er udgivet af Aarhus Universitetsforlag.

Else Roesdahl

Kvinnors Rosengård. Medeltidskvinnors liv och hälsa, lust och barnafödande. Föredrag från nordiska tvärvetenskapliga symposier i Århus aug. 1985 och Visby sept. 1987 utgivna av Hedda Gunneng, Beata Losman, Bodil Møller Knudsen, Helle Reinholdt. Skriftserie från Centrum för kvinnoforskning vid Stockholms Universitet nr. 1. Stockholm 1989. 211 s., med enkelte plancher og illustrationer.

Kvinnors Rosengård hedder denne symposierapport, der rummer foredrag fra de to nordiske symposier »Kvinders Rosengård« og »Kvinders Urtegård«. Temaerne for de to møder lå så nær hinanden, at det var oplagt med en fælles udgivelse, og resultatet er en lille, stofmættet, indbydende bog om middelalderkvinders seksualitet, børnefødsler, om medicinsk praksis samt om forestillingerne om kvinders biologiske funktioner.

I Niels Henrik Holmqvist-Larsens artikel bliver der gjort rede for betydningen af ordet Rosengård under gennemgangen af det danske, gynækologiske 1500-tals ms, udgivet under dette navn. Det er hovedsageligt en gengivelse af den tyske håndbog »Der Schwangern Frawen und Hebammen Rosegarten« af E. Rösslein. Måske hentyder ordet til en have, i betydning af et aflukket sted, som var kvindens eget. Andetsteds i bogen tolkes det klart som en omskrivning for det kvindelige kønsorgan.

Foredragene er samlet i fire afsnit: Idétraditioner, Skeletternes vidnesbyrd, Kvinders virkelighed og Middelalderen fortsætter. I første afsnit beretter etnologen Denise Malmberg om medicinske og kirkelige opfattelser af menstruationen, og viser, hvor påvirkede disse var af antikkens teorier om kvinden. Kvinder

blev gjort kropsligt og intellektuelt upålidelige og kunne derfor fratages ansvaret for egne handlinger. Filologen Helga Koch præsenterer Hildegard af Bingens syn på sundhed og sygdom som noget aktuelt i dag, fordi denne 1100-tals kvinde så naturen og mennesket som led i den store økologiske sammenhæng. Historikeren Hedda Gunneng præsenterer Thomas Aquinas konceptionslære og psykologen Ruth Rajamaa skriver om jomfrueligheds- og kyskhedsbegrebet i »Jomfruspejlet« fra 1100-tallet.

I andet afsnit forsøger antropologen Berit Sellevold at få skeletfund fra middelalderen til at give oplysninger om middelalderkvinders helbredstilstand og om dødelighed i forbindelse med svangerskab og fødsel. Selvom resultatet er magert er det en fornøjelse at følge disse omhyggelige, nøgterne undersøgelser.

Litteraturhistorikeren Else Mundal og religionshistorikeren Gro Steinsland har sammen skrevet om kvinder og medicinsk magi. Her vises mænds og kvinders roller inden for denne branche, den skiftende opfattelse af magi i hedensk og kristen tid. Else Mundal gør i en anden artikel rede for praksis i forbindelse med barneudsættelse. Religionshistorikeren Karen Glente diskuterer, hvor meget Jacques Fournier's inkvisitionsregister, grundlaget for den berømte »Montaillou« af Le Roy Ladurie, kan bringes til at sige om kvinders seksualitet. Historikeren Beata Losman skildrer kvinders seksualitet og fødsler på baggrund af mirakelberetninger, bl.a. om Birgitta af Vadstena. Det viser sig, at i disse tekster opfattes kvinders seksualitet ikke som noget galt, men som en god og naturlig ting. Ruth Rajamaa slutter tredje kapitel om kvinders virkelighed med en analyse af sundhed og sygdom blandt munke og nonner i Vadstena kloster ud fra klosterreglen, arkæologiske fund og klosterdagbogen.

Til sidst trækkes læserne frem mod nutiden. Etnologen Inger Lövkrona forsøger på retrospektiv vis at finde udsagn om middelalderlige sociale forhold, her situationen i forbindelse med fødsel, ved at analysere »sågner«, eventyr, om »Den havande grodan och bondhustrun«. Hvor meget tør man slutte fra disse langt senere nedtegnede historier? Juristen Beth Grothe Niensens »Fødsler i dølgsmål er ikke kun historie« giver et kyndigt vue over dette samfunds- og kvindeproblem fra middelalder til i dag. I sine teoretiske overvejelser argumenterer Grothe Nielsen for, at hendes fundament, den materialistiske teori, nødvendigvis må suppleres med en feministisk for at være brugbar.

Tilsammen belyser artiklerne det valgte tema fra mange vinkler, gennem mange forskellige kildetyper og med forskelligt teoretisk grundlag. Forfatterne med hver deres faglige udgangspunkt må have haft spændende diskussioner på tværfagligt niveau. For en læser er samlingen inspirerende og informerende. Den viser, hvor megen viden om kvinder, der kan hentes frem af nordiske kilder, når viljen og den faglige dygtighed er til stede. Udgivelsen er forbilledlig for en symposierapport: korte, præcise artikler med tilføjede noter, bibliografier, summaries på engelsk og forfatterpræsentation. Alt samlet i en lille sag, der kun lider af en skavank: det tætte tryk kræver gode øjne.

Nanna Damsholt

Kvindebilleder – Eva, Maria og andre kvindemotiver i middelalderen. 9. nordiske symposium for ikonografiske studier 1984. Redigeret af Karin Kryger, Louise Lillie og Søren Kaspersen. Akademisk Forlag. København 1989. 224s. Ill. 180 kr.

Bogen består af 15 artikler, som oprindeligt var foredrag ved 9. nordiske symposium for ikonografiske studier. Der er meget stor spredning i emner, der ikke udelukkende drejer sig om kvinder og slet ikke om kvindebilleder, hvis man tager dette ord bogstaveligt, hvilket symposiets ikonografiske sigte vel antyder. Den, der med denne bog tror at få en mængde informationer om middelalderens visuelle gengivelse og opfattelse af kvinden, bliver skuffet og må trøste sig med nogle fængslende men spredte observationer.

Knud Banning bringer i »Maria Magdalena i Biblia Pauperum« nogle interessante betragtninger over individualiseringen – den personlige selvstændiggørelse – som ses at gøre sig gældende i senmiddelalderen, hvor Maria Magdalena »er blevet en ligeså spændende person for Biblia Pauperums producenter og læsere som Jesu egen moder« (s. 17f). Maria Magdalena opnåede frelsen gennem bod og anger, og Banning viser, at boden kom til at dominere over dåben og nadveren. Da boden vil sikre frelse for den enkelte, har bodssakramentet fremmet individualiseringen, og det er i denne sammenhæng, at Maria Magdalena-dyrkelsen skal ses.

Det er befriende, at Lise Gotfredsen i »Maria og søjlen« tager et mere teoretisk udgangspunkt, specielt i E. H. Gombrich, der citeres for følgende centrale udsagn: »Et motiv i et maleri af H. Bosch kan *forestille* en knust krukke, *symbolisere* frådseriets last og *udtrykke* en ubevidst seksuel fantasi fra kunstnerens side« (s. 97).

Lise Gotfredsen forudsætter en ækvivalens mellem søjle og (brændende) kerte, som begge symboliserer Gud, men understreger to sider af ham: den opretholdende kraft og det dynamiske lys, der begge manifesterer sig i søjlens og kertens fælles falliske form. Lise Gotfredsen påpeger den hyppige forekomst af en søjle i fødselsscenernes ruiner, ja søjlen kommer til at spille en afgørende rolle i Den hellige Families intimeste liv! Stakkels gamle Josef. Med denne artikel får man pludselig øjnene op for dette motiv, bl.a. i en illustration til en anden artikel i denne bog om det lutherske Mariabillede i Sverige (s. 160 og 161).

Udgiverne skriver i indledningen, at »billeder var for menigmand, hvad tekster var for de lærde« (s. 10), hvilket man kan stille spørgsmålstejn ved. De tolkningsproblemer, som forskerne i dag står overfor, peger på et ret utilgængeligt billedsprog, der i datiden vel kun kunne forstås ved hjælp af præstens forklarende ord – og så er det jo alligevel ordet, der var for menigmand, og ikke billedet, hvis »symboler er ofte *overdeterminerede*« (s. 97). Der skal forklaring eller en indlæring til, for at potteskårene kan opleves som frådseriets symbol, ellers kommer der ikke noget ud af den knuste krukke andet end skår. Og vanskeligt har det været for den middelalderlige betragter at sætte sig ind i, om skårene udtrykker seksuelle fantasier og ikke eksempelvis destruktive fantasier eller konnotationer over husspektakler.

Hvis billederne henvendte sig så direkte til menigmand, som det ofte formodes af forskerne, så vil der ikke være megen eksistensberettigelse for vor tids ikonografer. Flere af bogens artikler dokumenterer berettigelsen.

Axel Bolvig

NYERE TID

HANNE HONNENS DE LICHTENBERG: Tro, håb & forfængelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark. Museum Tusulanum 1989. 404s. Ill. 262,30 kr.

Hanne Honnens har sat sig for at ville undersøge de værker fra 1500-tallet, der rummer såvel et billedligt som et skriftligt budskab for at skaffe sig de bedste betingelser for at kunne tolke billederne, og hun stiller spørgsmålet, hvem budskaberne var rettet til, og hvad værkerne meddeler om den tids mennesker. Forfatteren holder sig desværre ikke til disse udgangspunkter, men spreder sig over flere andre emner, ligesom hun ikke udelukkende behandler kunstværker med både et skriftligt og visuelt indhold.

Det vigtige og i dansk kunsthistorie nye spørgsmål, hvem værkerne henvender sig til, besvares kun vagt, selvom forfatteren skriver, at værkernes såvel ikonografiske som skriftlige indhold er afpasset efter den målgruppe, de henvender sig til. Målgrupperne er vist opfattet som brede, for så vidt budskaberne er alment tilgængelige og snævre, for så vidt budskaberne er vanskeligt forståelige, hvilket ikke siger så meget om kommunikationen. Principielt må man hævde, at de værker, som anbragtes i kirkerne, altså sognenes offentlige rum, havde alle kirkegængerne som modtagere, hvorimod indskriftstenene på herregårdenes portaler vel havde en mere klassebestemt betragterskare. Let- og sværhedsgraderne i budskaberne fordeler sig i hvert fald ikke efter de fysiske rammer for modtagergruppernes tilstedeværelse. En tematisk gennemgang af værkerne efter disse kriterier vil givetvis kunne sige en del om afsenderne men ikke om budskabernes gennemslagskraft, hvilket sikkert heller ikke har været meningen.

Bogen er delt i to dele: a) en gennemgang af kirkeinventar, gravminder og mæcenatsforhold og b) en monumentbeskrivelse. I begge dele kommer der naturligvis mange nye og interessante, men spredte iagttagelser. Dog, en gennemført og konsekvent struktur mangler. Udvalgskriterierne for underafsnittene er uklare og delvis ulogiske. For altertavlernes vedkommende skriver forfatteren, at eksemplerne er udvalgt for at vise de hyppigste billedlige fremstillinger, mens der ikke gives nogen begrundelse for udvalget af prædikestole. Om døbefontene står der, at »her skal derfor blot vises nogle eksempler på døbefonte, skænket af ædle givere, som har anført deres navne på smukke værker« (s. 52). For kalkmaleriernes vedkommende er kun to udsmykninger behandlet, nemlig i kirkerne i Brøns og Ronneby, fra henholdsvis reformationstiden og slutningen af 1580'erne. Begge udsmykninger »må betragtes som fuldgyldige repræsentanter for den respektive periodes idéverden« (s. 62). Det er en meget tvivlsom bemærkning. Begge udsmykninger er især spændende ved at være unikke og altså ikke repræsentative i forhold til samtlige andre efterreformatoriske kalkmalerier. Især for afsnittet om gravminder savnes en stillingtagen til forskellen mellem budskaberne i værker bestilt af henholdsvis borgerskabet, gejstligheden og adelen.

I sit meget grundige arbejde korrigerer Hanne Honnens flere steder tidligere forfattere, ofte med rette. Det er dog ikke overbevisende, når hun foreslår, at »Absalomesteren« er identisk med Jacob Binck og ikke Morten Bussert som foreslået af Chr. Axel Jensen i hovedværket »Danske adelige Gravsten« fra 1951, men det er en logisk fortsættelse af en tendens her i landet til at ville tilskrive

Binck så meget som muligt, selvom han bevisligt kun var her i korte perioder. En kritisk behandling af Chr. Axel Jensens storstående harmoniserings- og tilskrivningsbestræbelser, som er typisk for forskerne fra museumsverdenen, havde været ønskelig, men den får vi ikke.

Berettigelsen af bogens anden del, monumentbeskrivelsen, er svær at finde. På en måde er den delvis overflødig, fordi beskrivelserne findes i »Danmark Kirker« og i »Danske adelige Gravsten« – alternativt burde den have været komplet, således at læserne her havde et nemt og brugbart opslagsværk. Desværre må det bemærkes, at mange af illustrationerne er for dårlige, de er uskarpe, der optræder skæve vinkler og faldende linier, og der er en enkelt svips (fig. 14). Med den grundighed, der er lagt for dagen, kan det undre, at der mangler relevant litteratur, bl.a. fra »Nationalmuseets Arbejdsmark« og ICO og især Sigrud Christie: »Den lutherske ikonografi i Norge indtil 1800«. En inddragelse af Philippe Ariès' to bøger »Centuries of Childhood« og »The Hour of our Death«, Hausers »Social History of Art«, Peter Burkes »Popular Culture in early modern Europe« og Povl Ellers »Borgerne og billedkunsten på Chr. IVs tid« kunne have inspireret til nogle dybere konklusioner på det stillede spørgsmål: hvad værkerne siger om den tids mennesker.

Axel Bolvig

VELLO HELK: Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559-1710). Lüneburg, Nordostdeutsches Kulturwerk, 1989. 228 s. 30DM.

Ösel alias Saaremaa hørte 1654-1689 til dronning Christinas apanagelande, og det er navnlig omfattende arkivstudier i Stockholm, der danner grundlaget for Vello Helks bog om byskolen i Arensburg. Et overordentlig stridbart klientel af lokale embedsmænd og gejstlige – et element af økuller må næsten have spillet ind – gav anledning til talrige processer og kommissioner, der belyser undervisningen og glimtvis den estiske almue. Et lokalhistorisk arbejde, men indirekte et bidrag til den svenske stormagts kulturpolitik.

Mikael Venge

P. CLARK, ed.: The European Crisis of the 1590s. Essays in Comparative History. London, George Allen & Unwin 1985. – XI + 324 s. \$25.00.

Det er på forhånd velkendt, at Europa i 1590'erne blev hjemsøgt af økonomiske og sociale nødår (Regnen den regner hver evige dag, klagede Shakespeare), af hungerrevolter og social protest og af udmatning af de internationale, politiske og konfessionelle konflikter. Hensigten med denne vigtige samling af studier har da været at konstatere, om dette turbulente årti repræsenterer den fase, som førte fra 1500-tallets ekspansion til 1600-tallets kriser. 'Krise' her med Peter Burkes medicinske formulering (s. 179) forstået som »en kort periode af akutte vanskeligheder, som førte til langsigtede strukturændringer«.

Bogen er delt op i to hovedafsnit. I det første behandler en række specialister – klogeligt stærkt regionaliseret – krisesyntomerne i en række vesteuropæiske 'major countries' (således nok en gang!). I anden del sammenfatter og diskuterer andre resultaterne under systematiske synsvinkler, demografiske forhold, social uro, krigens indflydelse og øvrighedens regulerende foranstaltninger.

Alle bidrag er særdeles kompetente, men navnlig i de systematiske kapitler – og ikke mindst i John Elliotts elegante afslutningsessay (s. 301-11) – fornemmer man skepsis overfor at anskue 1590'erne som det afgørende vendepunkt. Der *var* akutte korttidsvanskeligheder, men – konkluderer Peter Clark (s. 17f.) – »crisis did not precipitate recession, but recovery«; i drastisk form en af de mange korttidskriser, som ramte Europa. Det rejser straks spørgsmålet om, hvilke selvregulerende mekanismer, det europæiske samfund rådede over – men også om, hvilke grænser de havde, hvornår man nåede dem og under hvilke vilkår.

Det er velkendt, at Sverige og Finland gennemlevede svære økonomiske og politiske konflikter og oplevede social uro 1596-98 (det nævnes med henvisning til Gustav Utterström); men Danmark, Polen og de baltiske egne? Jo, det strejfses (s. 9, 59 og 65 note 55), at Østersøområdet kunde træde hjælpende til med (dyre) kornforsyninger, men uden at det fører til nærmere overvejelser. Danmark gennemførte først eksportforbud for rug, byg og malt 1597 (rug dog også i første halvår 1596); priserne synes gennem hele årtiet at have været ekstraordinært høje. Gad vidst, om ikke danske producenter og købmænd har kunnet høste en god fortjeneste – og et velkomment bidrag til genopbygningen af kvægekseporten. Begrænsningen til de vesteuropæiske 'major countries' burde være et overstået stadium, og den er sagligt uforvarlig.

E. Ladewig Petersen

OTTO MADSEN og ANDERS MONRAD MØLLER: Odense Toldkammers historie 1632-1988. København, Toldhistorisk Selskab, 1989. 374 s., ill. 248 kr.

Odense Bys Historie i ti bind er netop færdigudgivet, medens Dansk Toldhistorie i skrivende stund er nået omtrent halvvejs igennem sine fem bind. Alligevel er Odenses toldhistorie slet ikke udtømt, og det viser sig, at bogen om Odense Toldkammer fra 1632 til 1988 på fortrinlig måde supplerer de to bindstærke værker.

For første gang overhovedet har vi fået en gennemgribende beskrivelse af et enkelt dansk toldsteds historie gennem hele nyere tid. Og denne beskrivelse indeholder naturligvis tillige en mængde oplysninger af største interesse også for den fynske købstads historikere.

Forfatterne er Otto Madsen og Anders Monrad Møller. Sidstnævnte, der turde være velkendt både blandt toldhistorikere og odenseanere, har skrevet om perioden fra konsumtionens afskaffelse i 1850 til i dag. Otto Madsen, som er arkitekt, har tidligere skrevet om Odenses historie, og nu altså om toldkammeret og toldvæsenets aktiviteter fra 1632 til 1850. Desuden har han originalt tilrettelagt den smukke bog - samt redigeret og skrevet billedtekster, tegnet og fotograferet.

Begge herrer skriver i en frisk rammende stil, begge brænder tydeligvis for emnet. Resultatet er da også blevet en særdeles medrivende, stedvis munter fremstilling af hele tolddistriktets historie i stort og småt. Den læservenlige fremstilling er så meget desto større en præstation, som den for begge forfatters vedkommende hviler på meget omfattende og detaljerede arkivstudier.

Teksten vedrørende perioden frem til midten af det nittende århundrede udgør to trediedele af brødteksten. Her gennemgår Otto Madsen kyndigt toldadministrationen, således som den tog sig ud under Odenses tolderes og øvrige indbyggers synsvinkel. Til forskel fra Henrik Becker-Christensens glimrende bind II af Dansk Toldhistorie (anm. i HT 89 s. 456-57) gør Odensebogen for eksempel meget ud af at behandle de omfattende bortforpagtninger af toldopkrævningen i 1690'erne og 1750'erne. Et andet værdifuldt træk ved fremstillingen er den gennemgående behandling af konsumtionen, dens sammensætning, oppebørsel og administration i privat og statsligt regi. Hertil kommer naturligvis omtale af afgiften ved sejlads på Odense Kanal og hele det vidtstrakte opsyn på Odense Fjord foruden i oplandet i det hele taget. Endelig gøres personalet, toldboden på havnen samt ikke mindst konsumtionsboderne og byportene til genstand for detaljeret beskrivelse.

I mangt og meget er overgangen til Anders Monrad Møllers afsnit umærkelig. Også her får læseren en særdeles kompetent gennemgang af alle vigtige sider af toldstedets historie, dog med noget større vægt på samspillet med det omgivende samfund, især handelsstanden og de fremvoksende industrielle fremstillingsvirksomheder, eksempelvis sukkerkogeri og ølbryggerier. I det hele taget mærker man den trænede historikers sikre sammenfatninger og konklusioner. Andre hovedpunkter i fremstillingen hænger sammen med de to verdenskriges ekstraordinære foranstaltninger og med den voksende administration og personalets behov for mere plads. Et behov som gav sig udslag i oprettelsen af et stort toldkammer ved jernbanestationen i 1900 og et nyt havnetoldkammer i 1956, inden hele personalet for en halv snes år siden kunne samles under eet tag i det nuværende Odense Distriktstoldkammer.

En spændende nyskabelse er de minikapitler på blot et par sider hver, som adskiller bogens tretten hovedkapitler. Skillekapitlerne fremstår som værdifulde miniafhandlinger inden for forfatternes personlige interesseområder og ofte med glimrende udblik til resten af Fyn og kongeriget. Således behandles i denne komprimerede form for eksempel købstadsaccisen i almindelighed, de upåagtede konsumtionskorts værdi påpeges, og skibsmåling og -registrering gennemgås instruktivt. Af samme karakter er de mange embedsmandsbiografier og bygningshistorier, som overalt supplerer den løbende fremstilling.

Bogen fremstår næsten uden trykfejl. Men et par illustrationer er spejlvendt (s. 11 og 294), og til figuren over vagtforholdene i konsumtionsboderne mangler signaturforklaring (s. 159). På tegningen af snittet gennem skonnerten Fanny af Odense kan man lige akkurat ikke se den detalje, det hele drejer sig om, nemlig den skjulte hylde under bagbords halvdek, hvor der kunne henstaves smuglergods i form af en sukkertop (s. 267). Desuden er reliefkortene over Odense Fjord meget svære at orientere sig på med deres mange grå nuancer (s. 20 og 307). Endelig savner den ikke lokalkendte i høj grad et bykort over Odense med angivelse af de mange gadenavne og lokaliteter, som teksten nævner.

Alt i alt er der imidlertid tale om et vellykket pionerarbejde. Forfatterne har med basis i et meget omfattende arkivmateriale formået at videregive deres

resultater lige fra veldokumenterede casestudies til spændende smuglerhistorier, så de er til gavn og glæde for både læg og lærd - og det er bestemt ingen let kunst.

Erik Gøbel

Kustbygd i förändring 1650-1950. Familj och hushåll i nordiska fiskesamhällen, red. John Rogers. Meddelanden från Familjehistoriska projektet, Historiska Institutionen, Uppsala Universitet. Nr.8. Uppsala 1989.

Denne bog repræsenterer noget så sjældent og opløftende som et komparativt samarbejde mellem en række nordiske historikere, der anskuer et væsentligt problem, som er genstand for international debat. De har opstillet en række spørgsmål, som de søger svar på gennem et samarbejde, som de indledte i 1985. Denne publikation er en sammenstilling af de nationale rapporter, som blev udarbejdet til gruppens møde i 1988. Diskussionen af rapporterne gav anledning til at udforme en udførlig forskningsstrategi, som skal resultere i afsluttende nationale rapporter til udgivelse i 1990 og en jævnførende engelsk komparation til senere udgivelse.

Projektet er opstået som en kombination af to velkendte forskningsretninger, studiet af økotyper og husstandskomposition. Udgangspunktet var en konstatering af, at den familiehistoriske indsats, som blev gjort i Norden i 1970'erne, ikke havde besvaret grundlæggende spørgsmål om Nordens eventuelle sær karakter, og hvordan husstandskompositionernes udvikling i Norden relaterede sig til det øvrige Nordvesteuropa. Gruppen antager endvidere, at husstandskompositionen var påvirket af den økonomiske og teknologiske udvikling i forskellige erhverv. På grund af de store geografiske forskelle i Norden mener gruppen, at kystsamfund var en af de få økotyper, som med sikkerhed kunne genfindes i alle lande. På den baggrund vil projektet besvare spørgsmål som: Fandtes der en eller flere familiestrukturer i de nordiske kystområder? Hvordan påvirkedes familier og husstandsstørrelse af den økonomiske udvikling? Var der nogen forskel mellem de agrare og kystnære familiestrukturer? Og i hvilken grad afveg disse mønstre fra den europæiske model?

Disse spørgsmål diskuteres i de nationale rapporter fra Danmark (Hans Chr. Johansen), Island (Gísli Agúst Gunnlaugsson), Sverige (John Rogers), Norge (Ståle Dyrvik) og Finland (Beatrice Moring) samt i en engelsk kommentar af W. Robert Lee.

Gunnlaugssons bidrag er en kortfattet sammenfatning af relevante oplysninger i hans egen og andres publicerede forskning. Han demonstrerer en markant forskel mellem de små husstande ved kysten på ca. 5 personer og de store bondefamilier med tjenestefolk i indlandet, der havde en gennemsnitlig husstandsstørrelse på 7-8 personer. Tilsyneladende er denne strukturelle forskel relativt stabil over en lang tidsperiode og uddybes vist endog i begyndelsen af det 20. århundrede, hvor de få tjenestefolk ved kysten helt forsvinder, samtidig med at fiskerne i overvejende grad bliver lønarbejdere, der ansættes af rederier. Han finder, at denne udvikling ganske svarer til udviklingen i Storbritannien og i Vestsvrige. Under forudsætning af at hans data kan generaliseres som det sker,

kunne det se ud til at Gunnlaugsson har demonstreret et klart skel mellem kyst og indland. Derimod finder jeg det tvivlsomt om hans resultater kan sammenlignes, som han gør. Henvisningen til Storbritannien må vel gælde de store fiskerbyer som Lowestoft og Grimsby, som var »økotyper« af uendelig meget mere kompliceret karakter end Sydvestisland. Og udviklingen i Vestsverige, som Löfgren og Hasslöf har dokumenteret, var ikke forbundet med den vækst i rederkapital og lønarbejde, som Gunnlaugsson omtaler.

Hans Chr. Johansen leverer bogens mest substantielle bidrag – en studie af husstandsstørrelser i femten udvalgte kystsogne i 1845, der antages at have haft et væsentligt indslag af fiskere. Forfatterens egne tidligere undersøgelser af 17-1800-årenes agrare husstandsstruktur har vist, at der var en klar forskel mellem de store gårdmandshusstande og de små husmandshusstande. I modsætning hertil finder Johansen, at fiskerne dannede husstande, der varierede i størrelse fra sogn til sogn. Forklaringen finder han i de skiftende behov for (især kvindelig) arbejdskraft, der var knyttet til det fiskeri, der blev bedrevet hvert enkelt sted. Andre forklaringsvariable er en mulig overdødelighed for nordsøfiskere i forhold til fiskere i de indre farvande og forskellige karriereforløb afhængigt af alternative erhvervsmuligheder i starten og slutningen af voksenlivet.

Rogers' bidrag er en kort oversigt over fiskernes bosættelse og fangster i Sverige samt begyndelsen til en analyse af husstandsstørrelser i Hållnäs i Uppsala län. Selv om Rogers' tidsperspektiv er meget langt, 1650-1950, må han dog konstatere, at det næppe vil være muligt at udskille de egentlige fiskerfamilier før midten af det 19. århundrede. Hållnäs og tre andre steder skal gøres til genstand for indgående undersøgelser under projektets videre forløb.

Ståle Dyrvik leverer en bred oversigt over de norske fiskeriers vækst fra 1700 til 1920 (dog med udeladelse af skagerrakkystens makrelfiskeri). Derimod opstiller han kun meget tentative spørgsmål om fiskeriets indvirkning på husstandstrukturen, som han ikke har undersøgt.

Beatrice Moring giver kortfattede oversigter over henholdsvis fiskeriet og den generelle finske forskning i husstandskomposition. Egentlige fiskerhushold kan ikke udskilles før omkring 1900. Hendes undersøgelse af fem kystsogne i 1830 og 1860 må derfor ligesom i Rogers' tilfælde rettes mod den samlede kystbefolkning (fiskere og agerbrugere). Hun viger tilbage fra at opstille nogen hypoteser, indtil yderligere undersøgelser er udført.

Bogen afsluttes af W. R. Lee, der har givet sit bidrag den velvalgte titel 'Sailing through Uncharted Waters'. Han bidrager med en oversigt over en række vesteuropæiske studier af husstandskomposition inden for bestemte 'økotyper'. Han understreger de metodologiske problemer, ikke mindst med at udvikle en effektiv typologi, der kan rimeliggøre komparation af f.eks. specifikke fiskersamfund. Ikke blot er der problemer med at finde 'det typiske kystsamfund', men fiskeri er en aktivitet, der anvender en række forskellige redskabstyper med vidt forskellige krav til mandskab og anvendelse. Og den teknologiske modernisering har medført vidt forskellige reaktioner og udviklinger i de samsfund, den har fundet sted i. Ikke desto mindre er Lee forhåbningsfuld med hensyn til udviklingen af en anvendelig typologi over fiskersamfund, som kan tillade komparation ikke bare på nordisk, men europæisk basis.

Denne forhåbning deler anmelderen ikke. Fiskersamfund er – som al anden menneskelig væren – i sin natur uendelig komplekse, og det er efter min mening en forfæjlet forskningsstrategi at søge at udvikle en typologi, som skal dække over

så mangfoldige variable som naturgrundlag, teknologi, organisation, markedsnærhed, efterspørgsel, lokale magtstrukturer, opsparring osv. Problemet for projektet ligger efter den foreliggende publikation at dømme i den uformidlede kobling af husstands forskning og fiskerihistorie. Det synes meget vanskeligt at koble projektets overordnede, meget abstrakte problemformulering sammen med det konkrete forskningsarbejde, og forskerne synes holdt i en urimelig spændetrøje af ønsket om at studere en angivelig 'økotype', som til stadighed forsvinder mellem fingrene på dem. Men måske vil disse problemer løse sig i den videre forskningsproces. Desværre oplyser bogen ikke noget om, hvilke konklusioner gruppen selv drog ved det seminar, hvor rapporterne blev fremlagt, og hvor den videre retning for projektet blev fastlagt.

Poul Holm

STEINAR SUPPHELLEN: Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730. Trondheim, Tapir, 1989. 176 s. 130 no.kr.

Den københavnske vinhandlersøn Bartholomeus Deichman (1671-1731) blev biskop i Viborg og derpå i Akershus stift. Han anvendtes flittigt som brik i Frederik IVs norske politik, men var også en kontroversiel skikkelse, genstand for talrige smædeskrifter. Umiddelbart efter Frederik IVs død faldt han i dyb unåde og blev afsat.

Årene i Norge står meget naturligt centralt i denne veloplagte, biografiske skildring. Kun ét sted i bogen mærker man dog, at den er skrevet af en nordmand, nemlig da forf. forklarer Deichmans opbrud fra Viborg med, at stillingen i Kristiania var et avancement. Ellers savner man faktisk en »norsk« side af Deichmans omfattende virksomhed, der tilsyneladende udelukkende bevægede sig i et dansk embedsmandslag. Kom han aldrig i berøring med indfødte nordmænd?

Forf.s model er øjensynligt den akademiske bureaukrat, men spørgsmålet er, om han ikke snarere burde have holdt sig en af sin landsmand, Ludvig Holbergs, komedieskikkelser for øje. Uheldigt virker det, at bogen slutter med at affyre en række spørgsmål, der burde have været stillet i starten, og at Deichmans udpræget nepotistiske familieforhold kommer dumpende til sidst. Konklusionen, at Deichmans ledestjerne var loyaliteten mod det enevældige monarki, overbeviser ikke, men det forhindrer på den anden side heller ikke, at Supphellens skrift må betragtes som et vigtigt bidrag til diskussionen om 1700-tallets Danmark-Norge.

Mikael Venge

Arkivalier vedrørende Københavns tekniske styrelser til ca. 1858 i Københavns Stadsarkiv, Arkivfortegnelse, Københavns Stadsarkiv 1989, 185 s., kr. 40.-.

Arkivernes mange registraturudgivelser får næppe altid den opmærksomhed, som de egentlig fortjener, slet ikke, når man tager nytteværdien i betragtning. De fleste arkivbrugere kender antagelig den konfuse lammelse ved at stå uforberedt

foran magasinernes uigennemskuelige mangfoldighed og vil vide at værdsætte muligheden for hjemmefra at kunne slå ned på lige præcis de pakker og bind, der nødvendigvis *må* efterses. Registraturstrømmen har glædeligvis været stor igenem de seneste år, hvad til gengæld gør situationen uoverskuelig. Det burde en behjertet sjæl ved lejlighed gøre noget ved.

Den foreliggende udgivelse drejer sig om de talrige kommissioner og styrelser, der i mere eller mindre tæt samarbejde med magistraten tog vare på hovedstadens brolægning, renovation, belysning, justervæsen, vandforsyning, brandvæsen, byggesagers behandling og byplanlægning, hvortil knytter sig rækker af regnskaber og skattemandtal. Registraturen er således et supplement til de tidligere trykte om »Københavns magistrats arkiv 1275-1805« og »Københavns magistrats sekretariats arkiver 1805-57« - og omvendt er blandt andet relevante grupper af sagligt ordnede sager herfra hentet ind i denne oversigt. Brugeren undgår således at skulle springe fra registratur til registratur for at få sit emne dækket. Men serviceniveauet er højere end som så. De små administrationshistoriske indledninger rummer også henvisninger til arkivalier, der af en eller anden grund befinder sig i Rigsarkivet, og endelig - sjældent set - får man klar besked om, at arkivet efter denne eller hin kommission *ikke* er bevaret.

Det går derfor efterhånden op for læseren, at en registratur som denne er udarbejdet med meget kyndig hånd og derfor ligger på et ganske andet niveau end den blotte pakke- og protokolfortegnelse. Der er tale om »springvand« og ikke »pumpevand« - for nu at gøre brug af et ordpar, hvis gode, gamle betydning bliver klar hen ad vejen, hvor brolægningen, når man kommer til Kongens Nytorv, især synes at have givet problemer. Man forundres over, hvad en »lygtekonkurrence« mon kan have været for et fænomen, og fristes til at kaste sig over brandinkvisitionsprotokollerne fra 1864-69, der om hver eneste bygning fortæller andet og mere end antallet af brandspande.

Folk i meget forskelligt ærinde lettes nu adgangen til mere viden om mennesker, erhverv og bygninger i hovedstaden i ældre tid. Men man ærgrer sig over den »xerografiske« mangfoldiggørelse uden ISBN-nummer. Det letter ikke vejen til de biblioteker, hvor sådan en udgivelse bør stå. Og illustrationerne er spændende men! Et eller andet sted er man for fedtede. Mange flere illustrationer i ordentligt tryk ville medvirke til at give en registraturudgivelse som denne den opmærksomhed, som den egentlig fortjener.

Anders Monrad Møller

NYESTE TID

URBAN HERLITZ: Restadtegen i Världsekonomin. Lokale studier av befolknings-tilväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860. Meddelanden från Ekonomisk-Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet 58, Göteborg 1988. 296 s.

Restadtegen er et lille sted i Vestsverige, nærmere bestemt i Kynnefjell i Krokstad sogn, Bohus län, ikke langt fra den norske grænse. Stedet omtales blot én gang i Urban Herlitz doktorafhandling og kun som en illustration af det enorme slid,

hvormed svenske bønder »uppbrutit och odlad den mest oländiga och stenbundne mark« og dermed bidrog til skabelsen af det moderne svenske industri-samfund. Bogens titel afspejler spændvidden i afhandlingen, som i sin kerne er en undersøgelse af befolknings- og produktionsvilkårene i landbruget i to udvalgte sogne: Krokstad og Foss.

De to sogne var begge udprægede landbrugsområder, Foss havde en del større gårde, mens Krokstad overvejende bestod af smålandbrug. Begge steder voksede befolkningen, især i perioderne 1817-36 og 1843-60; men hvor Foss fortsatte sin udvikling og med tiden fik et handelscenter og en vis industriel aktivitet, især tømmervirksomhed, vendte befolkningsudviklingen i Krokstad efter 1870, da udvandringsbølgen satte ind. Gennem en række demografiske undersøgelser påvises det, at det især var den faldende børnedødelighed, der fik befolkningerne til at vokse. Når væksten var størst i Krokstad, skyldtes det en større ægteskabsfrekvens, der atter førte til en større generel fertilitet. Også husstandssammensætningen ændredes. Især hos gårdmandsfamilierne steg ikke blot antallet af børn, men også af voksne, hvilket Herlitz forklarer som et resultat af det øgede arbejdskraftsbehov i landbruget hen imod 1850. Gårdens jordtilliggende var naturligvis en afgørende faktor, men undersøgelsen viser, at også husstandsoverhovedets alder spillede ind. Med befolkningsstigningen blev det iøvrigt vanskeligere at etablere sig, andelen af ugifte steg. For gårde med mindre behov for arbejdskraft konstateres en tilbøjelighed til at beskæftige piger – de kunne bruges både ude og inde!

På grundlag af udskiftningskort, præste- og lensmandsindberetninger samt skifter (i Krokstad) undersøges nyopdyrkningens omfang og kornproduktionens størrelse. Kornproduktionen, fortrinsvis havre, mere end fordobledes i årene 1800-1830. Derefter fladede væksten ud og ophørte efter 1850. I stedet vandt nye afgrøder indpas og alternative næringsveje, bl.a. i byerne, blev mulige. Forfatteren gør meget ud af at opgøre kornproduktionens omfang og værdi, både i priser og næringsværdi. En svaghed ved undersøgelsen er dog, at værdien af skove og kreaturhold ikke indgår, men skønsmæssigt er ansat til ca. 30% af den samlede jordbrugsproduktion. Da der for Kroksteds vedkommende foreligger detaljeret kildemateriale, der muliggør en minutøs gennemgang af samtlige familier i 1837, kan Herlitz med flere statistiske opgørelsesmetoder påvise, at der med den øgede dyrkning opstod en større ulighed blandt bønderne. Det vigtigste resultat af undersøgelsen er dog, at $\frac{3}{4}$ af de 369 familier havde en vis overskudsproduktion, omend for de fleste ikke særlig stor. Den sidste $\frac{1}{4}$ lå tæt ved, i perioder endda under, eksistensminimumsgrænsen, der er sat til 2800 kcal./person. De dårligste 10% kunne simpelthen ikke leve af deres landbrug, men måtte – sammen med de der periodevis havde problemer – ernære sig ved supplerende arbejde, evt. uden for landbruget.

Afhandlingen er først og fremmest kvantitativ. Det er tal, tabeller og figurer læseren præsenteres for, ikke mange mennesker. Forfatteren har ønsket at sætte sin undersøgelse ind i en rigshistorisk sammenhæng, men i et særskilt kapitel forklarer han, hvorfor dette netop ikke kan lade sig gøre, når det drejer sig om økonomisk og social historie. Alligevel kan undersøgelsens empiri bruges til at dokumentere den akkumulation, der skete i Sverige i 1800-tallets første halvdel, og som sammen med den internationale påvirkning, især via Göteborg, skabte baggrunden for det industrielle gennembrud, som også forfatteren sætter til o. 1870.

Med sin afhandling har Urban Herlitz endvidere ønsket at yde et bidrag til den almindelige udviklingsteoretiske debat omkring et lands overgang fra en samfundsformation til en anden, og bogen indledes derfor med et par kapitler, der gennemgår nogle af de mere toneangivende teorier (bl.a. af Rostow, Bairoch og Pollard). Kapitlerne er absolut læseværdige og demonstrerer forfatterens belæsthed, men det forekommer anmelderen vanskeligt at se forbindelsen til undersøgelsens kerneområder.

Bedømt som helhed er afhandlingen særdeles velskrevet; dybdybende i sogneundersøgelserne, perspektiverende i den brede økonomiske historie. Bogen kan derfor anbefales til alle, der beskæftiger sig med lignende emner: som inspiration til lokalhistoriske studier og/eller den udviklingsteoretiske debat. Forfatterens lejlighedsvis trang til at bruge sin statistiske viden og metode bør ikke afskrække den interesserede læser fra at forbinde Restadtegen med Verldsekonomien!

Torben Hansgaard

JENS MÖLLER: Godsen och den agrare revolutionen. Arbetsorganisation, domänestruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-tallet. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner 106. Lund University Press, 1989. 153 s.

På baggrund af Skånes beliggenhed og tidligere tætte forbindelse med Danmark kunne man vel forvente, at en gennemgang af godserne og godslandskabets historie langt hen ad vejen ville være parallel med den danske udvikling. Jens Möllers historisk-geografiske doktorafhandling har til formål at belyse konsekvenserne af den agrare revolutions anden fase – hvormed der tænkes på den øgede mekanisering og handel i 1800-tallets slutning – for de skånske godsets vedkommende, nærmere bestemt de større godser (over 200 ha.) i Malmøhus len og med udvalgte punktstudier fra Ljunits og Herrestads herreder, nær Ystad.

Som i Danmark skete der også i Skåne en del frasalg af jord fra godserne, bl.a. for at skaffe kapital til omlægninger på selve godsdriften, og som her udparcelleredes jorder til gård- og husmandsbrug. Forskellig fra udviklingen i Danmark er imidlertid oprettelsen af en række store forpagtergårde på o. 100 ha., de såkaldte »plattgårde«. Betegnelsen er en forsvenskning af »maison plate«, hvilket betegner en (større) gård uden de traditionelle voldanlæg. I Malmøhus len oprettedes ialt 143 sådanne plattgårde, hvilket svarer til en i hvert andet sogn. Denne udvikling skete efter engelsk forbillede, og i samtidens debat blev den vurderet positivt. At denne struktur nødvendigvis måtte sætte sig spor i kulturlandskabet, bl.a. ved gårdnedlæggelser, demonstrerer Möller for de 2 nævnte herreders vedkommende.

Også arbejdskraftens sammensætning ændredes kraftigt. Ganske vist fortsatte fæstegårdene med at levere eller betale for arbejdskraft, men ved siden af udvikledes en ny gruppe af »statere« eller landarbejdere, som navnlig efter 1850 steg stærkt i antal. De var ansat for et år ad gangen og modtog normalt en del af deres løn i naturalier (føde, bolig). En gennemgang af 50 godser i Malmøhus len viser, at landarbejderne i stigende grad – ved århundredskiftet 80% – giftede sig.

Ikke mindst omlægningen til animalsk produktion krævede kvindernes arbejdskraft (malkepiger), men nødvendiggjorde også, at godsejerne byggede boliger, hvilket også skete i form af lange huse med plads til 3-4 familier. Et opsigtsvækkende resultat fra en detailundersøgelse af Krageholm gods er, at myten om landarbejderne som en omvarende og ustabil arbejdskraft gennemhulles. Möller påviser, at den gennemsnitlige tjenestetid var 22 år, og at de fleste i deres alderdom forblev som »gratualister« på godset. Forfatterens bud herpå er, at forholdene på andre godser må have været ringere; men netop derfor ville det have været ønskeligt med flere punktstudier på dette område.

Forfatterens geografiske baggrund og særlige interesseområde kommer tydeligt til udtryk i kapitlet om markforbedringer, der især handler om drænings- og afvandingsprojekter. De iværksattes overalt i Skåne efter 1840, og resultatet blev større markarealer, mens de mindre engarealer gav en stigende foderproduktion. Omkring år 1900 afløstes afvandingsprojekterne dog af importeret kunstgødning, der var billigere. Også skovenes gradvise inddragelse i landbrugsproduktionen, fra græsningsområde til rationel skovdrift, og mekaniseringen af erhvervet behandles, men mindre udførligt.

Afhandlingen slutter med en undersøgelse af godsernes interesse i anlæggelsen af jernbaner i Skåne. Ca. 50 godser satte penge i det nye transportsystem, fordi de heri så en mulighed for at afsætte egne varer, først tømmer og siden deres animalske produktion. Som i Danmark kom kampen til at stå om linieføringen, der også i Skåne antog et ganske bugtet forløb. Flere steder opstod der stationsbysamfund, men ikke i godsernes områder.

Sammenfattende er der tale om en bog, der kommer vidt omkring i sin behandling af (den sene) landbrugsrevolutions virkninger, ikke blot på godserne, men også på det omgivende samfund, økonomisk og socialt og geografisk. Med sine punktstudier og resultater er den derfor velkommen som bidrag til udforskningen af godsernes placering i og betydning for det moderne landbrugs udvikling.

Torben Hansgaard

Christen Jürgensen Thomsen 1788 - 29 december - 1988, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1988, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København 1988, 227 s., kr. 183.-.

Med en lang række artikler fejres i dette bind den store multimuseumsmands 200 års dag. Skulle man have glemt det, var Christian Jürgensen Thomsen den unge, praktisk uddannede handelsmand, som i 1816 blev sekretær i Oldsagskommissionen, hvad der blev indledningen til næsten 50 års virke med indflydelse på næsten alt, hvad datiden kunne fremvise af offentlige samlinger.

Alene indenfor arkæologien sikrede tredelingen af oldtiden C.J. Thomsen berømmelse og varigt ry. Hertil kom en kunstkyndighed, som satte ham i stand til at spille op til kollegaen N.L. Høyen i deres fælles varetægelser af de kongelige gallerier. Autodidakten Thomsen var endvidere en fremragende numismatiker, som slap afsted med at dyrke sit middelalderspeciale både som museumsmænd og som privatsamlere. Og endelig blev han grundlæggeren af verdens første etnografiske museum. Spændvidden var unægtelig utrolig.

Disse og flere aspekter af C.J. Thomsens aktiviteter er behandlet, således også holdningen - faderlig - til de fremvoksende provinsmuseer og datidens fredningsproblemer, hvor vejanlæg - stadig aktuelt - ved siden af udskiftningen var den største trussel for fortidsminder. Der er en skildring af forholdet til eleven, B.E. Hildebrand, den senere svenske rigsantikvar, kontakten til tyske numismatikere er belyst, og læseren kommer med Thomsen på studie- og indkøbstur til Italien anno 1846.

Bogen er det læsbare resultat af et C.J. Thomsen-symposium afholdt efteråret 1987, og rækken af artikler efterlader et meget fængslende, men uundgåeligt tillige flimrende indtryk, selv om fornem tilrettelæggelse og udstyr, registre og årstalsliste binder den godt sammen. Læseren griber nok alligevel Dansk Biografisk Leksikon for at repetere, eftersom den 200-årige festens genstand aldrig har fået sin store biografi. Det har naturligvis heller ikke været sigtet med denne udgivelse, hvoraf tillige fremgår, at Victor Hermansen i sin tid samlede stof i en årrække, men af helbredsgrunde aldrig nåede at blive færdig. Hans materiale er bevaret på Det kongelige Bibliotek, men den slags efterladte samlinger kan tragisk nok godt spørre for en frisk tilgang til så spændende et emne som landets ubestridt største museumsmands liv og virke. Denne både lærde og smukke artikelsamling kunne måske virke som lidt af en murbrækker, og ad åre kan den nysgerrige læser da få svar på spørgsmålet om, hvad C.J. Thomsen, aktiv forretningsmand helt til 1840, egentlig befattede sig med i rollen som grosserer. Han arbejdede i museers tjeneste uden løn i en årrække og var således så at sige sin egen sponsor - et interessant aspekt, ikke uden aktualitet, for hvad skulle de offentlige samlinger dog gøre uden støtte fra erhvervslivet?

Anders Monrad Møller

HENRIK FODE: Dansk toldhistorie III. Liberalisme og frihandel 1814-1914.
(Toldhistorisk Selskab, 1989).

Det store værk Dansk Toldhistorie skrider støt fremad. Det er prisværdigt, fordi det er mere end et oversigtsværk, det rummer nemlig adskillige førstehåndsstudier. Dette gælder også det nu foreliggende bind III, der under titlen Liberalisme og frihandel omfatter perioden 1814-1914. Forfatteren er arkivar, mag.art. *Henrik Fode* fra Erhvervsarkivet. Han er ingen novice som historiker; foruden mange afhandlinger og populære artikler har han bl.a. skrevet det store og indholdsrige afsnit om håndværkets historie 1862-1914 i bd. III af *Haandværkets Kulturhistorie* (1984). Rutinen og erfaringen præger også bindet om toldhistorien: velskrevet og klar i formuleringen og som sagt kendetegnet af en sikker sans for at fremdrage karakteristiske enkeltheder, der uden at være udpinte udnyttes til med heldig hånd at belyse generelle forhold. Viden og erfaring viser sig også gennem inddragning af kilder, der ellers ikke er de mest nærliggende. Selvfølgelig undgås det ikke, at der er de svipsere, der altid kommer, når den professionelle henvender sig til en bredere kreds, og det gør Toldhistorien netop. Her tænkes på, at læseren bliver præsenteret for ord og begreber, som næppe siger ham så meget, om i det hele taget noget. Det er et evigt problem. Sådanne svipsere er der dog kun få af i den store fremstilling.

Bogens apparat og dens ydre er som hovedregel i orden. Der er en opstilling

over det anvendte arkivmateriale, der er en omfattende litteraturliste og fyldige noter. Der er også person- og stedregister. Der er dog også noget, der ikke er der, f.eks. billedfortegnelse (mange har ellers nytte af en sådan), der er heller ikke bemærkninger om, hvem personregisteret omfatter (f.eks. mangler nordmanden Aal på Nes, oversergent Loll, Ålborgkøbmanden Poul Pagh m.fl.). Når det gælder den fyldige litteraturliste, da er den en ren alfabetisk efter forfatternavne; det er jo uhyre almindeligt, men vi burde nok komme ind på en mere systematisk opstilling efter emner – hvor meget hjælpes læseren og benytteren af eksempelvis en titel som Georg Nørregård: Danmark mellem øst og vest (1969)? Billeder er der mange af, både velvalgte og illustrative, men for mange af dem er vel mørke i gengivelserne (i hvert fald i en del tilfælde kunne der have været valgt bedre forlæg).

Selve teksten søger at dække alle sider af toldhistorien. Det skal forstås på den måde, at den om end kort omtaler samtidens syn på, hvilken funktion tolden burde have både i finansiel henseende og i erhvervspolitikken, og i hvor høj grad man søgte at virkeliggøre de to aspekter. Til gengæld – men dette ville også have været yderst kompliceret – siges der mindre om, hvad effekten så var. Videre behandles den administrative opbygning og dagligdagens funktioner; administrationens ydre rammer (toldbygninger) er også med, og det samme gælder de faglige kvalifikationer hos toldstedernes personale. Nøje knyttet til disse er en bestandig analyse af personalepolitikken – til op mod århundredets slutning er det den ret ubevidste personalepolitik, og derefter redegøres for personaleorganisationernes fremvækst, og den effekt, de havde, på en mere bevidst formuleret personalepolitik. Når det gælder det meste af århundredet, skal det altså forstås således, at man ikke havde en formuleret personalepolitik. På en lang række områder var det fælles for den offentlige sektor.

Det er et uhyre stort stof, der behandles. Dette er sikkert også baggrunden for, at Henrik Fode har afstået fra at inddrage den toldpolitiske debat, selv om det kan synes en mangel. Vi hører således ikke om erhvervsorganisationernes toldpolitiske virksomhed eller de politiske partiers synspunkter. Navne som Peschcke Kædet, Toldreformforeningen eller Tietgen forekommer ikke. Dermed er der foretaget en afgrænsning af begrebet toldhistorie til i realiteten at være toldvæsenets historie. Denne afgrænsning er fuldt rimelig, så meget des mere som Fode alligevel giver de hovedlinier i toldpolitikken, der er en forudsætning for, at toldvæsenets historie ikke fremtræder løsgjort fra det øvrige samfund. Ydermere er medtaget klare forbindelseslinier til den almene samfundshistorie.

Det centrale i fremstillingen er således det egentlige toldvæsens funktioner. I den første periode er der foruden tolden i havne og ved landegrænsen naturligvis også medtaget konsumtionen og Sundtolden, og efter 1850'erne er tilsvarende afgifterne på brændevin, sukker og øl integreret.

Hele vejen igennem er det imidlertid den administrative opbygning, rekruttering og karriereløb, arbejdsforhold og bygninger, der er det centrale. På dette område gives der et væld af nye oplysninger og dokumentation for det, man blot havde forestillet sig. Når det gælder det administrative indtager den centrale styrelse i kollegiet kun en beskednen plads, idet hovedvægten er lagt på mellemledet – overtoldinspektørerne – og de enkelte toldsteder. Her gives takket være indgående analyser af udvalgte toldsteder et klart og levende indtryk af funktionerne og af personalet. Vi ser arbejdsformerne, dagligdagen og dens varierede opgaver. De blandede faglige forudsætninger træder også frem; mange i hierarki-

ets lavere lag manglede simple skrivefærdigheder, andre kom ind takket været familieforbindinger ofte ret unge, der som voluntører fik en vis uddannelse. En hel del kom ind efter at have forladt en officers- eller en underofficerstjeneste. I perioden 1825-30 blev 38 pct. af toldstillingerne besat med militærpersoner; i 1853 bestemtes det ligefrem, at toldassistentstillingerne for halvdelens vedkommende skulle besættes fra Krigsministeriets område, et system der fortsatte perioden igennem. Bag princippet lå naturligvis ønsket om at aflaste statens pensionsbyrde (også dengang var aldersgrænsen lav i militæret), men langt op i tiden har der, hvad Henrik Fode ikke kommer ind på, sikkert også gjort sig det forhold gældende, at den militære uddannelse og virksomhed var nogenlunde ene om at give erfaring i administration og organisation. Derfor var militærpersoner også anvendelige i postvæsen og hos jernbanerne. Egentlig elevuddannelse i etaterne kom sent og i øvrigt særlig sent i toldvæsenet.

Det er svært at vurdere toldpersonalets lønmæssige og sociale position. Lederstillingerne var uden tvivl omgivet med en betydelig agtelse, men embedsmændenes økonomiske vilkår er komplicerede, det gælder både for de højest og de lavere placerede. Dette skyldes, at en stor del af aflønningen skete i sportelform. Det gælder også, fordi meget af personalet langt op i tiden var ansat og lønnet af cheferne enten privat eller af kontorholdsbevillingerne. Det er derimod galt, når det uden videre godtages, at der var noget i vejen med lønningerne, blot fordi toldembedsmændene bestandig var på jagt efter ekstraintægter, eksemplerne er fra omkring 1900. Det er nok muligt, at det kan tages som et vidnesbyrd om, at der var noget i vejen med lønnen; men det burde have været sat i det perspektiv, at toldfolkene i den henseende delte skæbne med andre offentligt ansatte (herunder også arkivarer!) og har gjort det til det sidste.

Det samme gælder et andet forhold, der også uden nærmere kommentarer fremstilles, så det kan efterlade det indtryk, at det var specielt for toldområdet. Det var, at ellers ensartede stillinger var bedre placeret i hovedstaden end i provinsen. Det svarede ganske til alle andre tjenestegrene. At princippet også rakte ud over den reelle løn, viser sig deri, at titler som justitsråd, kammerråd osv. meget lettere dalede ned over hovedstadens embedsmænd.

Der er også andre områder, der viser træk fælles med den øvrige forvaltning i samtiden. Der er imidlertid i de faktiske forhold i toldvæsenet så mange manglende linier og en så ringe klargøring af målet med toldvæsenet (ud over dette at skaffe penge!), at flere klassiske administrationshistoriske problemer ikke kan opstilles. Det viser sig eksempelvis i følgende spørgsmål: hvad ville man opnå? Hvilke midler og organisationsformer blev anvendt? Lykkedes det eller lykkedes det ikke? Disse klassiske administrationshistoriske spørgsmål har Henrik Fode måttet afstå fra at besvare. Dette er for så vidt også bogens konklusion. Der sluttes nemlig med et afsnit, der bærer titlen: En tilfældig etat? Spørgsmålet besvares med, at det var det. »Dens eksistensberettigelse og arbejdsopgaver blev ikke nærmere drøftet af politikerne«; hedder det, og videre, at det »var noget overleveret fra ældre tid, og det var noget, også andre stater havde«. Denne konklusion er i sig selv – også fordi den er så velfunderet – et centralt bidrag til karakteristik af den sene enevælde og til forståelsen for, at den frie forfatning heller ikke på dette område var et brud i den almindelige samfundsudvikling.

Til ovenstående må føjes, at Toldhistorien er mere end told. Det er en bog, der i adskillige henseender vil være særdeles nyttig, når der skal studeres i økonomi-

historien i det hele taget. Dette vil den også være derved, at der spredt rundt om bestandig siges som aproposer til omtalen af forskellige toldarkivalier, at de vil være nyttige for studiet af dette eller hint emne. Den, der blot læser bogen som toldhistorie, vil måske finde aproposerne overflødige; men arbejdende historikere vil påskønne dem.

Vagn Dybdahl

ALFW. JOHANSSON: Europas Krig. Militärt tänkande, strategi och politik från Napoleontiden till andre världskrigets slut. Stockholm, Tidens Förlag, 1988.

Alf Johanssons bog er på en særdeles positiv måde præget af hans virksomhed som docent på den svenske Militärhögskolan, hvor de tre forsvarsgrenes officerer modtager deres videregående uddannelse. Den er præget af tankevirksomhed formuleret til klarhed gennem kritisk, stadig perspektivudvidende dialog mellem historikeren og modne professionelle militære. Som forfatteren udtrykker det: »Att skriva denna bok har varit ett bildningsäventyr!«

Målet med bogen er ambitiøst – at give et overblik over krigens rolle i Europas historie fra Napoleonstiden til og med 2. Verdenskrig med vægt på udviklingen i den militære tænkning og dennes praktiske udformning i strategien. Det er i det store og hele lykkedes særdeles godt, endda i en let læselig og velstruktureret form, der gør bogen til den hidtil bedste korte indføring i emnet, anmelderen har læst.

At det er lykkedes, skyldes den måde, forfatteren har grebet emnet an. Han anvender bogens første halvthundrede sider til at præsentere de militærteoretikere, der kom til at præge idéverdenen hos den stærkt voksende militære profession i de kontinentaleuropæiske lande: Clausewitz, Willisen og Jomini. Herunder identificerer han klart de to principielle forskelle i opfattelsen af teoriens karakter og denne og historiens rolle i vejledningen af officeren, som de tre teoretikere repræsenterer: At medvirke til udviklingen af professionel indsigt (Clausewitz) henholdsvis at opstille retningslinier for handling (Jomini og Willisen).

Efter denne indledning går forfatteren kronologisk frem. Herunder identificerer han løbende og stadig kritisk politiske, økonomiske, ideologiske og teknologiske årsager til begivenhedsforløbet i krig og mellemkrig. Samtidig får han plads til normalt meget vellykkede små portrætskitser af nøglepersonerne i hans – og Europas – historie. Ikke mindst portrætterne af Schlieffen og Foch er små perler.

Løbende følger han udviklingen i den militære tænkning. Dette sker langtfra kun beskrivende. Ikke mindst mellemkrigstidens luftmilitære teoretiker Douhet udsættes for den rimelige logiske og etiske kritik, som samtiden desværre ikke var i stand til, og som selv nu sjældent præsenteres i så kort og klar form.

Bogens svageste dele er de meget korte og overfladiske gennemgange af de to verdenskrige. De er ikke som de idéhistoriske kapitler og afsnit præget af selvstændige kritiske argumenter og vurderinger. Man får enkelte steder det indtryk, at forfatteren ikke har haft lejlighed til at inddrage andet end de mest traditionelle opfattelser. Et eksempel er, at man endnu engang får anført den

allierede blokades betydning for den stadig værre fødevarer-situation i Tyskland mod afslutningen af 1. Verdenskrig. Efter at man havde etableret kontrol over den vestlige del af Rusland var det altovervejende problem det nedslidte jernbanesystem, der hindrede en fordeling af fødevarerne. Men forfatteren ville selvfølgelig med rette kunne anføre, at han blot refererer, hvad eftertiden så som virkeligheden.

Et andet eksempel er forfatterens manglende inddragelse af en afgørende teknisk årsag til vanskelighederne med at opnå resultater under 1. Verdenskrigs angreb. I modsætning til tyve år senere var man da fuldstændig afhængig af felttelefoner i føringen af enheder på kamppladsen. Disse virkede kun, indtil de ubeskyttede kabler blev afbrudt af artilleriild, hvorefter føreren mistede enhver mulighed for i den kaotiske situation hurtigt at kunne udnytte pludselige svagheder hos forsvareren. Han havde hverken forbindelse med foresatte, underførere eller artilleristøtte.

Men denne kritik er kun rettet mod detaljer fra bogens mindre væsentlige, krigshistoriske afsnit. Dens værdi ligger i den brede, men troværdige beskrivelse og analyse af hundrede års europæiske militærpolitiske idé- og kulturhistorie. Det er forfriskende at kunne se det emne behandlet godt på et nordisk sprog.

Michael H. Clemmesen

HELBICH, WOLFGANG: KAMPHOEFNER, WALTER D.; SOMMER, ULRIKE (Hrsg.): Briefe aus Amerika, Deutsche Auswanderer schreiben aus der Neuen Welt 1830-1930. München – C.H.Beck – 1988. 597s.

Da Johs. V. Jensen i 1914 havde læst serien »Forvalterfarmeren og hans Hustru« i bind 2 af forfatteren Karl Larsens fire-bindige Amerika-brevsamling, »De, der tog hjemmefra« bevægedes han så dybt over guvernanten fra en dansk proprietærgård, der kom til at friste en hård tilværelse med sin hadede mand på et homestead i Nebraska, at han beskrev samlingen som værende »... af overvældende virkning, må ikke alene for stedse tilintetgøre enhver drøm om ad almindelig digterisk vej at nærme sig emigranten, når virkeligheden i allerstrængeste forstand byder på så meget; men disse ukunstlede breve er nær ved helt og holdent at tage livet af enhver litterær, fiktiv metode«.

Nu opgav Johs. V. Jensen ikke forfattergerningen selv over for så kras dokumentarisme, men mente at forfattere skulle forlade realismens søgen efter at skildre givne individer til fordel for at skabe rent fiktive figurer. Han overlod så at sige gerne virkeligheden til dokumentaristerne. Den nærværende første større tyske samling af udvandrerbreve rummer vel ikke en samling, der i samme grad krænger vrangen udad i et udvandrerpars slidsomme og konfliktfyldte liv, eller lader os komme tæt på barnefødsleers gru når de hænder i isolation i en bræddehytte på prærien. Det store flertal af de tyske brevskrivere var mænd! Men samlingerne er alligevel, med udgiverens ord, kilder til »historien set fra bunden«. Og rigtigt nok ikke kun kilder til udvandreres tilpasningsprocesser i USA, men også nøgler til de fattige og lidet artikulerede gruppers verdenssyn og mentalitet.

Samlingen følger sig ind i en snart lang række af nationale udvandrerbrevsam-

linger. Den ellers grundige introduktion har dog glemt de danske. Her var ovennævnte Karl Larsen ikke så lidt af en pioner, omend hans beskæringer og kommentarer til brevene måske ikke vil tilfredsstille historikernes metodiske krav. Udgangspunktet er et af adskillige tyske forskningsprojekter, der fulgte i kølvandet på 200-året for USA's uafhængighedserklæring. Ved Bochums universitet indsamledes til et projekt om udvandrerbrevet som kilde over 5.000 breve, hvoraf de tre udgivere har udvalgt tyve samlinger, skrevet af udvandrere uden højere uddannelse – kun to har gået i gymnasiet – og som dækker et længere tidsforløb. Med stor, men ikke overdreven grundighed er udvandrernes baggrund søgt belyst, og deres skæbne følges så vidt muligt lige til de fandt graven i Amerikas jord. En enkelt farmer led dog den triste skæbne at dø netop som han skulle hanke op i sin bagage og forlade Atlanterhavsdamperen i Hamburg. Efter 41 år i Amerika, skulle den 67-årige for første gang gensé sit gamle fædreland.

Bogens opdeling i tre hovedafsnit – farmere, arbejdere og tjenestepiger – minder, ligesom adskillige andre træk, om Charlotte Ericksons dispositioner i hendes banebrydende brevudgave »Invisible Immigrants« fra 1972, og udgiverne vendker sig da også åbent en sådan gæld, og fravælger fornuftigvis den førhen gængse metode at udvælge enkelte eller få løse breve til at belyse forskellige temaer i vandringsprocessen.

Principielt mener udgiverne, at læserne selv bør drage deres konklusioner hvad angår motiverne til brevvekslingen. De fremhæver dog nogle dominerende emnekredse: Familie og venner på begge sider af Atlanten spiller naturligvis en vigtig rolle – der er lange passager, hvor udvandrerne sammenligner arbejde, indtægt, priser, kost, og fritid i Amerikas favør. Forholdet til det amerikanske samfundsliv og politiske verden er distanceret og mest hæftet ved det som afviger fra tyske normer. Kun præsidentvalg, krige og tysk fjendtlighed bemærkes. Selv socialistisk indstillede udv. følte en sympati for Tysklands sag under 1. Verdenskrig, selvom de kunne forsikre at de følte sig amerikanske »von Kopf bis zu Fuss«. Det tysk-etniske kirke- og foreningsliv fremstår ikke som noget væsentligt – snarere lever udv. i en lukket familie- og vennekreds. Her er Charlotte Erickson mere kontant i sin tolkning. Udvandrere skrev breve for: 1: At arrangere andre familiemedlemmers udvandring, – 2: For at få økonomisk hjælp hjemmefra, – og 3: For at berette om sig selv og holde kontakten hjemad ved lige. Erickson mener, at udvandrerne kun sjældent søgte at lokke familiemedlemmer til Amerika, kun at hjælpe dem. Måske det var tilfældet i England og Skotland, men for Danmarks vedkommende må man nok være uenig. Men principielt kommer motiverne, med alle variationer, ned til disse tre basale punkter.

Det vil føre for vidt at referere videre af indholdet, så lad det blot være sagt, at brevserierne er fascinerende læsning og sætter samlingen blandt de bedste af sin art. Man slås dog af den store lighed i forskellige nationers breve fra Amerika. Det lidt kejtede sprog, de stereotype hilsner hjem, den let overvældende begejstring, og de mange forsøg på at forsikre sig selv og familien om fordelene ved at være i Amerika er fælles for overordentlig mange samlinger.

Steffen Elmer Jørgensen

EMANUEL HALICZ: *The 1863 Polish Uprising and Scandinavia. The Year 1863, the Turning-Point in Russo-Scandinavian Relations.* Københavns Universitets Slaviske Institut. Rapporter 17, 1988. 169 s.

Den polske historiker Emanuel Halicz, der har boet i Danmark i mange år, har igennem en årrække studeret samspillet mellem den polske opstand i januar 1863 og de skandinaviske landes politik. Han har tidligere behandlet aspekter af emnet i en række tidsskriftafhandlinger, og har nu fået samlet sine undersøgelser i en lille bog, hvor teksten udgør de første 86 sider, en udgave af de vigtigste kilder de næste 45 sider og en udførlig bibliografi og noter de sidste 40 sider. I Danmark har spørgsmålet kun været behandlet af Albert Olsen i en afhandling i festskriftet til Erik Arup i 1946, så det er på mange måder jomfrueligt stof, som Halicz behandler.

Ved en systematisk gennemgang af den diplomatiske korrespondance suppleret med avisernes oplysninger har forfatteren et meget godt kildemateriale fra alle de nordiske lande. Der er ingen tvivl om, at befolkningerne var ærligt forargede over russernes brutale behandling af polakkerne, og at denne forargelse gik langt ind i regerings- og hofkredse.

Meget sympatisk men måske også lidt naivt lagde specielt den danske regering ikke skjul på sine sympatier overfor polakkerne, hvilket medførte en markant forværring i det politiske forhold til Rusland. Tilmed vurderede Hall, at Preussen ville være så optaget af at hjælpe Rusland med at slå oprøret ned, at Danmark kunne få frie hænder i Ejderpolitikken. Hertil blev han givetvis opmuntret af, at begivenhederne syd for Østersøen gav grobund for en opblussen af skandinavismen i Sverige af frygt for, at de nordiske lande skulle komme til at dele skæbne med Polen.

Disse reaktioner på den polske opstand blev skæbnesvangre for Danmark, da krigen med Preussen og Østrig brød ud i efteråret 1863, for da var opstanden forlængst slået ned, svenskerne havde besindet sig, og russerne huskede klart Danmarks fjendtlige holdning.

Det er et interessant aspekt af udviklingen frem mod tragedien i 1864, som Emanuel Halicz her har fremdraget, og det er bemærkelsesværdigt at han kan dokumentere, hvor stor en rolle især den københavnske presse spillede for begivenhedsforløbet.

Karl-Erik Frandsen

Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein. Veröffentlichungen des Beirats für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, Neuer Malik Verlag, Kiel, 1986, 1987, 1988.

Den udgivende organisation er en det vesttyske socialdemokrati nærtstående organisation. Det betyder, at partiet skaffer pengene til udgivelserne – organisationen udgiver udover årbogen et meddelelsesblad og en skriftserie – men at redaktionen arbejder uafhængigt, hvilket bl.a. betyder, at ikke alle redaktionsmedlemmer eller forfattere er medlemmer af partiet. I de foreliggende 3 bind har

det øjensynligt fungeret udmærket, årbogen har en funktion såvel for socialdemokrater som for venstreoppositionelle. Ganske vist skal artiklerne ikke udelukkende læses med dette partipolitiske aspekt for øje, men ved en årbog som denne, er det et væsentligt kriterium at kunne konstatere, at den redigeres åbent. Det er ligeledes væsentligt at få klarlagt, at redaktionen arbejder med videnskabelighed som kriterium.

De to første bind har bidrag fra mange områder af arbejderhistorien, mens det endnu ikke er lykkedes at få artikler om de borgerlige demokratiske bevægelser, hvad der ellers var redaktionens hensigt. Det 3. bind er et temabind i anledning af det tyske socialdemokratis 125-års-jubilæum. Bindene er ret omfangsrige – 390s., 445s. og 642s. – og der har således været mulighed for at demonstrere den tilstræbte åbenhed. Det gælder forøvrigt ikke kun det politiske aspekt, men også i forhold til metoder og forfattere. Det er foreløbig lykkedes at få både akademisk uddannede og andre til at skrive for årbogen.

Årbogen koncentrerer sig naturligt om arbejderbevægelsen i Slesvig-Holsten inklusive de tidligere slesvig-holstenske områder, som nu er en del af Danmark eller af Hamborg. Men også Lybæk og de tidligere oldenburgske områder bliver behandlet. På grund af den snævre forbindelse mellem Hamborg og Slesvig-Holsten har mange artikler direkte relevans også for den hamborgske historieskrivning. Da begge disse områder – Hamborg som S-H – altid har været blandt arbejderbevægelsens højborg, har flere af artiklerne også betydning for den tyske nationalhistorie. Der er fundet et rimeligt forhold mellem lokal-, regional- og rigshistorie, og da »Demokratische Geschichte« er et af de meget få vesttyske periodika om arbejderbevægelsen, får den naturligvis betydning udover dens regionale udgangspunkt.

I en samleanmeldelse i første bind skriver Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, at der først i de senere år er kommet et opsving i arbejderhistorieskrivningen i S-H. Ganske vist foreligger der væsentlige afhandlinger fra tidligere tid, nævnes kunne f.eks. Heinrich Laufenbergs meget omfangsrige analyse af arbejderbevægelsen i Hamborg og omegn fra 1911 og 1931 eller H. V. Reglings Dissertation fra 1965. Alt i alt er det dog imidlertid rigtigt, at der kun findes få analyser af den s-h bevægelses udvikling som del af den almene historie og som del af den tyske arbejderbevægelses generelle udvikling. Hertil kommer at socialhistoriske indfaldsvinkler i de senere år har fået en øget betydning og bliver brugt i denne nye publikation. Årbogen har altså også metodisk en berettigelse. Det viser sig f.eks. ved, at den har tilpasset sig en eksisterende interesse blandt et bredere publikum: årbogen er gennemillustreret (billedkvaliteten kunne dog forbedres) og fodnote-problemet er løst ganske udmærket, således at artiklerne er letlæselige samtidig med at det er muligt at efterprøve dem. Det er af afgørende betydning for en ny forskningsgren, som arbejderbevægelsens historie jo er, at den kan kritiseres på et videnskabeligt grundlag, dvs. at den kan efterprøves af forskere med andre metodiske og politiske udgangspunkter. Når det her flere gange er fremhævet, at årbøgernes emne er arbejderbevægelsen, skal det ikke forstås for snævert. Bidragene er en god blanding af politisk og socialhistorisk historieskrivning, dels i de enkelte artikler, dels i udvalget af artiklerne. Det er foreløbig lykkedes redaktionen ansatsvis at få dækket de fleste aspekter af arbejderhistorien i århundredet fra arbejderbevægelsens start i midten af forrige århundrede til tiden op omkring 1960-70. Selvfølgelig er det langt fra nok til at skrive en samlet analyse af arbejderne og deres historie i dette tidsrum, men f.eks. er analysen af partihistori-

en (den socialdemokratiske især, men også den kommunistiske), de faglige og kulturelle såvel som sportorganisationernes historie påbegyndt.

Redaktionen kunne bestræbe sig mere for at få anmeldelser til årbogen, foreløbig har der kun været nogle få i bind 2. Det er også problematisk, at man har lavet en emneårbog i forbindelse med socialdemokratiets jubilæum. Selvom det var en god anledning og muligvis har betydet, at årbogen er kommet ud til et bredere publikum, er det et problem at indsnævre mangfoldigheden så meget. Det er dog tilsyneladende ikke planlagt at fortsætte ad denne vej.

Gerd Callesen

YVONNE MARIA WERNER: Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat. Lund University Press 1989. 352 s.

I de senere år har en internationalt orienteret historieforskning vist voksende interesse for at beskæftige sig med betydningen af de handelsmæssige og økonomiske forhold for de udenrigspolitiske relationer mellem de skandinaviske lande og stormagterne i det 20. århundrede. Med publiceringen af Werners fremstilling er der alene i Lund udgivet fire afhandlinger om Sveriges handelspolitiske forhold til Tyskland og Storbritannien.

Det er karakteristisk for de svenske fremstillinger, at de omhandler perioder, hvor frihandelen blev undergraved. Werner redegør således for udviklingen i de politiske og økonomiske relationer i årene 1895-1906, hvor der foregik en voksende protektionisme og en bilateralisering af handelsforholdene.

Som forfatteren påpeger, hvilede svensk handelspolitik før 1906 på toldautonomien og mestbegunstigelsesprincippet.

Toldautonomien betød, at Sverige uden at forhandle med andre lande kunne opretholde eller endog hæve sine toldsats for derigennem at beskytte den hjemmemarkedsorienterede del af det svenske erhvervsliv mod konkurrence udefra.

Den gensidige mestbegunstigelsesaftale med Tyskland indebar, at den eksportrettede produktion i Sverige var sikret samme fordelagtige afsætningsvilkår på det tyske marked, som mange andre lande måtte betale dyrt for i form af tilsvarende indrømmelser til Tyskland. Handelspolitikken kunne således anvendes til at fremme industrialiseringen i Sverige, som da heller ikke ønskede at ændre eller ophæve de svensk-tyske handelsaftaler.

Anderledes forholdt det sig med Tyskland. Her frygtede man en generel svensk toldforhøjelse og især indførelsen af en eksporttold for jernmalm, som stred mod den tyske eksport- og sværindustri's interesser. Tyskland arbejdede derfor på at få Sverige til at opgive sådanne tiltag og indgå konkrete tarifaftaler, som skulle supplere de gældende mestbegunstigelsestilsagn.

I kraft af sit overskud i samhandelen med Sverige ville Tyskland ud fra en kortsigtet udenrigsøkonomisk betragtning få større tab i tilfælde af en handelspolitisk konflikt mellem de to lande, men medens Tyskland var det næst-vigtigste afsætningsmarked for Sverige, afsatte Tyskland kun 2-3% af sin samlede eksport

til Sverige. Derfor var Sverige mere afhængig af handelssamkøbet med Tyskland, som derfor kunne lægge et hårdt pres på Sverige for at få ændret de traktatmæssige bindinger. Forfatteren understreger, at Sverige var en handelspolitisk småstat (s. 310).

Det fremgår imidlertid af Werners fremstilling, at Sveriges politisk og økonomisk-strukturelt betingede afhængighedsforhold i væsentlig grad blev opvejet af andre forhold: Den tyske sværindustri behøvede leverancer af svensk jernmalm, indre tyske modsætninger mellem eksportinteresser og protektionistiske kræfter, samt deraf afledede divergenser mellem Auswärtiges Amt og Reichsamt des Innern (s. 213f). Handelsaftalen markerede derfor ganske vist overgangen til et handelstraktatsystem efter tysk mønster, men det konkrete indhold af aftalen afspejlede hensyntagen til begge landes fundamentale erhvervspolitiske og økonomiske interesser.

Det tysk-britiske konkurrence- og modsætningsforhold belyses i et interessant eksempel, der viser, at Tyskland forgæves forsøgte britisk bistand til at presse Sverige i spørgsmålet om jerneksport-tolden (s. 254 ff), men der savnes en generel belysning af Storbritanniens betydning for det svensk-tyske forhold, der næppe udviklede sig isoleret. Storbritannien var Sveriges vigtigste samhandelspartner.

Werners fremstilling ligger klart indenfor det af professor Gemzell ledede forskningsprojekt, Sverige og stormagterne 1905-1940 – og den er tydeligvis inspireret af den øvrige internationale forskning på området: Fremstillingen er baseret på undersøgelsen af et omfattende, både svensk, tysk og engelsk arkivmateriale, som behandles grundigt og detaljeret. Metodisk lægger forfatteren stor vægt på at belyse vekselspillet mellem økonomi og politik, samt mellem ydre og indre politiske forhold. Hun redegør omhyggeligt for de strukturelle og organisationsmæssige forudsætninger for udviklingen af det handelspolitiske forhold mellem de to lande.

Handelspolitikken har levet lidt af en skyggetilværelse i de danske samtids-historiske fremstillinger, der behandler perioden 1900-1940. De svenske af-handlinger vil formentlig bidrage til at få handelspolitikken frem i fuldt dagslys, hvor den rettelig hører hjemme.

Bent Raymond Jørgensen

ANNETTE THÖRNQUIST: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetar-rörelsen och jordfrågan 1908-1936. Acta Universitatis Upsaliensis 157, Uppsala, Almquist & Wiksell International (Stockholm) 1989, 325 s., 197 SEK.

Med det industrielle gennembrud i Nord- og Vesteuropa skabtes i byerne en arbejderklasse, der fagligt og politisk blev en magtfaktor i de fleste lande. Tilbage var landarbejderne, som langt oppe i dette århundrede måtte tåle en tilværelse, der økonomisk, socialt og kulturelt lå væsentligt under andre samfundsgrupper, og som man politisk kun sjældent hørte om.

Landarbejdernes forhold adskilte sig på mange måder fra byarbejdernes. Man var på godt og ondt i højere grad overladt til sig selv. Forholdet til en arbejdsgiver havde ofte en mere personlig karakter, og mellemværendet kunne f.eks. gøres op i

bolig- og arbejdsydelser i stedet for penge. Det var utvivlsomt vanskeligere at gøre oprør mod tingenes tilstand, når man både manglede materiel og moralsk styrke, og hertil kom, at mange landarbejdere havde en smule jord. Som regel ikke nok til at leve heraf, men nok til at mange ikke følte sig éntydigt som lønarbejdere. At netop ønsket om jord var stort i de forskellige lande ses bl.a. af samtidens debatter, der ofte fik karakter af agitation. Naturligvis var der dem, der gerne så et rigeligt udbud af billig arbejdskraft, men blandt bondepartierne var der også forståelse for ønsket om at få »foden under eget bord«, spørgsmålet var kun hvordan? Skulle det ske på selvejvilkår, som det i Danmark kendes fra »statshusmandsloven« af 1899, eller på brugervilkår, som »jordrentebrugene« fra 1919ff.? Fra socialistisk side satsede man oprindeligt på stordrift som den mest hensigtsmæssige løsning, men gradvist sadlede man i mange lande om til fordel for småbruget, der jo netop ikke beskæftigede fremmed arbejdskraft.

På baggrund heraf er det af interesse, at Annette Thörnquist's doktorafhandling nu foreligger. Hovedsigtet er netop at belyse den svenske landarbejderbevægelses holdning til det fundamentale jordspørgsmål i årene 1908-1936. Imidlertid skuffes læseren ved, at emnet snævres ind til en gennemgang af det svenske landarbejderforbunds historie fra oprettelsen som et socialistisk forbund i 1908 til indlemmelsen i det mere traditionelle svenske LO i 1936. Afhandlingens egentlige ærinde er at undersøge forbundets politisk-ideologiske udvikling i perioden, og det gør forfatteren ud fra en central synsvinkel.

»Svenska Lantarbetareförbundet«s historie er ikke glørværdig. Året efter oprettelsen måtte forbundet ud i sin første større konflikt. Den slog benene væk under organisationen, mange medlemmer meldte sig ud, og efter nogle år ophørte bladet »Lantarbeteren« at udkomme. Først i 1918 rekonstrueredes landarbejderforbundet, men gennem 1920'erne svingede medlemstallet mellem 5-15.000 medlemmer – et beskedent tal i et samfund med 300.000 landarbejdere, hvoraf $\frac{2}{3}$ var uden jord. Først efter indlemmelsen i LO steg medlemstallet: i 1940 var der 40.000!

Landarbejderforbundets politiske linie var klart marxistisk. I medlemsbladet søgte man til stadighed at bevidstgøre medlemmerne om baggrunden for deres økonomiske og sociale position, og man efterlod ingen tvivl om, at løsningen på denne tilstand skulle ske ad revolutionær i vej i form af samfundets overtagelse af produktionsmidlerne. Til trods for at forbundet havde en del småbrugere som medlemmer, agiterede man for indførelsen af storbrug (som jo var lettere at overtage). Derfor måtte bladet naturligvis også advare medlemmerne mod fristelsen til at lade sig lokke af borgerlige kredses tilbud i form af »egnahemsrørelsen«. I betragtning af, at forbundet havde gode forbindelser til det svenske socialdemokrati, kan det undre, at forbundet så stædigt holdt fast i dogmerne. Allerede o. 1905 var socialdemokratiet begyndt at ændre signaler i jordspørgsmålet. Man fik en stigende forståelse for, at småbruget som driftsform havde en selvstændig berettigelse, både som en social foranstaltning og som et område, hvorfra der kunne hentes stemmer til rigsdagsvalgene. I praksis måtte landarbejderforbundet naturligvis acceptere småbrugets eksistens, men først i 1920'erne ændrede man officielt signaler og talte om »bæredygtige småbrug«, udstykket fra offentlig jord og med statslige kreditter som en mulighed (og her skede man utvivlsomt til danske forhold).

Vanskeligheden ved at forene så forskellige interesser under en hat gav sig i 1928 udslag i et oprørsforsøg med tyngdepunkt i Bergslagen. Det blev dog manet

i jorden. I 1930 sammensluttedes forbundet med »Upplands Lantarbetareförbundet«. Gradvist blev de socialistiske krav lagt på hylden, i 1932 forsvandt kravet om lønarbejdets afskaffelse og i 1936 forsvandt resten af den socialistiske målsætning. Forbundet gik ind under LO, hvorefter det med forfatterens ord koncentrerede sig mere om produktionens fordeling end om dens organisering. Forbundet var nu blevet en ren lønmodtagerorganisation.

Som nævnt er Annette Thörnquist's afhandling ret snæver i sit sigte. Ganske vist gennemgås forbundets relationer til beslægtede organisationer og partier, men nogen markant indflydelse på den førte politik syntes disse ikke at have haft. Trods lejlighedsvis sammenfald og støtteerklæringer havde landarbejderspørgsmålet ikke den helt store interesse i de kredse. Det kunne have været spændende, såfremt forfatteren i højere grad havde inddraget lokale forhold i sine undersøgelser, også for herigennem at understrege landarbejderspørgsmålets heterogene karakter, såvel regionalt som socialt. Det kunne måske have givet emnet det kød og blod, som ideologikritikken mangler. Måske kunne det også have givet forfatteren stof til eftertanke: hvorfor slog bevægelsen aldrig rigtigt an? Var det alene modstanden fra arbejdsgiverside, som Thörnquist hævder, eller var budskabet det forkerte?

Torben Hansgaard

TIM TOFTEKÆR: *Katyn affæren og Den Polske Eksilregering. En undersøgelse af en krigsforbrydelses konsekvenser.* (Københavns Universitets Institut for Slavistik og Øststatsforskning. Rapporter 19). (København). 1989. 273 s.

Bogen er et udvidet og redigeret speciale fra 1986. Den handler ikke kun om Katyn affæren, sagen om de siden foråret 1940 ca. 15.000 savnede polakker, heraf ca. 8000 officerer, og hvoraf lidt over 4000 blev fundet i 1943 som lig i Katyn, men især om de polsk-sovjetiske relationer og generelt om det polske problem under krigen mellem stormagterne. Meget af bogen handler om den engelske regerings, især udenrigsministeriets holdning til problemerne omkring Polen. Mange emner, der ligger uden for Katyntemaet behandles derfor, f.eks. den polske eksilregerings problemer, spørgsmålet om de nye grænser og de vanskelige forhandlinger om general Anders' hær i Sovjet 1941-42.

I den polske og især i den internationale forskning er dette tema ikke nyt, men på dansk foreligger ikke en tilsvarende trykt fremstilling af dette spændende omend tragiske emne. Forf. har benyttet den omfattende internationale litteratur og de trykte kildesamlinger, og han har endvidere selv undersøgt dele af Foreign Office arkivet – men uden at det dog ses, at der her er kommet afgørende nyt frem. Den udmærkede fremstilling bekræfter den internationale litteraturs redegørelse for de mangfoldige ubehagelige problemer, som den polske eksilregering stod over for efter alliancen med Sovjet i juli 1941. Polakkerne befandt sig mellem storpolitikens møllesten, hvor retfærdighed og moral blev underordnet stormagternes egne sikkerhedshensyn, hvad enten det var Sovjets, Englands eller USAs.

Der er ikke noget nyt om selve Katyn sagen, og det er formentlig heller ikke muligt, før Sovjet løfter sløret for denne historiske hemmelighed, således som den polske generalprokurator officielt har krævet det af den sovjetiske generalpro-

kurator, jvf. avisen »Gazeta Krakowska«, 13. oktober 1989. Omtalen af den engelske politik er mere præget af referater og citater end af en analyse. Det kunne her have været nyttigt, om forfatteren havde inddraget værker, der er udkommet mellem specialetidspunktet og udgivelsen, som f.eks. Martin Kitchen: *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War*. New York, 1986. Det kunne have ført til overvejelser om værdien af de anførte Foreign Office citater, da W.S. Churchill ofte fulgte hverken sin udenrigsminister Edens eller især sine diplomaters og embedsmænds råd. Netop i vurderingen af forholdet til Sovjet var der meningsforskelle i den engelske ledelse, således som det også fremgår af Victor Rothwell: *Britain and the Cold War, 1941-1947*. London, 1981 (se f.eks. s.88), et værk forfatteren heller ikke har brugt. Til en bedre forståelse af den amerikanske politik kunne forf. med held have brugt Richard C. Lukas: *The Strange Allies, the United States and Poland, 1941-45*. University of Tennessee Press, 1978.

Man kan iøvrigt stille sig det spørgsmål, om bogens akse med rimelighed burde være »Katyn affæren«, for et brud mellem Sovjet og eksilregeringen var formentlig kommet uden den sag. Sovjets grænsekraav og krav til en ændret sammensætning af den polske eksilregering havde været uantagelige, også uden et belastende Katyn-kompleks. Det kan undre, at forf. bruger en eksamensopgave fra Københavns Universitet, men ikke to specialer fra Odense Universitet, hvoraf det ene, i modsætning til forfatterens fremstilling, også er baseret på polsksproget materiale.

Kay Lundgreen-Nielsen

GEORGE NELLEMANN: For Danmarks Frihed og Polens Ære. Den polsk-engelske efterretningstjeneste 1940-45. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1989, 1989 109s. ill.

Som et biprodukt af etnografiske undersøgelser over den polske landarbejderindvandring først og fremmest på Lolland har museumsinspektør George Nellemann samlet stof ind til at beskrive polske kredses virke i Danmark under den tyske besættelse. Et virke, der gav sig udslag i efterretningsvirksomhed og i organisering af flugtruter for polske flygtninge eller deserterede polske soldater, der var blevet tvangsudskrevne til den tyske hær.

I dansk besættelsestidsforskning har der hvilet et spøgelsesskær over de polske gruppers virksomhed. De har forekommet sporadisk omtalt i forskellige kilder, men omfanget af deres arbejde og om der blot var tale om løsevne halvseriøse initiativer, er egentlig aldrig blevet klarlagt. Med Nellemanns lille bog må det nu konstateres, at disse, i hvert fald i krigens sidste periode, havde et synligt omfang, selvom det nok er for meget sagt, at det fremlagte materiale løser alle problemer. Et skridt på vejen til større klarhed er taget, og vi kan i hvert fald nu tydeligt se konturerne af den polske virksomhed.

Vi ved at de danske efterretningsofficerer havde visse kontakter til polske kredse, men at man generelt ikke var interesseret i at gå dybere ind i samarbejdet med disse. Det hele virkede noget usikkert. En af de efterretningsofficerer, som vi ved havde et vist samarbejde med polske kredse, var ritmester H. M. Lunding.

Nellemanns fremstilling antyder, at samarbejdet nok har været dybere end det normalt er kendt. Kendt er det i hvert fald, at Lunding i 1942 havde møder i den exil-polske legation i Stockholm, og netop af denne grund senere kom i vanskeligheder, idet den sekretær, der tog referat, viste sig at være tysk spion!

Nellemann inddeler den polske virksomhed i tre perioder. En *polsk* periode frem til efteråret 1943, hvor der stort set kun var involveret folk af polsk afstamning. En periode, som dækker året 1944, og som betegnes den *polsk-danske*, idet virksomheden fik tilgang af en række danske hjælpere. Endelig en periode fra begyndelsen af 1945 og indtil befrielsen, af Nellemann betegnet som den *danske*.

I den polske periode var initiativerne og resultaterne meget begrænsede. Først da polakken Lucjan Maslocha dukkede op i slutningen af 1943 blev virksomheden noget mere målrettet. Da denne døde i januar 1945, efter at være blevet arresteret af Gestapo, blev arbejdet overtaget af danske hjælpere, der tilsyneladende effektiviserede virksomheden betydeligt.

Nellemann fremlægger et materiale, der er interessant, men nok i videre perspektiv efterlader en række spørgsmålstejn. Det har således ikke været muligt for Nellemann at finde ud af forbindelserne mellem den polske exil-regering i London og virksomheden i Danmark, ligesom det heller ikke har været muligt at finde ud af, hvad de indhentede efterretninger er blevet anvendt til. I den danske periode er der tilsyneladende gået konkrete spørgsmål og opgaver fra London eller Stockholm til grupperne i Danmark.

Hvad var formålet med efterretningsvirksomheden i Danmark udført af polske kredse? Umiddelbart skulle man ikke tro, at exil-polakker havde interesse i at vide, hvad der lå af tyske tropper i Danmark og hvorledes disse var garnisonerede. I den polske periode synes der at være tale om det, der er blevet betegnet som »frivillig efterretningsvirksomhed«, d.v.s. en passiv modstandsform, der helt naturligt udvikler sig i et besat land. De mere eller mindre tilfældigt indsamlede efterretninger af militær værdi er blevet sendt videre i den mening, at de måtte kunne gøre gavn på en eller anden måde, således at fjenden kunne skades. Muligvis har den polske exil-regering »solgt« oplysningerne videre til britiske organisationer som SIS og lign. Vi ved, at de danske efterretningsofficerers oplysninger gik videre til den britiske organisation SOE, hvorfra de så først kom til SIS. Kan man tænke sig, at SIS har været interesseret i at animere exil-polakkerne til fortsat at få indhentet oplysninger fra Danmark som en slags check-mulighed over for de oplysninger, som man modtog gennem SOE? Under alle omstændigheder viser det materiale, som Nellemann fremlægger, at en del arbejde er blevet gjort to gange, både af danske efterretningsofficerer og af de polske eller polsk-danske grupper.

Det fremlagte materiale viser, at de polsk-danske efterretninger teknisk set var af meget høj kvalitet og udmærket kan måle sig i præcision med det materiale, der blev sendt til London af danske efterretningsofficerer, omend omfanget selvfølgelig var meget mindre.

Gennem den frivillige efterretningsvirksomhed, som ingen havde bestilt fra starten, følte danskere af polsk afstamning, at de var med til at yde modstand. Denne virksomhed karakteriseres meget godt af Nellemann (s.23) med at »de var fuldt på det rene med, at det ikke var meget de havde kunnet gøre, men de gjorde hvad de kunne«. Hele denne virksomhed kan passende sammenfattes i devisen »For Danmarks frihed og Polens ære«, der kom til at stå på Maslochas mindsten i Ryvangen.

George Nellemann har med sin lille bog kastet lys ind i en af besættelsestidens tusmørkezoner, og han har samtidig påvist tilstedeværelsen af kilder og oplysninger, som kan blive til gavn for senere undersøgelser om den mangesidige og omfattende illegale virksomhed i Danmark 1940-45.

Hans Chr. Bjerg

KOSTELECKÝ, VÁCLAV: The United Nations Economic Commission for Europe: The beginning of a history. Graphic Systems AB, Göteborg 1989. 128s.

Udgivet af Arbetarrörelsens Arkiv, Stockholm Pris: 85,00sv.kr.

Václav Kostelecký var dybt involveret i FN-organisationen Economic Commission for Europe (ECE) praktisk taget fra organisationens start i 1947. Han trådte ind i arbejdet allerede i 1948, og fra sin position som Special Assistant for fire af ECE's generalsekretærer og som sekretær for ECE-kommissionen fik han omfattende viden om ECE. I 1979, kort efter at han havde trukket sig tilbage fra ECE, besluttede han at skrive en dokumenteret fremstilling af ECE's historie, og han fik støtte til dette fra ECE's første generalsekretær, Gunnar Myrdal. Han arbejdede på projektet frem til sin pludselige død i 1982. Da havde han færdiggjort de første tre kapitler og var godt i gang med kapitel fire. Det er dette arbejde, der nu udgives af Arbetarrörelsens Arkiv.

Fremstillingen er stramt kronologisk bygget op. Den starter i 1945 og slutter med en redegørelse for det amerikanske initiativ den 5. juni 1947. Her tilbød den amerikanske udenrigsminister George C. Marshall omfattende finansiel støtte til Europas genopbygning. Dette amerikanske initiativ var afgørende for den rolle, ECE kom til at få. Forfatteren beskriver denne udvikling fra de første forsøg på at fortsætte krigstidsalliancen i en samlet og koordineret europæisk genopbygning til sammenbruddet for disse forsøg i løbet af 1947 og genopbygning med udgangspunkt i en skarp øst/vest-deling af Europa. Manuskriptet bryder brat af netop på det tidspunkt i juni 1947, da det begyndte at stå klart, at ECE ikke ville blive den organisation, der skulle bære Marshallplanen igennem. Fremstillingen dækker den periode, hvor Kostelecký ikke selv deltog, men hans fremstilling er baseret på studier i ECE's arkivalier i Geneve og i Gunnar Myrdals arkiv i Stockholm. Forfatteren inddrager tillige det materiale, der på tidspunktet for affattelsen var offentligt tilgængeligt i form af aktørers erindringer, i form af trykt kildemateriale i Foreign Relations of the United States og i form af historiske fremstillinger. Der er tale om en kompetent og grundigt dokumenteret fremstilling, som behandler en række centrale spørgsmål vedrørende Europas genopbygning i årene 1945-1947. Fremstillingen er fyldt med faktuelle oplysninger, og vedrørende ECE's første tid og forhandlingerne om ECE's dannelse og organisation indeholder den væsentligt nyt materiale. På allerede kendt materiale lykkes det faktisk også Kostelecký at give en skarpsindig og nuanceret fremstilling, som er værdifuld også set i lyset af de mange nyere historiske fremstillinger baseret på et langt større kildemateriale.

Leon Dalgas Jensen

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1989-1990

Årsmødet holdtes på Historisk Institut, Københavns Universitet, den 3. maj 1990. På valg til bestyrelsen var Esben Albrechtsen, Signe Isager og Anders Monrad Møller. Signe Isager ønskede at udtræde af bestyrelsen. I stedet valgtes Kay Lundgreen-Nielsen. De to øvrige genvalgtes. Kontingentet for 1991 fastsattes uændret til 270 kr. for almindelige medlemmer og 125 kr. for studerende og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger. Medlemstallet androg januar 1990: 685 ordinære medlemmer, 329 studentermedlemmer, 40 skandinaviske og 38 udenlandske medlemmer.

REGNSKAB FOR 1987

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter	201.542,24
Abonnementsindtægter	75.461,48
Tilskud	50.000,00
Skrifter	
Salg	98.074,70
Tilskud	85.000,00
Andre indtægter	
Refusion af moms	29.254,00
Renter	4.739,01
Udtrukne obligationer	1.200,00
Indlæg i Historisk Tidsskrift	1.500,00
Kassebeholdning fra forrige år	29.305,11
	<hr/>
	576.076,54
	<hr/>

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning	273.730,18
Oversættelser	535,00
Skrifter	
Trykning	157.836,28
Forfatterhonorar	584,25
Køb af skrifter	24.973,86
Andre udgifter	
Kontorhold	3.877,53
Porto, transport (netto)	11.306,70
Løn til medhjælp	34.195,89
Gebyrer, reklame	1.404,00
Moms	1.089,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	200,00
Refusion af salgsindtægter	4.043,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1987	62.300,85
	<hr/>
	576.076,54
	<hr/>

REGNSKAB FOR 1988

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter	212.589,67
Abonnementsindtægter	76.639,99
 Skrifter	
Salg	25.090,60
 Andre indtægter	
Refusion af moms	23.171,00
Refusion af arbejdsgiverbidrag	1.132,00
Renter	6.083,64
Udtrukne obligationer	1.700,00
Kassebeholdning fra forrige år	62.300,85
	<hr/>
	408.707,75
	<hr/>

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning	303.152,04
Oversættelser	1.122,00
 Skrifter	
Trykning	18.762,38
Forfatterhonorar	245,40
 Andre udgifter	
Kontorhold (netto)	11.147,95
Porto og transport (netto)	15.542,90
Løn til medhjælp (inkl. A-skat og arbejdsmarkedsbidrag) ...	35.560,82
Moms	8.142,10
Selskabsskat	51,00
Repræsentation og møder	1.040,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	250,00
Gebyrer	515,31
Refusion af salgsindtægter	2.231,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1988	10.944,85
	<hr/>
	408.707,75
	<hr/>

REGNSKAB FOR 1989

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter.....	203.992,81
Abonnementsindtægter.....	76.208,55
Tilskud.....	45.000,00
 Skrifter	
Salg.....	31.213,05
Tilskud.....	10.000,00
 Andre indtægter	
Refusion af moms.....	10.226,00
Refusion af arbejdsmarkedsbidrag.....	1.215,00
Renter.....	5.738,85
Udtrukne obligationer.....	2.200,00
Kassebeholdning fra forrige år.....	10.944,85
	<hr/>
	396.739,11

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning (ekskl. solgte særtryk).....	269.455,52
Oversættelser.....	1.150,00
 Skrifter	
Køb af skrift.....	9.841,71
Forfatterhonorar.....	70,10
 Andre udgifter	
Kontorhold (netto).....	10.544,55
Porto, transport (netto).....	3.655,21
Løn til medhjælp (inkl. A-skat og arbejdsmarkedsbidrag)...	44.731,27
Moms.....	9.141,00
Repræsentation og møder.....	2.911,10
Gebyrer.....	643,22
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening.....	250,00
Refusion af salgsindtægter.....	286,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1989.....	44.059,43
	<hr/>
	396.739,11

Medvirkende ved dette hæfte

- C. J. BECKER, f. 1915. Professor emer., dr.phil., Egernevej 23, Frederiksberg.
- HENRIK BECKER-CHRISTENSEN, f. 1950. Lektor, mag.art., Institut for Grænseregionsforskning.
- C. A. CHRISTENSEN, 1906-1989.
- WILHELM CHRISTMAS-MØLLER, f. 1931. Extern lektor, cand.mag., Institut for Samfundsfag og Forvaltning, Københavns Universitet.
- NIELS CLEMMENSEN, f. 1945. Lektor, cand.mag., Tårnby Gymnasium.
- JØRGEN HEIN, f. 1951. Museumsinspektør, cand.mag., De Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg.
- KAI HØRBY, f. 1935. Docent, dr.phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- BERNARD ERIC JENSEN, f. 1943. Lektor, mag.art., Danmarks Lærerhøjskole.
- ERLING LADEWIG PETERSEN, f. 1929. Professor, dr.phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- OLE LANGE, f. 1937. Lektor, dr.phil., Institut for International Økonomi og Virksomhedsledelse, Handelshøjskolen i København.
- KAY LUNDGREEN-NIELSEN, f. 1940. Universitetslektor, dr.phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- OLAF PEDERSEN, f. 1920. Professor, dr.phil., Institut for de Eksakte Videnskabers Historie, Aarhus Universitet.
- BJØRN POULSEN, f. 1955. Arkivar, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland.
- ALEX WITTENDORFF, f. 1932. Universitetslektor, dr.phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

ALMINDELIG HISTORIE

LUNDMARK: Tidens gång	177
Gjønnes: Norsk historisk bibliografi	178
Festskrift til Ole Karup Pedersen . .	179

OLDTID OG MIDDELALDER

RUDI THOMSEN: Ambition and Confucianism	180
STIG JØRGENSEN: Danmarks kongemagt	181
Kvinnors Rosengård	182
Kvindebilleder	184

NYERE TID

HANNE HONNENS DE LICHTENBERG: Tro håb & forfængelighed	185
HELK: Die Stadtschule in Arensburg	186
The European Crisis of the 1590s . .	186
Odense Toldkammers historie	187
Kustbygd i förändring	189
SUPPHELLEN: Den politiske bisp . . .	191
Arkivalier vedr. Københavns tekniske styrelser	191

NYESTE TID

HERLITZ: Restadtegen i Världsekonomin	192
MÖLLER: Godsen och den agrare revolutionen	194
Christen Jürgensen Thomsen	195
FODE: Dansk toldhistorie 1814-1914	196
JOHANSSON: Europas Krig	199
Briefe aus Amerika	200
HALICZ: The 1863 Polish Uprising and Scandinavia	202
Demokratische Geschichte	202
WERNER: Svensk-tyska förbindelser kring 1900	204
THÖRNQUIST: Lönarbete eller egen jord?	205
TOFTEKÆR: Katyn affæren	207
NELLEMANN: For Danmarks frihed og Polens ære	208
KOSTELECKÝ: The United Nations Economic Commission for Europe	210

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Disketter modtages gerne. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 90 Hæfte 1

En forening bliver til. Christian Mølbech og stiftelsen af Den danske historiske Forening. Af NIELS CLEMMENSEN	1
Summary	23
Toftbegrebet. Vidnesbyrd om et oprindeligt stormandssamfund. Af C. A. CHRISTENSEN	25
Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning. Af BJØRN POULSEN	38
Summary	62
Frederik III's kroning og regalier. Af JØRGEN HEIN	64
Kulturhistorie - et nyt og bedre helhedsbegreb? Af BERNARD ERIC JENSEN	83

Nekrolog

Svend Ellehøj. Af KAI HØRBY	108
-----------------------------------	-----

Anmeldelser

Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 1-3. Af C. J. BECKER	119
Københavns Universitet 3-13. Af OLAF PEDERSEN	124
Martin Schwartz Lausten: Reformationen i Danmark. Christian III og kirken. (1537-1559). Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Af ALEX WITTENDORFF	139
Henry Kamen: European Society, 1500-1700. Sheldon J. Watts: A Social History of Western Europe, 1450-1720. Göran Rystad: Religionskrige og enevælde. Politikens verdenshistorie 12. Kurt Agren: Et nytt Europa, 1500-1700. Aschehous verdenshistorie 8. Af E. LADEWIG PETERSEN	146
Knud J. V. JESPERSEN: Gyldendals Danmarkshistorie 3. Tiden 1648-1730. Af HENRIK BECKER-CHRISTENSEN	155
Ib Gejl: Inden for Snorene. Fondsbørsvekslerernes historie - især til 1945. Af OLE LANGE	161
Hans Kirchhoff & Henning Poulsen: Den 2. Verdenskrig 1. Af KAY LUNDGREEN-NIELSEN	165
Hans Mouritzen: Finlandization. Towards a General Theory of Adaptive Politics. Af WILHELM CHRISTMAS-MØLLER	172

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	177
Oldtid og middelalder	180
Nyere tid	185
Nyeste tid	192

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser	211
Medvirkende ved dette hæfte	215

ISBN 0106-4991

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S